

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О.І. Борзенко, О.В. Лобусова

9

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Пам'ятка №1. ЯК ЧИТАТИ ВИРАЗНО

1. Прочитайте текст уважно мовчки.
2. Визначте авторське та власне ставлення до зображених подій, персонажів твору і подумайте, яка інтонація підійде, щоб його передати.
3. З'ясуйте, у яких місцях тексту слід зробити паузи.
4. Визначте, які слова, речення ви хочете виділити силою голосу, інтонацією, жестом.
5. Читайте, чітко вимовляючи слова, дотримуючись пауз у кінці речення, між абзацами й частинами тексту. Слідкуйте за чіткістю своєї дикції.
6. Виділяйте голосом важливі смислові місця.

Пам'ятка №2. ПЛАН АНАЛІЗУ ЛІРИЧНОГО ТВОРУ

1. Назва твору, ім'я автора.
2. Рік написання, збірка, до якої входить твір.
3. Жанр твору.
4. Тема, ідея.
5. Композиція твору.
6. Ключові образи твору.
7. Засоби виразності:
  - тропи;
  - синтаксичні засоби;
  - фонічна організація твору.
8. Рими, спосіб римування.
9. Сприйняття твору читачами та критиками, його актуальність.
10. Власна думка про твір.

Пам'ятка №3. ПЛАН АНАЛІЗУ ЕПІЧНОГО І ДРАМАТИЧНОГО ТВОРІВ

1. Короткі відомості про автора, його місце в літературі.
2. Історія написання і видання твору.
3. Життєва основа твору.
4. Жанрові особливості.
5. Тема, ідея, конфлікт, проблематика твору.
6. Особливості сюжету та композиції, їхня роль у розкритті поставлених проблем.
7. Позасюжетні елементи і їхнє значення:
  - назва твору;
  - присвяти, епіграфи;
  - описи;
  - авторські відступи.
8. Система образів твору.
9. Мова твору (лексика, тропи, синтаксичні фігури).
10. Підсумок:
  - художня цінність твору, його місце в доробку автора;
  - сприйняття критиками й читачами;
  - екранізації, сценічні постановки;
  - власна думка про твір.

Пам'ятка №4. ПЛАН ХАРАКТЕРИСТИКИ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ-ПЕРСОНАЖА

1. Ім'я персонажа.
2. Соціальне становище.
3. Зовнішній вигляд.
4. Своєрідність світогляду.
5. Взаємодія з іншими персонажами твору.
6. Ставлення автора до персонажа, у чому воно виявляється.
7. Значення персонажа для розкриття ідеї та проблематики твору.

Пам'ятка №5. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗІВ-ПЕРСОНАЖІВ

1. Установіть, що спільного між персонажами:
  - в інтелектуальному розвитку (інтелект, освіта, погляди на світ і людину, життєва мета);
  - у духовному розвитку (ставлення до людей, позитивні й негативні якості характеру);
  - у соціальному плані (матеріальне становище, професійна та інша діяльність).
2. Визначте, що відрізняє персонажів один від одного.
3. З'ясуйте, яким є ставлення автора до персонажів.
4. Висловте власне ставлення до образів, створених автором.

Пам'ятка №6. ЯК НАПИСАТИ ВІДГУК ПРО ХУДОЖНІЙ ТВІР (КНИГУ, КІНОФІЛЬМ ТОЩО)

1. Укажіть автора/авторку (творців) і назву твору.
2. Назвіть тему твору.
3. Наведіть короткий зміст твору.
4. Визначте проблеми, які автор порушив у творі.
5. Висловте свою думку про твір: що в ньому особливо сподобалось або не сподобалося, запам'яталося.
6. Зробіть висновок: про що автор спонукав вас замислитися, що нового відкрив твір (якщо це екранізація книги, то наскільки творцям фільму вдалося передати її зміст).

9

О.І. Борзенко, О.В. Лобусова

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник
для 9 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2017

УДК [821.161.2:37.016](075.3)

Б 82

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Л.В. Маркуляк, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича;

Л.В. Цуркан, учитель-методист, методист вищої категорії, учитель вищої категорії, методист Миколаївського науково-методичного центру;

Л.Ф. Сирота, учитель-методист, учитель Гребінківської гімназії
Васильківського району Київської області

Ілюстрації художника *Олександра Юхтмана*

Борзенко О. І.

Б 82 Українська література : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Борзенко, О. В. Лобусова. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3374-4.

УДК [821.161.2:37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3374-4

© О. І. Борзенко, О. В. Лобусова, 2017

© О. С. Юхтман, іл., обкладинка, 2017

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Дорогі дев'ятикласники та дев'ятикласниці, запрошуємо до творчого діалогу!

У самій людській природі закладена особлива потреба пізнавати світ. Щоб її задовольнити, хтось вирушає в далекі мандри до екзотичних країв, а хтось поринає в захопливі уявні світи, витворені майстрами слова. В обох випадках допитливому мандрівникові не завадив би путівник із корисними порадами. Таким путівником для школярів є підручник: саме він допомагає орієнтуватись у складних і заплутаних літературних маршрутах.

Про літературу можна говорити по-різному. Аналізуючи творчість письменника, годі обійтися без важливих термінів і понять. Та чи завжди є виправданою надмірна й показна складність? Може, варто розповідати про складне просто?

Буває, ми говоримо, але нас не чують. Виявляється, діалог і порозуміння — це також непроста праця, яка потребує неабияких зусиль. У діалозі з літературним твором так само дуже важливі готовність сприймати чуже слово й повага до поглядів, що відрізняються від наших. Головне — ініціатива й бажання вступати у творчий діалог. Підручник лише дає при цьому корисні й кваліфіковані поради, полегшуючи сприйняття складних художніх явищ. Він запрошує до літературного спілкування — пошуку «спільної мови» між читачем і твором, допомагає чуже й незнайоме зробити близьким і зрозумілим.

Ми живемо у світі, у якому не обійтися без правил, норм і стандартів. І цей підручник написаний не довільно: він повною мірою відповідає чинній шкільній програмі. Саме вона рекомендує до вивчення коло українських письменників та їхніх творів, а також формулює основні вимоги до обсягу знань, що їх мають засвоїти учні. Згідно з програмою в підручнику застосовано історико-хронологічний принцип подання навчального матеріалу. Це означає, що явища української літератури розглядаються в історичній послідовності — від початків і до останньої чверті XIX століття. Відповідає програмі й поділ підручника на частини. Це невеликий вступ теоретичного характеру й розділи «Усна народна творчість», «Давня література» та «Нова українська література».

Підручник знайомить із літературними явищами, створеними в різний час. Для кращого сприйняття літератури минулих епох необхідно залучати знання з народознавства, історії, географії, деяких інших наукових дисциплін, оскільки вони допомагають скласти уявлення про своєрідність тієї доби, якій належить художній твір. У підручнику широко використано біографічний матеріал, за потреби наведено також доречні паралелі зі світової літератури й мистецтва.

Хоч би яким змістовним був підручник, він не стане ефективним без учнівської співпраці. Тож не залишайтеся пасивними й байдужими, беріть активну участь у пошуках відповідей на питання, які порушуються в літературних творах. Підручник завжди запропонує інформацію для роздумів та низку завдань дискусійного характеру, що спонукають до самостійного пошуку й формування власної думки.

І насамкінець важлива порада: не полишайте читання! Воно вимагає значно більших зусиль, ніж, наприклад, перегляд телепрограм, однак усі ці зусилля абсолютно виправдані. Адже саме завдяки літературі ми вчимося критично й незалежно мислити, висловлювати власні думки, а не повторювати чужі слова й нав'язані засобами масової інформації стереотипні судження. Книжки не лише розважають, вони допомагають нам залишатися собою та водночас свідомо вдосконалювати й розвивати свою особистість.

Захопливого читання та успіхів на шляху до знань!

Допоможуть вам на цьому шляху запитання та завдання, які ми згрупували за такими рубриками:

- ..... **Опрацьовуємо прочитане** .....
- ..... **Ділимося читацьким досвідом** .....
- ..... **Досліджуємо самостійно** .....
- ..... **Аналізуємо художній твір** .....
- ..... **Читаємо виразно** .....
- ..... **Запрошуємо до дискусії** .....
- ..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....
- ..... **Виявляємо творчі здібності** .....
- ..... **Готуємо проект** .....
- ..... **ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО** .....

Біля деяких завдань ви помітите додаткові позначки:

завдання виконати письмово

завдання для парної або групової роботи

завдання підвищеної складності

завдання, для виконання якого варто скористатися матеріалами електронного освітнього ресурсу interactive.ranok.com.ua або мережі Інтернет

«Увага, інтерактивний конкурс», про умови якого ви дізнаєтеся на сайті interactive.ranok.com.ua

- завдання на вибір

Щоб вам було легше орієнтуватися в підручнику, ми розробили систему позначень його окремих розділів:

Вступ

Нова українська література

Усна народна творчість

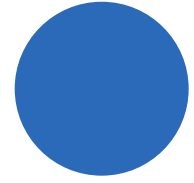
Словник термінів і понять

Давня література

Вступ

ЛІТЕРАТУРА Й НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Словесне мистецтво виконує особливу роль у творенні національного життя. Воно передає новим поколінням неповторний погляд на світ, властивий представникам тієї чи іншої етнічної спільноти. Історичний шлях народу, риси його духовної культури, традиції та звичаї — усе це відбивається в літературі. Зберігаючи національні цінності, література водночас формує нові суспільні ідеали.

Усі художні твори, пов'язані з життям народу, складають його національну літературу. Народ у своїй словесності й талановиті митці слова у своїй творчості розкривають людству власний мистецький досвід і водночас долучаються до великого міжкультурного багатоголосся. Національні літератури породжують багатогранне світове письменство лише тому, що зберігають при цьому свою самобутність, не уподібнюються одна до одної. Навіть висвітлюючи загальнолюдські проблеми, кожна література зберігає риси неповторності. Вона проходить свій шлях, що узгоджується з національною картиною світу — особливим типом сприйняття, переживання й відтворення дійсності. Не слід забувати, що будь-яка національна література цінна своєю унікальністю.

В історичній долі українців саме література стала духовним оберегом і дороговказом на шляху боротьби за національне визволення та здобуття державної незалежності. Були часи, коли українське художнє слово зазнавало переслідувань, утисків і цензурних заборон. Тому читачі сприймали його не лише як мистецтво, але й як слово правди, проголошене на захист національних прав і свобод. Не випадково ще й досі геніального поета Тараса Шевченка ми шануємо як національного пророка: для багатьох поколінь українців його творчість стала чимось більшим, ніж просто мистецтво.

І сьогодні наша література не оминає важливих проблем національного життя. Зберігаючи все найкраще з національної спадщини, вона намагається осмислити актуальні виклики, що постають перед українцями у XXI столітті.

Сватає Іван Галю
(М. Примаченко, 1972)

Запорожець
(С. Васильківський, 1900)

..... **Коментар фахівця** .....

Література — це той засіб, яким можна спершу створити, а потім узагальнити для ширшого суспільства і для цілої нації відповідні загальні символи, розповіді, ідеї та цінності, що їх поділяє багато людей. У ході творення нації цей процес узагальнення важко переоцінити...

Марко Павлишин,
сучасний австралійський літературознавець,
дослідник української літератури

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Як ви розумієте поняття «національна література»?
2. Які завдання виконує література в житті народу?
3. Як ви розумієте твердження М. Павлишина про значення літератури?

..... **Ділимося читацьким досвідом** .....

4. Пригадайте прочитані твори української літератури, які розповідають про історичні події та звичаї нашого народу. Запис у робочому зошиті зробіть у формі таблиці або схеми. Наприклад:

Назва твору	Історичні події	Звичаї

..... **Досліджуємо самостійно** .....

5. Наведіть приклади літературних творів, які справили великий вплив на суспільні ідеали. Доведіть свою думку.
6. Чому в XIX столітті російська цензура забороняла українські літературні твори? Чи має це якісь наслідки в сьогоденні?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

7. Розгляньте ілюстрації на с. 5, 6. Які національні риси українців, на вашу думку, відобразили художники? Наведіть приклади літературних творів, у яких теж відображено ці риси.

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

8. Чи не втрачає себе національна література, контактуючи з іншими літературами світу? Поясніть свою думку.

РОЗВИТОК СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА

Література постійно розвивається, опановує нові теми, звертається до різноманітних проблем. У літературознавстві для позначення словесного мистецтва в його розвитку застосовують поняття «літературний процес».

Не забуваймо, що найдавнішим словесним мистецтвом є не література, а фольклор. Він виник ще до появи писемності, а потім тривалий час розвивався поряд із літературою, активно взаємодіяв із нею.

Важливо, що саме фольклор підготував культурний ґрунт для виникнення української літератури, яка зародилась із появою писемності. На початку свого існування вона ще помітно залежала від чужих літератур. Досить довго зберігався її зв'язок із християнською релігійною та церковною традицією. Та поступово, розвиваючись і збагачуючись, література зазнала значних змін. Фольклорні впливи увиразнили національну своєрідність книжного слова, прищепили йому неповторні риси українського народного світовідчуття.

Загальний розвиток словесного мистецтва можна представити як послідовну зміну різних *літературних епох* — окремих, цілісних у художньому плані етапів літературного процесу. У межах окремих епох виділяють вузкі поняття — *напрями й течії*. Для прикладу, у європейській культурі, до якої належить і наша література, існували епохи Середньовіччя, Ренесансу, Бароко. Із літературних напрямів і течій слід назвати класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм.

Наша книжна словесність пройшла практично той самий шлях духовного та мистецького розвитку, що й інші європейські літератури. Однак, розвиваючись разом із літературами інших народів, сповідуючи загальнолюдські цінності, вона зберегла самотність, не втратила свого національного обличчя.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Як ви розумієте поняття «літературний процес»?
2. Що таке літературна епоха?
3. Яку роль у розвитку словесного мистецтва відіграла писемність?
4. Доведіть, що на формування української літератури вплинув фольклор.
5. Визначте спільні та відмінні риси фольклору й літератури. Запис у робочому зошиті зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

АВТОР І ХУДОЖНІЙ ТВІР

На книжковій обкладинці, як правило, указане ім'я письменника. Його біографію легко знайти в довідковій літературі, однак чимало інформації про автора міститься в самому творі.

Справжній митець немовби живе у двох різних світах. У щоденному житті він є звичайною людиною: працює, відпочиває, переймається родинними турботами, зустрічається з друзями та знайомими. У спілкуванні він може не справляти на людей яскравого враження.

Та водночас письменник — це натхненний майстер слова. Він виявляє себе як творець нової художньої реальності, позначеної впливом авторського «я». Літературна реальність складає окремий художній світ — витворену уявою автора образну картину дійсності. У цьому світі найповніше розкривається духовне багатство авторської особистості.

Художній твір завжди пов'язаний із реальною дійсністю. Він торкається багатьох злободенних проблем. Із часом деякі з них можуть втрачати свою значущість. З'являються нові прочитання класичної літератури, ближчі наступним поколінням читачів. У них читацька увага переноситься на питання, що мають позачасове значення.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Хто такий автор? Дайте визначення цьому поняттю.
2. Як ви розумієте поняття «художній світ твору»?

..... Досліджуємо самостійно .....

3. Що таке літературний псевдонім? Які з відомих вам письменників підписували твори псевдонімами? За можливості поясніть їхнє значення, причини використання.
4. Хто такий співавтор? Чи знаєте ви твори, написані в співавторстві? Назвіть їх.
5. Чим відрізняється погляд на авторство у фольклорі й літературі?

..... Запрошуємо до дискусії .....

6. Чи поділяєте ви думку про те, що художній твір позначений впливом авторського «я»? Доведіть або спростуйте цю думку.

..... Виявляємо творчі здібності .....

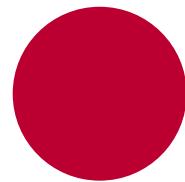
7. Ліна Костенко писала: «*Поетія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі*». Висловте своє розуміння поетичної тези славетної української поетеси в невеликому есе¹.

8. Пригадайте свій улюблений твір літератури. Уявіть, що ви маєте змогу взяти інтерв'ю в автора цього твору. Складіть невелику розповідь про письменника та запишіть запитання, які ви хотіли б йому поставити.

¹ *Есе (від франц. essai — спроба) — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію.*

Усна народна творчість

Опрацювуючи матеріал розділу, ви маєте змогу виконати такі навчальні завдання:

- **поглибити знання** про види й жанри усної народної творчості, роль фольклору в житті українського народу, його місце в розвитку літератури;
- **здобути знання** про родинно-побутові пісні, фольклорні балади, їх види, реалістичне і фантастичне в баладі, драматизм твору;
- **виявити вміння** тлумачити поняття «балада»; розрізняти види родинно-побутових пісень та балад, аналізувати тексти пісень, визначати їхні мотиви, тематику, художньо-поетичні засоби; аналізувати балади за змістом і стильовими особливостями; діяти за алгоритмом, складати план тексту, здійснювати аналіз мовних явищ; планувати й організувати власну навчальну діяльність; вирішувати нестандартні завдання;
- **вивчити напам'ять** баладу або пісню.

КОЛИ ВИНИК ФОЛЬКЛОР?

Час виникнення фольклору можливо визначити тільки приблизно. Адже в період його зародження люди ще не мали писемності. Відомості про перші зразки народної творчості вчені отримують за археологічними знахідками (предмети побуту, священні предмети тощо), а також вивчаючи пізніші фольклорні твори, які вже були записані.

Найдавніші фольклорні явища постали, імовірно, тоді, коли сформувалась людська мова. Вони були пов'язані з повсякденною діяльністю людей і не належали цілком до мистецтва в сучасному розумінні. Елементи фольклору входили до складу певних обрядових дійств, які, на думку наших предків, мали сприяти їм у життєво необхідних справах (мисливство, землеробство, життя родини). Вони допомагали людям пояснити незрозумілі й загрозові явища природи.

Фольклор був засобом збереження й передавання основних навичок щоденного виживання, він навчав людину взаємодії зі світом. Із плином часу він убирав у себе все новий і новий колективний досвід, змінювався, збагачувався. Поступово мистецька функція фольклору зростала. У наш час вона вже не поступається іншим функціям народної творчості — магичній, пізнавальній, виховній. Деякі обряди зникли з пам'яті народу, а пов'язані з ними фольклорні твори збереглися як самостійні мистецькі явища.

У XIX столітті європейські митці та науковці почали активно збирати, опрацьовувати й видавати фольклорну спадщину. Тоді з'явилися перші збірники українських народних пісень. Наше уявлення про усну народну творчість склалося на основі досить пізніх фольклорних записів. Зацікавлення народною творчістю було пов'язане з національним піднесенням і значною мірою вплинуло на розвиток української літератури та інших видів мистецтва.

Виконавець
фольклорних пісень
(сучасне фото)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Назвіть умови, які, на вашу думку, були потрібні для виникнення фольклору.
2. Які завдання виконував фольклор у давнину?
3. Розкажіть, як змінилося значення фольклору від його виникнення до нашого часу. Як, на вашу думку, це пов'язано з розвитком людства?
4. Коли поширилося збирання й видавання фольклорних творів? Яке значення мала ця діяльність для українського суспільства?

..... Ділимося читацьким досвідом .....

5. У яких літературних творах ви відзначали вплив фольклору? Розкажіть, у чому він виявлявся.

Весілля в Київській губернії (М. Пимоненко, 1891)

..... **Досліджуємо самостійно** .....

6. Поясніть на прикладі поданих прислів'їв функції фольклору в давнину.
Вогонь і вода добрі служити, але лихі панувати.
В болото влізти легко, а назад хоч воли впрягай.
Хто полю годить, тому жито родить.
Любиш поганяти, люби й коня годувати.
Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі.

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

7. Роздивіться фото сучасного виконавця фольклорних пісень (с. 10). А якими ви уявляєте співців у часи виникнення фольклору? Напишіть коротке есе, твір-опис або намалюйте ілюстрацію на тему «Народний співець у давнину». Візьміть участь в інтерактивному конкурсі творчих робіт.

ЖАНРОВЕ РОЗМАЇТТЯ ФОЛЬКЛОРУ

За родовою ознакою фольклорні твори, як і твори літератури, поділяють на ліричні, епічні й драматичні. Залежно від художньої організації, способу виконання в межах родів визначають різні жанри.

Лірика відображає почуття й переживання українців. Вона представлена жанрами соціально-побутових і родинно-побутових пісень. До епічних жанрів належать казки, легенди, перекази, думи. До драматичного роду відносять весілля й деякі інші обрядові дійства, що супроводжуються виконанням пісень. Окрему групу становлять ліро-епічні жанри, що поєднують ознаки різних родів — лірики й епосу: історичні пісні, балади, думи.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Як групуються фольклорні твори за родовою ознакою?
2. Що відображає народна лірика?
3. Назвіть епічні жанри фольклору.
4. Що належить до народної драми?
5. Назвіть жанри фольклору, які ви вже знаєте. Наведіть приклади творів цих жанрів.
6. У чому полягає своєрідність ліро-епічних жанрів фольклору?
7. Складіть схему, яка б відобразила жанрове розмаїття фольклору.

..... Досліджуємо самостійно .....

8. До драматичного роду в літературі відносять твори, що змальовують світ у формі дії, здебільшого призначені для сценічного втілення. Поцікавтеся додатковою інформацією про українське весілля. У чому полягають його особливості? Які пісні виконувалися на різних етапах весілля (сватанні, оглядинах, заручинах, дівич-вечорі тощо)? Яким настроєм вони сповнені?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

9. Роздивіться репродукцію картини М. Пимоненка (с. 11). Який момент обрядового дійства зображений на картині?

10. На interactive.ranok.com.ua у віртуальній бібліотеці до розділу «Усна народна творчість» ознайомтеся з текстами народних жартівливих пісень, послухайте їх у виконанні мистецьких колективів. Про які риси людських характерів у них ідеться? Які людські вади є предметом гумористичного зображення?

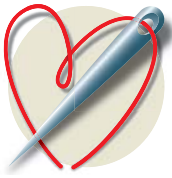
ФОЛЬКЛОР І ЛІТЕРАТУРА

Фольклору притаманний колективний характер творчості. Оскільки фольклорні твори поширювалися в усній формі, то їх виконавці могли забувати окремі деталі творів. Виконавець передавав лише основний зміст і водночас імпровізував, вносив власні зміни. Навіть складена якоюсь дуже талановитою людиною пісня за таких умов втрачала авторство, перетворювалась на колективне надбання. Наслідком усного побутування фольклору стала варіантність — поширення народного твору в численних варіантах, що забезпечувало його тривале існування. Усна форма, анонімність, варіантність — визначальні риси фольклору. І хоча літературі такі ознаки не властиві, вона все ж зберігає з народною творчістю чимало спільного. Перш за все їх єднає використання словесного матеріалу. Не випадково саме усна народна творчість справила відчутний вплив на становлення й розвиток української літератури. Для письменників фольклор був і залишається джерелом інформації про народні погляди на світ, уявлення про добро і зло, найзаповітніші людські мрії та прагнення, риси українського національного характеру.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Як виникають різні варіанти одного фольклорного твору?
2. Чому фольклорні твори є анонімними?
3. Що поєднує фольклор і літературу?
4. Якби в XIX ст. митці та науковці не почали збирати фольклор, чи існували б фольклорні твори у наш час? Викладіть свої міркування в довільній формі.

Родинно-побутові ліричні пісні

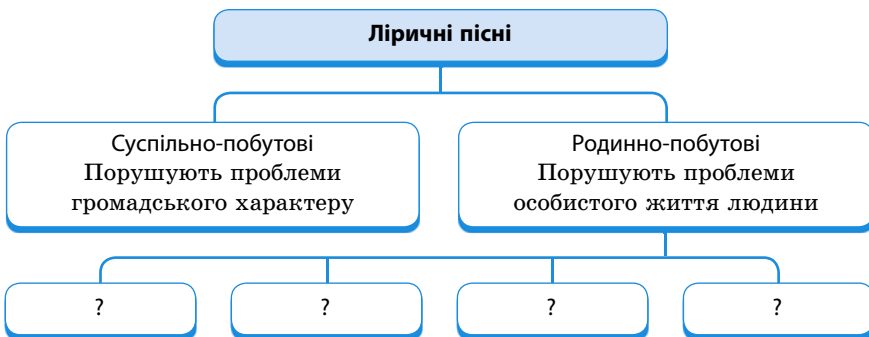
РОЗМАЇТТЯ НАРОДНОЇ ЛІРИКИ

Пісні, що відображають людські почуття й переживання, називають ліричними. Їх поділяють на дві великі тематичні групи: суспільно-побутові й родинно-побутові. В основу поділу покладено відмінність між суспільним і особистим у людському житті. Якщо в суспільно-побутових творах порушуються проблеми громадського характеру, то в родинно-побутових піснях змальовано особисте життя людини.

У межах родинно-побутової лірики існує свій тематичний поділ: пісні про кохання (дошлюбні взаємини), про сімейне життя, про трагічні сімейні обставини (удовині й сирітські пісні) та деякі ліричні твори гумористично-сатиричного характеру.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що таке ліричні пісні?
2. На які групи дослідники фольклору поділяють народну лірику?
3. У чому полягає своєрідність родинно-побутової народної лірики?
4. Якою є тематика родинно-побутових пісень?
5. Щоб наочніше представити розмаїття народної лірики, ваші однолітки склали схему. За матеріалом статті підручника «Розмаїття народної лірики» доповніть цю схему.

В електронному додатку до підручника на interactive.ranok.com.ua знайдіть приклад виконання цього завдання. Порівняйте схему, запропоновану в додатку, з тією, яку склали ви. За потреби доповніть схему, яку ви склали.

Сцена біля криниці (К. Трутовський, 1893)

Під тим дубом криниця стояла (М. Примаченко, 1968)

НАРОДНІ ПІСНІ ПРО КОХАННЯ

Пісні про кохання становлять найбільшу частину родинно-побутової лірики. Захоплення красою щирих почуттів, вірність і зрада, розлука, туга й сум за коханою людиною — такими є мотиви цих творів.

Головні герої пісень про кохання, як правило, — парубок та дівчина. Персонажами другого плану можуть бути батьки, найчастіше мати, яка або застерігає дочку від непродуманих учинків, або ж узагалі забороняє їй зустрічатися з коханим. У деяких піснях фігурують брат або сестра героїв, котрі сприяють або, навпаки, заважають побаченню, іноді згадуються просто якісь «лихі люди», які розлучили закохану пару.

У багатьох піснях про кохання почуття помітно ідеалізуються й романтизуються, герої не стримують емоційних поривів, виявляють схильність до максималізму¹ у своїх намірах. В окремих випадках, коли сльози, сумніви й тривожні передчуття супроводжують взаємини закоханих, душевні переживання набувають виразного сентиментального² забарвлення.

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Які мотиви переважають у народних піснях про кохання?
2. Хто є основними персонажами пісень про кохання?
3. Які особливості зображення почуття закоханості властиві таким пісням?
4. Щоб наочніше представити особливості народних пісень про кохання, за матеріалом статті підручника «Народні пісні про кохання» в робочому зошиті складіть схему. У відповідному розділі електронного додатка до підручника на interactive.ranok.com.ua знайдіть приклад виконання цього завдання. Порівняйте схему, запропоновану в додатку, з тією, яку склали ви. За потреби доповніть свою схему.

¹ Максималізм (від лат. *maximalis* — найбільший) — крайність у поглядах, вимогах і т. ін., не виправдана реальною дійсністю.

² Сентиментальний (від франц. *sentiment* — почуття) — надмірно чутливий.

ХУДОЖНЯ МАЙСТЕРНІСТЬ НАРОДНОЇ ЛІРИКИ

Передавати в ліричних піснях емоційні стани, переживання, душевні порухи закоханих допомагають різноманітні художні прийоми й засоби.

Пісні можуть мати монологічну або діалогічну будову. У першому випадку твір постає як емоційна сповідь героїні або героя, у другому — це розмова дівчини й парубка: сповнена ніжності, коли почуття взаємні, або ж гостра й напружена, якщо йдеться про нерозділене кохання.

Поширеним прийомом у ліричних творах є художній паралелізм, який передбачає зіставлення людського життя, зокрема душевних переживань, з явищами довкілля. Картини природи в цьому випадку сприяють розкриттю психологічного стану героїв.

Помітну роль у ліричних піснях відіграє традиційна символіка, що має давнє міфологічне походження. Скажімо, пара голубів — пара закоханих, зірка — дівчина, місяць — парубок. До поширених художніх засобів належать постійні епітети, які ніби злилися з означуваними словами в певну єдність (*карі* очі, *чорні* брови, *темна* ніч). Нерідко для створення художньої атмосфери довірливості, інтимності вживаються слова в зменшено-пестливих формах: *дівчинонька*, *козаченько*, *серденько*.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Яку будову можуть мати пісні про кохання? Пригадайте вивчені у 8 класі пісні Марусі Чурай. Яким із них властива монологічна будова? Які побудовані у формі діалогу?
2. У чому суть художнього паралелізму? Наведіть приклади використання цього прийому у фольклорних творах.
3. Наведіть приклади традиційної символіки у фольклорних піснях.
4. Поясніть, чому в народній ліриці використовують слова в зменшено-пестливих формах.

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

- * 5. Роздивіться репродукції картин К. Трутовського і М. Примаченко на с. 14. Уявіть, що сюжети цих картин відтворено в піснях про кохання. Про що будуть ці пісні? Яким настроєм вони будуть сповнені?

ВІЧНА ТАЇНА КОХАННЯ

(«МІСЯЦЬ НА НЕБІ, ЗІРОНЬКИ СЯЮТЬ...»)

Поєднання щастя й ніжності, а також гранична відвертість характерні для героя цієї пісні.

У трьох невеличких пісенних куплетах розкривається драматична історія закоханого серця. Чудовий нічний пейзаж на початку пісні допомагає посилити ефект інтимності. Закохані залишаються немовби сам на сам у цілому світі: місяць, зорі, самотній човен у морі й пісня, яка розповідає вічну історію кохання (*«любилась — розійшлися — навіки зійшлися знов»*).

Майстерно передається своєрідний стан любовної «зачарованості» героя, його приреченість бути разом із дівчиною, очі якої наділені магічною здатністю «зводить людей».

Пісня, серце, очі — ключові образи твору. За допомогою характерних порівнянь — очі дівчини то «темні, як нічка», то «ясні, як день», — твориться враження мінливості, яке асоціативно вказує на темні й світлі сторінки в любовних взаєминах. Слова в зменшено-пестливих формах (*нічка, зіроньки, серденько*) підтримують загальну ніжну тональність, а наявні повтори й алітерації («*Ой, очі, очі, очі дівочі...*») додають пісенному твору інтонаційної виразності.

Місячне світло над Дніпром
(І. Айвазовський, 1858)

Місяць на небі, зіроньки сяють...

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе.
В човні дівчина пісню співає,
А козак чує — серденько мре.

Пісня та мила, пісня та люба,
Все про кохання, все про любов.
Як ми любились та й розійшлися,
Тепер навіки зійшлися знов.

Ой очі, очі, очі дівочі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
Ви ж мені, очі, вік вкоротили,
Де ж ви навчилися зводить людей?

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яке враження справила на вас пісня «Місяць на небі, зіроньки сяють...»?
2. Яким ви уявляєте ліричного героя цієї пісні?
3. Як ви гадаєте, чи взаємним є кохання героя й героїні? Обґрунтуйте свої міркування.
4. Знайдіть у пісні порівняння. Яку роль вони відіграють?
5. Знайдіть у творі повтори й алітерації. Поясніть їхню роль.

..... Досліджуємо самостійно .....

6. Визначте зорові та звукові образи у творі, опишіть їх. Яку функцію вони виконують? Запис у робочому зошиті зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

7. Роздивіться картину І. Айвазовського «Місячне світло над Дніпром». Який настрій створює пейзаж художника? Чи міг би цей пейзаж І. Айвазовського стати ілюстрацією до пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...»? Свої міркування обґрунтуйте. За бажанням намалюйте до твору власну ілюстрацію.

..... Запрошуємо до дискусії .....

8. В електронному додатку до підручника на interactive.ranok.com.ua знайдіть запис пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...» (обр. О. Міньківського) у виконанні Анатолія Солов'яненка та капели бандуристів (запис 1985). Послухайте цей запис. Порівняйте варіант тексту пісні у виконанні легендарного українського співака з текстом, представленим у підручнику. Які відмінності ви помітили? Чи впливають ці відмінності на ваше сприйняття ліричного героя? Як ви вважаєте, який із варіантів пісні є драматичнішим?

Послухайте пісню у виконанні дуету видатних українських оперних співаків Дмитра Гнатюка та Бели Руденко, сучасних фольклорних та естрадних колективів. Який варіант виконання сподобався вам найбільше? Чому?

..... Україна і світ .....

1919 року Українська республіканська капела під керівництвом О. Кошиця вирушила на гастролі до Європи, де своїми виступами здобула величезну славу та численні схвальні публікації в пресі. Наприклад, у французькому виданні «Depeshe» 21 листопада 1919 року був такий відгук: «Український хор закінчив у нас свої гастролі зі справжнім апофеозом. Він не тільки досяг своєї поважної мети, а й переконливо довів, що Україна має давню цивілізацію, пречудовий і багатющий фольклор».

ДРАМА ЗРАДЖЕНОГО СЕРЦЯ («ЦВІТЕ ТЕРЕН, ЦВІТЕ ТЕРЕН...»)

Розлука, марне сподівання на повернення коханого, розчарування — усе це складає драму зрадженого дівочого серця.

Художній паралелізм допомагає цю драму унаочнити: колючий терен символізує душевні випробування, через які пройшла героїня. Парадоксальним чином вона сприймає своє кохання як горе: «Хто з любов'ю не знається, / Той горя не знає». Така, на перший погляд, дивна асоціація пояснюється в пісні переживанням розлуки й супроводжується гірким усвідомленням зради коханого та прощанням із мрією про подружнє щастя.

Родинно-побутові ліричні пісні про кохання відобразили різноманітні обставини зі сфери дошлюбних взаємин. І вони не завжди оптимістичні. Ідеалізуючи душевне піднесення закоханих, народні пісні не оминають драматичних життєвих ситуацій, що супроводжують стосунки між людьми.

Терен цвіте
(Е. Кондратович, кінець 1970-х рр.)

Цвіте терен, цвіте терен...

Цвіте терен, цвіте терен,
А цвіт опадає.
Хто з любов'ю не знається,
Той горя не знає.

А я, молода дівчина,
Та й горя зазнала,
Вечероньки не доїла,
Нічки не доспала.

Ой візьму я кріселечко,
Сяду край віконця,
Іще очі не дримали,
А вже сходить сонце.

Хоч дримайте, не дримайте —
Не будете спати,
Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.

Нехай іде, нехай іде,
Нехай не вернеться,
Нехай йому молодому
Щастя усміхнеться.

А я молода дівчина,
Не буду я спати,
Буду його виглядати,
День і ніч чекати.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яке враження справила на вас пісня?
2. У чому полягає драматизм ситуації, у якій опинилася героїня твору?
3. Якою в пісні постає героїня? Схарактеризуйте її.
4. Які символічні образи наявні у творі?
5. Визначте художньо-поетичні засоби, використані в цій пісні. Яка їхня роль? Запис у робочому зошиті зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

..... Україна і світ .....

Твори українського фольклору здавна були відомими й за межами України. Свідченням цього є, наприклад, запис української народної пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» у «Чеській граматичці» Яна Благослава (1571). У примітці до тексту чеський учений подав коментар: «Є в тій мові пісень та віршів, або рим, багато... Мають багато метафор та інших фігур».

..... Досліджуємо самостійно .....

6. В українській мові слово *терни* означає, за тлумачним словником, «зарості колючих рослин». У цьому значенні його слід сприймати й у крилатому вислові латинського походження «крізь терни до зірок». У Біблії терновий вінок — один із символів страждань Ісуса Христа. Однак, як свідчать дослідники Біблії, і тут ідеться про гнучкі колючі гілки, а не про конкретну рослину.

Прочитайте рядки з творів української літератури та фольклору. Яке символічне значення має образ терну в українській культурі? Якого додаткового значення набуває цей образ у пісні «Цвіте терен, цвіте терен...»?

Ой давно, давно
Я в батька була,
Вже й тая стежечка
Терном заросла.

(Народна пісня, записана Дніпровою Чайкою)

В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колочим терном поросла.

(Т. Шевченко)

Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя. (І. Нечуй-Левицький)

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

7. Роздивіться репродукцію картини Е. Кондратовича «Терен цвіте» (с. 17). Який настрій вона викликає? Чи могла б ця картина стати ілюстрацією до пісні «Цвіте терен, цвіте терен»? Свої міркування обґрунтуйте. За бажанням намалюйте до твору власну ілюстрацію.

..... Запрошуємо до дискусії .....

8. В електронному додатку до підручника на interactive.ranok.com.ua знайдіть запис пісні «Цвіте терен, цвіте терен...» у виконанні різних співаків. Який варіант виконання пісні сподобався вам найбільше? Чому?

У ПЕРЕДЧУТТІ ПОБАЧЕННЯ

(«СОНЦЕ НИЗЕНЬКО, ВЕЧІР БЛИЗЕНЬКО...»)

У народних піснях надзвичайно точно передаються окремі емоційні нюанси. Зокрема, достовірно відтворюються душевні стани, що їх переживають дівчина і хлопець, чекаючи на побачення. Початковий рядок пісні нагадує про конкретні життєві реалії. Сільська молодь разом зі старшими працювала по господарству, тож лише надвечір закохані могли зустрітися. Але навіть нетривала розлука стає для дівчини й парубка неабияким випробуванням. Хлопець поспішає до своєї милої, а вона наважується знехтувати материною заборонаю, аби лише побачитися зі своїм обранцем. Як і в інших піснях про кохання, у творі вживається пестлива лексика, що надає виразності мовленню закоханих. Пісня існує в декількох варіантах. Один із них використав Іван Котляревський у відомій п'єсі «Наталка Полтавка».

Вечір в Україні
(А. Куїнджі, 1878)

Побачення
(К. Трутовський,
1870)

Сонце низенько, вечір близенько...

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько!

Ой вийди, вийди, та не барися —
Моє серденько розвеселиться.

Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Серденько, рибонько, дорогий кришталю!

Ой вийди, вийди, не бійсь морозу —
Я твої ніженьки в шапочку вложу.

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє золото!

Через річеньку, через биструю
Подай рученьку, подай другуго!

Ой біда, біда, який я вдався, —
Брів через річеньку, та не вмивався.

Ой завернуса та умиюся,
На свою милую хоч подивлюся.

«Ой не вертайся та не вмивайся,
Ти ж мені, серденько, й так сподобався.

Ой там криниця під перелазом —
Вмиємось, серденько, обоє разом.

Моя хустина шовками шита,
Утремось, серденько, хоч буду бита.

Битиме мати — знатиму за що:
За тебе, серденько, не за ледащо!»

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Яке враження справила на вас ця пісня? Які почуття викликала?
2. Як головний герой пісні ставиться до своєї милої?
3. Як дівчина ставиться до парубка? Які рядки пісні допомагають виявити це ставлення?
4. Поміркуйте, чому в пісні виникає образ матері дівчини.
5. Визначте риси, якими народ наділив героїв цієї пісні.
6. Визначте засоби художньо-поетичної виразності, які допомагають змалювати кохання. Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

7. Розгляньте ілюстрації на с. 19, 20. Який настрій викликають у вас ці картини? Чи могли б вони стати ілюстраціями до пісні «Сонце низенько, вечір близенько...»? Поясніть свою думку. За бажанням намалюйте до твору власну ілюстрацію.
8. Для опери «Наталка Полтавка» композитор М. Лисенко виконав обробку народної пісні «Сонце низенько, вечір близенько...». Від того часу пісня ввійшла до репертуару багатьох оперних співаків. На interactive.ranok.com.ua знайдіть запис цієї пісні у виконанні І. Козловського, А. Солов'яненка. Які риси ліричного героя пісні передав кожен зі співаків?

ЖАРТОМА ПРО СЕРЙОЗНЕ

Серед ліричних пісень про кохання є й жартівливі, гумористичні. У них знайшли своє втілення народні погляди на конфліктні ситуації в дошлюбних взаєминах та родинному житті.

У відомій пісні «Ой під вишнею, під черешнею...» йдеться про нерівний шлюб із розрахунку, без справжніх щирих почуттів. Зображення гумористичних ситуацій у творі поєдналося з висвітленням драматичних переживань героїні, яка гірко нарікає на свою нещасливу долю: «...а я плачу, / Тільки літа марно трачу». Значні виражальні можливості цієї пісні привабили видатного драматурга Івана Котляревського, який використав її у своїй знаменитій п'єсі «Наталка Полтавка».

Девич-вечір
(М. Буряк, 1974)

Ой під вишнею, під черешнею...

Ой під вишнею,
Під черешнею
Стояв старий з молодюю,
Як із ягодою.

І просилася,
І молилася:
– Пусти мене, старий діду,
На вулицю погулять!

– Ой і сам не піду,
І тебе не пуцу,
Бо ти мене, старенького,
Покинути хочеш.

Куплю тобі хатку,
Іще сіножатку,
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок!

– Ой не хочу хатки,
І ні сіножатки,
Ні ставка, ні млинка,
Ні вишневого садка!

Ой ти, старий дідуга,
Ізогнувся, як дуга,
А я молоденька,
Гуляти раденька!

Ой ізгиньте, пропадіте,
Всі старії кості,
Не сушіте, не крушіте
Мої молодості!

Ти в запічку: кахи-кахи,
Я з молодим: хихи-хихи.
Ой ти все спиш, а я плачу,
Тільки літа марно трачу!

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яке враження справила на вас пісня?
2. Визначте тему пісні «Ой під вишнею, під черешнею...».
3. Якою у пісні постає героїня? Чому вона нарікає на своє життя? До чого вона прагне?

4. Які народні погляди на шлюб із розрахунку втілились у творі? Із чого можна зробити такий висновок?
5. Чи поділяєте ви такі погляди? Чому?

..... **Досліджуємо самостійно** .....

6. Знайдіть у пісні порівняння. Яку роль вони відіграють?
7. Знайдіть у пісні повтори. Поміркуйте, з якою метою їх використано.
8. Визначте зорові та слухові образи у творі. Яку функцію вони виконують? Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

ЗНАЧЕННЯ ПІСЕНЬ ПРО КОХАННЯ

Родинно-побутові ліричні пісні про кохання відобразили різноманітні життєві ситуації. Ідеалізуючи взаємні почуття, вони не уникають також згадок про перешкоди, що можуть постати на шляху до особистого щастя. В усіх випадках визначальним залишається народний погляд, згідно з яким вірне кохання вважається найвищою цінністю. У родинно-побутових ліричних піснях знайшли вияв найкращі душевні риси українців. Героям цих творів властива здатність до щирих і глибоких почуттів.

Не дивно, що народна лірика стала джерелом натхнення для багатьох письменників. До її творчого осмислення зверталися видатні майстри слова Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Іван Франко та ін. Моральні орієнтири народної творчості відчутно вплинули на ідейно-художні пошуки українських літераторів.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Чи завжди в народній ліриці зображується взаємне кохання? Доведіть свою думку, використовуючи прочитані твори.
2. Назвіть моральні цінності, які утверджуються в піснях про кохання. Чи відповідають вони вашим поглядам на життя?
3. Хто з письменників використав пісні про кохання у своїй творчості? Наведіть приклади. Який із наведених творів вам найбільше сподобався?

..... **Досліджуємо самостійно** .....

- 4. За розглянутими творами складіть узагальнену характеристику героїні й героя народної пісні про кохання.

..... **Готуємо проект** .....

- 5. Використовуючи матеріали віртуальних відеотеки та картинної галереї на сайті interactive.ranok.com.ua, підготуйте літературно-музичну композицію «Ліричні пісні України».
- 6. Поцікавтеся, які професійні або самодіяльні колективи виконавців народної пісні існують у вашій місцевості. Підготуйте про них мультимедійну презентацію «Українська народна пісня і сучасність».

Народні балади

ЖАНРОВІ ТА ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОЇ БАЛАДИ

Слово *балада* походить від грецького слова *ballo* — рухатись. У давнину баладою називали любовну пісню, що супроводжувала танець. Пізніше вона стала самостійним жанром. Найбільш сприятливим періодом для розвитку української

балади були XV—XVII століття. На сьогодні відомо близько трьохсот сюжетів українських народних балад.

.....
Фольклорна балада — це ліро-епічний пісенний твір із напруженим сюжетом, який розповідає про надзвичайні або навіть фантастичні події в особистому, родинному чи громадському житті.

За емоційним наповненням балада подібна до ліричної пісні, однак вона має сюжет, розповідає про події та вчинки героїв і їхні стосунки з іншими людьми. У баладному сюжеті майже завжди наявне щось незвичайне, небуденне. При цьому героями балад виступають переважно прості люди, які опиняються в незвичайних життєвих ситуаціях.

Однією з ознак баладного сюжету є трагізм: найчастіше зображувані події не мають щасливого завершення. Не випадково відомий фольклорист Олексій Дей назвав баладу «*епосом нещасливих людських доль*». Із трагізмом пов'язана ще одна важлива риса баладного твору — драматизм, тобто напруженість дії. Ця ознака виявляється в динамічному розвитку подій, в емоційних діалогах і монологіях. Така художня організація допомагає краще зобразити глибокі переживання, емоційні потрясіння героїв.

Цікаво, що балада прямо або опосередковано передає якесь повчання, моральну

оцінку зображуваних подій. Іноді вона містить окремо подані повчальні узагальнення (частіше кінцівки, рідше зачини).

У баладних творах широко представлені народна символіка, давні міфологічні мотиви (найчастіше метаморфоза — чарівне перетворення людини на рослину або птаха). Для балади характерний прийом гіперболи. Як правило, вона використовується для зображення душевних страждань, іноді — коли виникає потреба підкреслити незвичайні властивості героїв, посилити драматизм дії.

Гурт стародавньої музики
«Хорея Козацька»
(сучасне фото)

За багатьма художніми ознаками балада близька до ліричної пісні. Вона містить традиційні порівняння, постійні епітети, нерідко в ній уживаються слова в зменшено-пестливих формах. Як і лірична пісня, балада спрямована на те, щоб зворушити слухачів, викликати емоційний відгук, співпереживання.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Які жанрові ознаки балади? Коли виникла більшість українських балад?
2. Хто найчастіше виступає героями баладних творів?
3. Які художні образи та прийоми зустрічаються в баладах?
4. Чи виникло у вас бажання прочитати твори цього жанру? Чому?

РОЗМАЇТТЯ НАРОДНИХ БАЛАД

Балади можуть бути присвячені різноманітним явищам людського життя, тому їх дуже складно класифікувати. Основну частину українських балад складають легендарні, історичні, сімейні та любовні.

До *легендарних* належать балади, що відобразили найдавніші міфологічні уявлення українців. Для них характерне зображення фантастичних подій. Герої в ситуації складного морального вибору або через фатальну безвихідь зазнають чарівної метаморфози — скажімо, дівчина перетворюється на рослину або птаха. Прикладом легендарної балади є «Ой чиє ж то жито, чиї то покоси»: доведена лихою свекрухою до відчаю, героїня перетворюється на тополя.

Історичні балади за тематикою дещо нагадують історичні пісні, однак вони не мають на меті докладно зобразити саму історичну подію. Увага зосереджується на вираженні емоцій, викликаних цією подією. Наприклад, до історичних балад належить твір «Ой на горі вогонь горить».

Сімейні балади розкривають тему стосунків між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами й сестрами («Віддав брат сестроньку в чужу стороньку»).

У *любовних* баладах основними мотивами є кохання, ревності, розлука, зрада. Приклад любовної балади — відома пісня «Ой не ходи, Грицю», авторство якої приписують легендарній Марусі Чурай.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Про які види народних балад ви дізналися?
2. Що таке метаморфоза? У яких баладах використовується цей мотив?
3. Чим історичні балади відрізняються від історичних пісень?
4. У чому особливості сімейних і любовних балад?
5. Який вид балад вас найбільше зацікавив? Чому?

ТРАГЕДІЯ ВТРАТИ В БАЛАДІ «ОЙ ЛЕТИЛА СТРИЛА»

Твір має виразний трагедійний характер. В експозиційній частині наявна згадка про загибель «вдовиного сина». При цьому відсутня будь-яка історична конкретика в розкритті причини трагедії, що якраз і є характерним для історичної балади. Зрозуміло лише, що фатальну стрілу випустив ворог, бо «стріла з-за синього моря». Самого ворога теж ніяк не означено.

Основний зміст балади складає образне втілення жіночих страждань, спричинених смертю близької людини. Важливо врахувати, що «вдовиний син» був єдиним чоловіком у родині, він залишався опорою й захисником одразу для трьох жінок — матері, коханої й сестри.

Глибина трагедії передається за допомогою символічних образів трьох зозуль, які оплакують загиблого. Не випадково зозуля в народі найчастіше символізує горе, смуток, нещастя й смерть. Зозуля, що сіла «в головах» — мати загиблого, «край серденька» — «то його миленька», у ногах — сестра. Троїста символіка допомагає увиразнити рівень скорботи: сльози матері — немов «Дунай розлився», біля сестри — «слізок криниця», але біля коханої «земля сухенька». Скорбота визначає й рівень пам'яті: матінка оплакуватиме сина, «поки жити буде», сестриця — «поки не забуде», а «миленька плаче, поки його бачить».

У баладі важливе не лише трагедійне переживання. У ній відбилося також характерне народне уявлення про міру спорідненості в сімейному житті. Важливим є й морально-філософський погляд на те, який слід у серцях близьких залишає по собі людина.

Ой летіла стріла

Ой летіла стріла
З-за синього моря.
Ой де ж вона впала?
— На вдовинім полі.
Кого ж вона вбила?
— Вдовиного сина.
Немає нікого
Плакати по ньому.
Летять три зозуленьки,
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла,
В головоньках сіла;
Друга прилетіла,
Край серденька сіла;
Третя прилетіла
Та в ніженьках сіла.
Що в головках сіла —

То матінка рідна;
Сіла край серденька —
То його миленька;
А в ніженьках сіла —
То його сестриця.
Де матінка плаче,
Там Дунай розлився;
Де плаче сестриця,
Там слізок криниця;
Де плаче миленька —
Там земля сухенька.
Ой матінка плаче,
Поки жити буде;
А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить...

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Хто оплакує загиблого в баладі? Хто з героїнь викликає у вас найбільше співчуття?
2. Яким символічним образом позначено плакальницю?
3. Визначте реалістичні й фантастичні елементи в баладі. Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).
4. До якої тематичної групи можна віднести цю баладу? Обґрунтуйте свою думку.

..... Досліджуємо самотійно .....

5. Зозуля — поширений символічний образ в українському фольклорі. У світовій міфології символіка цього птаха суперечлива: у грецьких повір'ях зозуля віщує загибель, в Індії та Японії це символ кохання. В українській народній творчості зозуля також нерідко виступає як провісниця лихих подій, зокрема смерті. Водночас вона може своїм куванням віщувати довге життя, попереджати героя про небезпеку. Часто в образі зозулі змальовується жінка, що тужить за померлим, або ж узагалі нещасливі жінки (у баладах родинно-побутової тематики). Яке символічне значення має образ зозулі в баладі «Ой летіла стріла»? Які народні погляди на родинні стосунки відобразились у творі?

Зозуля на калині
(Т. Пата, 1968)

..... Виявляємо творчі здібності .....

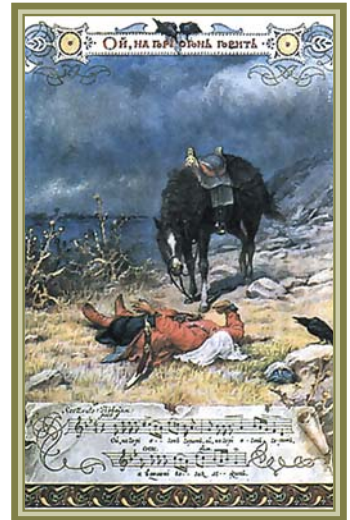
6. Роздивіться репродукцію картини Т. Пати «Зозуля на калині». Поміркуйте, якого символічного значення набуває образ зозулі на картині художниці.
7. Уявіть себе ілюстратором книжки народних балад. Які ілюстрації до балади «Ой летіла стріла» намалювали б ви? Які кольори переважали б на вашій ілюстрації? Свої міркування обґрунтуйте.

**ОБРАЗ НАРОДНОГО ЗАХИСНИКА
В БАЛАДІ «ОЙ НА ГОРІ ВОГОНЬ ГОРИТЬ»**

Для кращого сприйняття твору «Ой на горі вогонь горить» треба звернутися до історичного контексту, а саме до подій козацької доби. У ті неспокійні часи важливу роль відігравала сторожова прикордонна служба, яка мала вчасно попереджати основні козацькі сили про наближення ворога. Сигнали про небезпеку подавали за допомогою вогнища, яке розпалювали на пагорбі. Можна було здалеку побачити тривожне повідомлення й підготуватися до оборони.

Розповідь про трагічну загибель сторожового козака в баладі «Ой на горі вогонь горить» цілком відповідає історичній реальності.

Козак не уникнув нерівного бою з ворогом. Можливо, він міг би врятуватися втечею, однак залишився, щоб розпалити вогонь і попередити побратимів про ворожу навалу. Він загинув як герой, захищаючи рідний край від страшної загрози. Очі його накриті китайкою, поряд із загиблим його вірний кінь, у головах ворон — вісник смерті. Сама смерть символічно порівнюється з весіллям

«Ой на горі вогонь горить»
(А. Ждаха, 1912)

(козак був неодруженим, парубком), тільки нареченою постає «в чистім полі земляночка», тобто земля, у якій поховано козака.

Переживання трагедії, непоправної втрати висувається наперед. У нашій уяві постає панорамний простір, який дозволяє краще зрозуміти, заради чого загинув козак. Гора, на якій палає вогнище, під нею «порубаний, постріляний» вартовий, нарешті, степова дорога, що веде до батьківської оселі. У тій оселі — мати і сестра, мирне життя та спокій яких охороняв полеглий.

Твір насичений символічними образами: ворон — птах, пов'язаний зі світом мертвих, кінь — відданий помічник козака, який передає рідним трагічну звістку. А батьківська домівка сприймається як символ усієї батьківщини, заради якої й віддав життя її вірний син і захисник.

Ой на горі вогонь горить

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить,
Порубаний, постріляний,
Китайкою¹ покриваний.

Накрив очі осокою,
А ніженьки китайкою.
А ніженьки китайкою,
А рученьки нагайкою.

Що в головах ворон кряче,
А в ніженьках коник плаче.
«Ой коню мій вороненький,
Товаришу мій вірненький!

Не плач, коню, надо мною.
Не бий землі під собою.
Біжи, коню, дорогою,
Степовою широкою.

Та прибіжиш під батьків двір,
Та вдаришся об частокіл.
Як прибіжиш під ворота,
Стукни-грюкни коло плота.

Вийде сестра — розгнуждає.
Вийде мати — розпитає:
— Ой коню мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?

— Не плач, мати, не журися.
Та вже ж твій син оженився.
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку».

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яке враження справив на вас цей твір? Які емоції викликав?
2. Чи можна визначити, у яку історичну добу відбуваються події твору? Обґрунтуйте свої міркування.
3. Протиставленням яких художніх образів починається твір? Якого значення набуває це протиставлення?
4. Знайдіть у тексті опис козака. На яких деталях опису зосереджено увагу слухачів балади? Які асоціації викликають у вас ці деталі?

¹ *Китайка* — спочатку — густа, переважно синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина.

5. Знайдіть у тексті повтори, слова у зменшувально-пестливій формі. Поміркуйте, з якою метою вони вжиті.
6. Які символічні образи є у творі? Визначте їхнє значення. Запис у робочий зошит зробіть у формі таблиці або схеми.
7. Визначте художні особливості балади. Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

..... **Досліджуємо самотійно** .....

8. Поміркуйте, чому твір «Ой на горі вогонь горить» дослідники вважають баладою. Які ознаки ліро-епічного твору йому властиві?
9. Чи наявні у творі фантастичні елементи? Доведіть свою думку.

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

10. Уявіть себе художником, якому замовили ілюстрації до балади «Ой на горі вогонь горить». Опишіть ілюстрації, які б ви хотіли намалювати.

ВПЛИВ НАРОДНИХ БАЛАД НА ЛІТЕРАТУРУ

Українські балади присвячені не лише історичній тематиці. Вони розкривають народні погляди на всі важливі моменти людського життя. Не дивно, що балади справили значний вплив на художню літературу. Письменники не лише запозичували образи, теми та сюжети народних балад. Твори цього жанру, які містять чимало цінної інформації про своєрідність національного характеру українців, приваблювали митців слова неабияким духовним і моральним потенціалом.

Фольклорна балада стала головним джерелом балади літературної. Її творцями були поети-романтики Петро Гулак-Артемівський, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров. Яскраві зразки баладного жанру запропонував своїм читачам геніальний Тарас Шевченко.

Баладні сюжети з успіхом використовували автори прозових і драматичних творів. Зокрема, оповідання Марка Вовчка «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» має саме баладний сюжет. На основі балади «Пісня про шандаря» Іван Франко написав п'єсу «Украдене щастя». Сюжет балади «Ой не ходи, Грицю» набув особливої популярності. Ольга Кобилянська взяла його за основу своєї повісті «У неділю рано зілля копала...», і в назві цього твору — рядок із балади. Ще одна відома літературна обробка цього сюжету — роман у віршах «Маруся Чурай» — належить видатній поетесі Ліні Костенко.

..... **Досліджуємо самотійно** .....

Порівняйте особливості народної балади й ліричної пісні, заповнивши таблицю. Зробіть висновок: що спільного і відмінного між цими жанрами?

Жанри	Сюжет	Художні засоби	Будова
Пісня			
Балада			

..... ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО .....

1. Що об'єднує фольклор і літературу?
2. Наведіть приклади постійних епітетів в народних ліричних піснях.
3. Чим балада відрізняється від історичної пісні? Від народної лірики?
4. Якими є основні теми народних балад?
5. Як народна балада вплинула на розвиток літератури?
6. Назвіть українських письменників, які використали художній досвід народних балад.
7. Установіть відповідність між назвами художніх засобів і їх прикладами.

1 гіпербола	А синє море, кінь вороненький
2 порівняння	Б темні, як нічка, ясні, як день
3 алітерація	В там слізок криниця
	Г очі, очі, очі дівочі
8. Установіть відповідність між назвами й основними мотивами творів.

1 «Цвіте терен, цвіте терен...»	А розлука, марне сподівання на повернення коханого, розчарування
2 «Ой летіла стріла»	Б побачення між закоханими, щасливе кохання
3 «Сонце низенько, вечір близенько...»	В нещасливий шлюб
	Г туга близьких людей за загиблим
9. Щоб перевірити свої знання за розділом «Усна народна творчість», пройдіть тест на сайті interactive.ranok.com.ua.

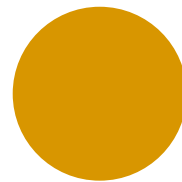
..... Готуємо проект .....

10. Проведіть опитування серед однокласників на тему «Мої враження від народних ліричних пісень і балад», подайте його результати у вигляді мультимедійної презентації.

Ви опрацювали першу із запропонованих у підручнику тем. Пригадайте, які завдання ви ставили перед собою. Чи вдалося вам їх вирішити? Чи задоволені ви результатом свого навчання? Які з отриманих знань і вмій стануть вам у пригоді в майбутньому? У яких ситуаціях?

Давня література

Опрацюючи матеріал розділу, ви маєте змогу виконати такі навчальні завдання:

- **поглибити знання** про роль Біблії в духовному житті українського народу; зрозуміти значення давніх літописів для збереження відомостей про життя, культуру, звичаї наших пращурів;
- **дізнатися** про найдавніші книги Київської Русі, переклади Біблії українською мовою, основні пам'ятки оригінальної української літератури, історію відкриття пам'ятки «Слово о полку Ігоревім», основні гіпотези її авторства, історичну основу, про її переклади та переспіви; про перші друковані книги в Україні;
- **отримати уявлення** про епохи Ренесансу і Бароко, про козацькі літописи, «Історію русів», про вертеп як вид давнього театрального мистецтва; зрозуміти значення видатних діячів української культури цього часу;
- **навчитися переказувати і тлумачити** біблійні легенди, притчі; виразно читати поему «Слово о полку Ігоревім», переказувати та коментувати її сюжет; розповідати про життя Г. Сковороди, аналізувати зміст його поезій;
- **розвинути навички** визначення основної ідеї твору; характеристики образів, мотивів, стилістичних засобів, композиції;
- **висловлювати власні міркування** про актуальність творів давньої літератури; сформулювати власне розуміння актуальності для сьогоденного життя положень філософії Г. Сковороди;
- **вивчити напам'ять** поезію Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права».

Українська середньовічна література XI–XV століть

РОЗВИТОК ПИСЕМНОСТІ

Зародження давньої літератури пов'язане з прийняттям християнської віри. Це сталося в далекому 988 році за правління великого київського князя Володимира Святославича. Із християнством прийшли церковнослов'янська мова й писемність. Церковнослов'янська мова відрізнялася від розмовної і сприймалась переважно як сакральна (від лат. *sacrum* — священний). Спочатку до неї ставились як до мови релігійного віровизнання й церковної служби. Унаслідок її поєднання з розмовною мовою виникла книжна українська мова.

Святі Кирило і Мефодій
(з. Зограф, 1848)

Потреби церковного життя зумовили появу перекладів богослужбових книг. З ініціативи князя Ярослава Мудрого при Софійському соборі в Києві запрацювали школа й бібліотека. Тоді й переклали окремі частини Біблії, тексти для церковної відправи, проповідницьку та іншу літературу.

Книжки були рукописними. У той час не знали читання подумки: текст книги промовлявся або проголошувався. Основним колом творення, збереження й поширення літератури залишалося християнське духовенство, переважно чернецтво. Тодішні монастирі перетворились на справжні осередки писемності.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли було прийнято християнство на території Київської Русі?
2. Як ця подія вплинула на розвиток писемності й літератури?
3. На якій основі виникла книжна українська мова?
4. Як виготовляли перші книжки?
5. Як ви гадаєте, чому в давнину читали тільки вголос? Чому зараз ми читаємо переважно подумки?

..... Досліджуємо самостійно .....

- i** 6. Слов'янську абетку винайшли брати Кирило й Мефодій, яких пізніше визнали святими. Використовуючи матеріали з мережі Інтернет, підготуйте повідомлення про життя Кирила й Мефодія і про виникнення писемності в Київській Русі.

Фрагмент Ізборника Святослава

Сторінки з Остромирового Євангелія

НАЙДАВНІШІ УКРАЇНСЬКІ КНИГИ

Унікальними рукописними пам'ятками вважаються Остромирове Євангеліє та Ізборник Святослава. Вони стали зразками для виготовлення й оформлення багатьох інших книг.

Остромирове Євангеліє дістало назву від імені замовника. Диякон Григорій виготовив цю книгу для посадника Остромира, першої особи в Новгороді. Найімовірніше, робота виконувалася в Києві й тривала з осені 1056 до травня 1057 року. Книга вміщує вибрані євангельські тексти, призначені для читання під час церковної служби. Вона виконана з пергаменту, має ілюстрації, яскраве кольорове оздоблення.

Ізборник Святослава датується 1073 роком. Цей збірник поєднав уривки з різних творів. Він містить писання авторитетних отців церкви, релігійні роздуми, притчі, загадки. Книга створена на замовлення чернігівського князя Святослава Ярославича. Одним із переписувачів був диякон Іван. Ізборник має пергаментні сторінки, високохудожнє оформлення.

Найдавніші рукописні пам'ятки дозволяють скласти уявлення про інтереси українських читачів. Ми розуміємо, що в давнину книга мала неабияку цінність, була справжнім скарбом, адже на її створення й оздоблення витрачалися величезні зусилля. До неї ставилися з особливою пошаною як до авторитетного духовного джерела.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Чому Остромирове Євангеліє має таку назву? Коли виготовили цю книгу?
2. Яким роком датується Ізборник Святослава? Чому за ним закріпилася така назва?
3. Розгляньте оформлення фрагментів Ізборника Святослава та Остромирового Євангелія на ілюстраціях. Яке враження воно на вас справило?
4. Чи зацікавили вас найдавніші українські книги? Чим саме?

..... Запрошуємо до дискусії .....

5. Як ставилися до книги в давні часи? Порівняйте із сучасним ставленням. Що сьогодні цінують більше: зовнішнє оформлення чи зміст твору?

Перекладна література

БІБЛІЯ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ЧАСТИНИ

Значний вплив на давню українську літературу справила Біблія. У перекладі з грецької мови ця назва означає «книги». Основою Біблії є вчення про Заповіт — містичний зв'язок людини з Богом. Дохристиянські книги Біблії одержали назву Старого Заповіту. Євангелія та книги й послання апостолів складають Новий Заповіт.

Відкриває Старий Заповіт П'ятикнижжя Мойсееве. Наступною частиною є історичні книги. Продовжують Старий Заповіт Книги навчальні й поетичні. Останню групу книг Старого Заповіту складають пророцькі книги.

Новий Заповіт розпочинається Євангеліями¹ від святих Матвія, Марка, Луки, Івана. У Євангеліях подається розповідь про Ісуса Христа та його місію. Далі йдуть Дії святих апостолів. Ця книга розповідає про життя й діяльність учнів Христа (апостолів). Продовжують Новий Заповіт Послання апостола Павла та Соборні послання. Завершується Новий Заповіт Об'явленням святого Івана Богослова (інша назва — Апокаліпсис). У цій частині міститься пророцтво про останні дні та загибель світу, Божий суд і встановлення Царства Божого.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що означає слово *Біблія* в перекладі з грецької мови?
2. Назвіть основні частини Старого Заповіту.
3. Із чого складається Новий Заповіт?
4. Що нового ви дізналися з фрагмента «Біблія та її основні частини»? Яка інформація була вже вам відома? Які факти вас зацікавили? Про що ви хотіли б дізнатися більше? Запишіть відповіді на запитання в зручній для вас формі (плану, таблиці, схеми).

ПЕРЕКЛАДИ БІБЛІЇ.

РЕЛІГІЙНЕ Й МИСТЕЦЬКЕ ЗНАЧЕННЯ КНИГИ

У Київській Русі поширення біблійних книг почалося з X століття, коли християнство стало офіційною релігією. Найчастіше використовували окремі частини Святого Письма, необхідні для церковної служби. Видання біблійних книг сучасною українською мовою було здійснене в 1903 році (переклад Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя, Івана Нечуя-Левицького).

¹ *Євангеліє* — у своєму первинному значенні (від грец. — добра звістка, добра новина) означає «добру новину» для всього людства, пов'язану зі спасінням через розп'яття та воскресіння Ісуса Христа, котрий відкупив людей від рабства гріха та вічної смерті.

Понад 40 років працював над перекладом Святого Письма митрополит Іларіон (Огієнко). Лише в 1962 році він отримав сигнальний примірник Біблії з видавництва. Пізніше з'явився переклад Івана Хоменка.

Люди, які сповідують християнство, вважають Біблію своєю священною книгою. Для них вона є Святим Письмом, однією з основ християнської єдності. Біблія також увійшла до світової культури як визначне мистецьке явище. Старий Заповіт містить чимало захопливих історичних розповідей, а в Новому Заповіті високим рівнем мистецького викладу вирізняються Євангелія.

..... Коментар фахівця .....

Мусимо зрозуміти, що Біблія — основа основ для церкви — є й великим явищем культури одночасно. Біблія використовує десятки літературних жанрів, прийомів. Таким чином, вона освячує й санкціонує своїм авторитетом сам принцип людської творчості.

*Олександр Мень,
священик, богослов, проповідник, автор книг
із богослів'я, історії християнства та інших релігій*

Митрополит Іларіон
(Іван Огієнко)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли в середньовічній Україні з'явилися перші переклади біблійних книг?
2. Назвіть авторів першого повного перекладу Біблії сучасною українською мовою.
3. Коли був уперше опублікований цей переклад?
4. Назвіть інших перекладачів Біблії сучасною українською мовою.
5. Що дозволяє вважати Біблію не тільки релігійною книгою, а й твором літератури?

ПРО ВАВИЛОНСЬКУ ВЕЖУ

Оповідь про Вавилонську вежу — це історія про те, як жителі однієї рівнини, що поблизу річки Євфрат, вирішили прославити себе і вразити своїх сусідів. Аби надати грізного вигляду своєму місту, вони замислили збудувати високу вежу аж до небес. Розгнівавшись на зухвальців, Бог зробив так, щоб вони забули свою мову. Будівничі не змогли порозумітися між собою, бо раптом почали розмовляти різними мовами, тож роботу довелося припинити. Після цього учасники будівництва розійшлися по всьому світу. Частина міста, яка вже була збудована, увійшла в історію під назвою Вавилон. Ця назва

Вавилонська вежа
(П. Брейгель Старший, 1563)

в подальшому стала символом гріховності. Коли люди хотіли вказати на поширення безчестя в якомусь місті, то його іменували новим Вавилоном. Живлячи фантазію українських читачів, біблійні сюжети сприймалися як захопливі історії й одночасно як своєрідні моральні повчання. Вони залучали до християнського духовного досвіду, збагачували уявлення давніх українців про світ.

Буття 11:1–9

І була вся земля одна мова та слова одні.

І сталося, як рушали со Сходу вони, то в Шиньарському краї рівнину знайшли і оселилися там.

І сказали вони один одному: «Ану, наробімо цегли і добре її випалімо!» І сталася цегла для них замість каменя, а смола земляна була їм за вапно.

І сказали вони: «Тож місто збудуймо собі та башту, а вершина її аж до неба. І вчинімо для себе ймення, щоб ми не розпорозилися по поверхні всієї землі».

І зійшов Господь, щоб побачити місто та башту, що людські сини будували її.

І промовив Господь: «Один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити.

Тож зійдімо і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови один одного».

І розпорозив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, і вони перестали будувати те місто.

І тому-то названо ймення йому: Вавилон, бо там помішав Господь мову всієї землі. І розпорозив їх звідти Господь по поверхні всієї землі.

(Переклад І. Огієнка)

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Чому будівельники задумали звести вежу до небес?
2. Що сталося після того, як вони заговорили різними мовами?
3. Що символізує назва *Вавилон*?
4. Чи варто було людям розпочинати будівництво вежі? Чому ви так вважаєте?

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

5. Який моральний урок міститься в розповіді про Вавилонську вежу? Чи є в історії людства випадки, які можна порівняти з цим біблійним сюжетом? Викладіть свої роздуми у формі есе. Візьміть участь в обговоренні створених письмових робіт.

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

6. Роздивіться картину відомого фламандського живописця XVI ст. (с. 35). Чи відповідає його бачення Вавилонської вежі вашим уявленням? Які почуття викликає у вас ця картина? Яку ілюстрацію до біблійної легенди запропонували б ви?

ПРО МОЙСЕЯ

За біблійною легендою, Мойсей¹ народився, коли його народ перебував у єгипетському полоні й зазнавав тяжких поневірянь. Аби забезпечити себе, жорсткий єгипетський правитель наказав кидати в річку всіх новонароджених єврейських дітей. Одна добродісна жінка, народивши сина, переховувала його, а потім, поклавши в кошик, залишила в очереті поблизу річки. Служниця знайшла дитину й принесла до своєї хазяйки, дочки єгипетського правителя. Так малюк був урятований — його всиновила принцеса, фараонова донька.

Підростаючи, Мойсей бачив страждання свого народу в єгипетському полоні. Згодом він прогнівив фараона й мусив рятуватися втечею, найнявся пасти худобу, пізніше одружився з дочкою господаря. Одного дня, випасаючи череду, Мойсей помітив перед собою палаючий кущ, а коли наблизився, то почув голос, що виходив із полум'я. Це Господь промовляв до Мойсея, закликаючи вивести народ з єгипетського полону.

Мойсей через свого брата Аарона довго переконував жорстокого єгипетського володаря відпустити полонених. Нарешті страшні кари, які Господь наслав на єгиптян, змусили фараона поступитися й дати згоду на вихід євреїв. Та невдовзі правитель змінив своє рішення й разом із великим військом наздогнав подорожніх біля Червоного моря. І тут Бог явив диво: хвилі розступилися, пропустивши Мойсея і його народ, а фараон та всі воїни потонули.

Довготривалою й виснажливою була мандрівка. Дехто зневірився й почав докоряти Мойсеєві. Одначе пророк вірив у свою місію. За покликом Господа він піднявся на Синайську гору. Невдовзі Всевишній звернувся до народу й проголосив заповіді для людей. Мойсей одержав дві кам'яні таблиці — скрижалі, на яких були викарбувані ці заповіді, що пізніше стали моральною основою християнського віровчення.

Коли очолювані Мойсеєм подорожні нарешті наблизилися до мети, пророк уже знав свою гірку долю: йому не увійти до омріяного краю. Лише здалеку, із верхівки гори за хвилину до смерті він побачив ту чудову землю.

Образ пророка Мойсея увійшов до світової культури як символ людини, відданої ідеалам і готової на самопожертву заради майбутнього свого народу. В українській літературі цей образ здобув геніальне художнє втілення в поемі Івана Франка «Мойсей».

Святий Мойсей.
Фрагмент фрески
з Кирилівської церкви в Києві
(М. Врубель, 1884)

¹ *Мойсей* у перекладі з давньоєврейської мови означає «взятий (врятований) з води».

Вихід 3:1–10

А Мойсей пас отару тестя свого, жерця Мідіянського. І провадив він цю отару за пустинню, і прийшов був до Божої гори, до Хориву.

І явився йому Ангол Господній у полум'ї огню до серед терново-го куща. І побачив він, що та тернина горить огнем, але не згорає кущ.

І сказав Мойсей: «Зійду-но і побачу це велике видіння, чому не згорає та тернина?»

І побачив Господь, що він зійшов подивитися. І кликнув до нього Бог з-посеред тієї тернини і сказав: «Мойсею, Мойсею!» А той відказав: «Ось я!»

І сказав Він: «Не зближайся сюди! Здіями взуття своє з ніг своїх, бо те місце, на якому стоїш ти, земля це свята!»

І сказав: «Я Бог батька твого, Бог Авраама, Бог Ісаака й Бог Якова!» І сховав Мойсей обличчя своє, бо боявся споглянути на Бога!

І промовив Господь: «Я справді бачив біду Свого народу, що в Єгипті, і почув його зойк перед його гнобителями, бо пізнав Я болі його.

І Я зійшов, щоб визволити його з єгипетської руки та щоб вивести його з цього краю до Краю доброго й широкого, до Краю, що тече молоком та медом, до місця ханаанейнина, і хіттеянина, і амореянина, і перізеянина, і хіввеянина, і євусеянина.

А тепер ось зойк Ізраїлевих синів дійшов до Мене, і Я також побачив той утиск, що ним єгиптяни їх тиснуть.

А тепер іди ж, і Я пошлю тебе до фараона, і виведи з Єгипту народ Мій, синів Ізраїлевих!»

(Переклад І. Огієнка)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. За яких обставин народився Мойсей?
2. Що означає ім'я Мойсей? Чому його так назвали?
3. За яких обставин Мойсей уперше почув голос Бога? Про що Бог говорив йому?
4. Перекажіть, як відбувався вихід єврейського народу під проводом Мойсея з єгипетського полону.
5. Як Мойсей одержав Божі заповіді? Як завершилось життя пророка?
6. Які риси характеру властиві Мойсеєві? Поміркуйте, чому цей біблійний образ відтворюють митці в різних видах мистецтва. Чим цей образ приваблює вас?
7. Що символізує образ Мойсея в європейській культурі?
8. Хто з відомих українських письменників звертався до образу Мойсея?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

- 9. Розгляньте ілюстрацію на с. 37. Яким постає пророк Мойсей на фресці з Кирилівської церкви в Києві? На яких рисах зосередив свою увагу художник М. Врубель?

..... Досліджуємо самостійно .....

- 10. За допомогою мережі Інтернет з'ясуйте значення крилатих висловів *неопалима купина* і *кари єгипетські*. Як вони пов'язані з легендою про Мойсея? Підготуйте коротку доповідь на цю тему.

ПРИТЧА ПРО БЛУДНОГО СИНА

Середньовічного читача особливо захоплювали євангельські притчі — алегоричні повчальні твори релігійно-філософського змісту. Однією з найбільш популярних була притча

про блудного сина, яка розповідає про заможного господаря та двох його синів.

Притча про блудного сина вказує на можливість виправлення грішника, який щиро покався. За допомогою алегоричного викладу вона пояснює, що кожній людині, яка готова до змін, відкритий шлях до Бога. Ця притча навчає нас милосердя, любові до ближнього.

Від Луки 15:11–32

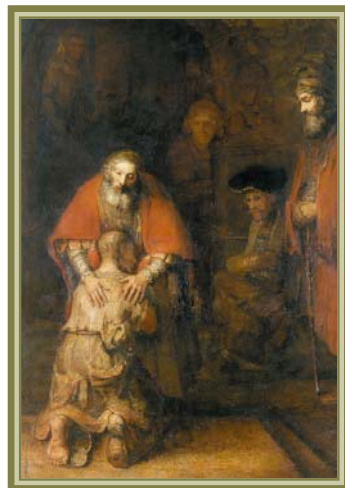
У чоловіка одного було два сини. І молодший із них сказав батькові: «Дай мені, батьку, належну частину маєтку!» І той поділив поміж ними маєток. А по небагатьох днях зібрав син молодший усе, та й подався до далекого краю, і розтратив маєток свій там, живучи марнотратно. А як він усе прожив, настав голод великий у тім краї, і він став бідувати. І пішов він тоді і пристав до одного з мешканців тієї землі, а той вислав його на поля свої пасти свиней. І бажав він наповнити шлунка свого хоч стручками, що їли їх свині, та ніхто не давав їх йому. Тоді він спам'ятався й сказав: «Скільки в батька мого наймитів мають хліба аж надмір, а я отут з голоду гину! Устану і піду я до батька свого, та й скажу йому: “Прогрішився я, отче, против неба та супроти тебе... Недостойний я вже зватись сином твоїм; прийми ж мене як одного з своїх наймитів...”».

І, вставши, пішов він до батька свого. А коли він далеко ще був, його батько вгледів його і переповнився жалем: і побіг він, і кинувсь на шию йому, і зачав цілувати його! І озвався до нього той син: «Прогрішився я, отче, против неба та супроти тебе, і недостойний вже зватися сином твоїм...»

А батько рабам своїм каже: «Принесіть негайно одягу найкращу, і його зодягніть, і персня подайте на руку йому, а сандалі на ноги. Приведіть теля відгодоване та заколіть, будемо їсти й радіти, бо цей син мій був мертвий і ожив, був пропав і знайшовся!» І почали веселитись вони.

А син старший його був на полі. І коли він ішов й наближався до дому, почув музики та танці. І покликав одного зо слуг, та й спитав: «Що це таке?» А той каже йому: «То вернувся твій брат, і твій батько звелів заколотити теля відгодоване, бо ж здоровим його він прийняв».

.....
Притча — філософсько-алегоричний повчальний твір.

Повернення блудного сина
 (Рембрандт ван Рейн, 1667)

І розгнівався той, і ввійти не хотів. Тоді вийшов батько його й став просити його. А той відповів і до батька сказав: «Ото, стільки років служу я тобі, і ніколи наказу твого не порушив, ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми потішився я... Коли ж син твій вернувся оцей, що проїв твій маєток із блудницями, ти для нього звелів заколоти теля відгодоване...»

І сказав він йому: «Ти завжди зо мною, дитино, і все моє — то твоє! Веселитись та тішитись треба було, бо цей брат твій був мертвий і ожив, був пропав і знайшовся!»

(Переклад І. Огієнка)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що таке притча? Яке враження справила на вас притча про блудного сина?
2. Чому біблійний твір про блудного сина можна віднести до жанру притчі?
3. Чому молодший син покинув батьківський дім? Що змусило його повернутися?
4. Як прийняв сина батько?
5. Які почуття викликає у вас кожен із персонажів притчі про блудного сина? Чому?

..... Запрошуємо до дискусії .....

6. Чи правильно зробив батько, пробачивши безвідповідального сина? Наведіть аргументи.

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

7. Роздивіться репродукцію картини Рембрандта ван Рейна «Повернення блудного сина» (с. 39). Якими постають на картині герої притчі? Що вони відчують? Обґрунтуйте свої міркування. У віртуальній картинній галереї на сайті interactive.ranok.com.ua знайдіть інші картини на цю тему. Порівняйте їх.

БІБЛІЯ І ЛІТЕРАТУРА

Розвиток усіх європейських літератур відбувався в безпосередньому зв'язку із засвоєнням біблійних текстів як найбільш авторитетного писаного слова. Біблійна образність відчутно вплинула й на українське письменство. У нашому словесному мистецтві творче осмислення біблійних сюжетів поєднувалося з національною культурною традицією.

У новій українській літературі біблійні теми, образи й мотиви використовували відомі письменники. Чимало майстерних вільних перекладів біблійних текстів здійснив український поет Тарас Шевченко. Для нього Біблія була невичерпним джерелом духовності, книгою, що навчає християнського братолюбства й дає сили протистояти проявам зла у світі. До осмислення біблійних сюжетів зверталися такі видатні майстри слова, як Іван Франко й Леся Українка. Духовний діалог української літератури з Біблією тривав в усі часи, триває він і сьогодні. Сучасні письменники теж звертаються до цієї книги, яка надихає їх на нові художні відкриття.

..... Готуємо проект .....

1. Підготуйте проект на тему «Біблійні образи в європейському й українському мистецтві та літературі».

Оригінальна література княжої Русі-України

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розквіт середньовічної української літератури припав на князювання Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, які створили могутню державу з центром у Києві.

Ярослав Мудрий багато зробив для зміцнення державного устрою, поширення культури й освіти. Він дбав про розбудову столиці, оточив Київ муром із трьома брамами, одна з яких відома як Золоті ворота. За князювання Ярослава Мудрого відкривалися школи, переписували книжки. Було засновано монастирі, серед яких Києво-Печерський. За безпосередньої підтримки князя київським митрополитом обрали Іларіона, видатного проповідника, автора першого на Русі релігійно-політичного трактату «Слово про Закон і Благодать». За часів Ярослава Мудрого стало також перше українське законодавство — збірник «Руська Правда».

Володимир Мономах увійшов в історію як організатор успішної боротьби із зовнішніми ворогами — половцями. Він сприяв посиленню давньоруської держави. Князь Володимир Мономах уславився не лише воєнними подвигами, а й освіченістю, мудрістю, літературним обдаруванням. Він є автором кількох відомих творів, зокрема «Поученіє».

ДАВНІЙ ЛІТОПИС ЯК ЖАНР

У давній українській літературі одним із перших почало розвиватися літописання. У літописі використовується два типи оповіді: власне річні записи — стислі повідомлення про події поточного року і розгорнуті літописні оповідання — описи подій у докладному висвітленні та нерідко в літературній обробці.

Літописи належать до «об'єднувальних» жанрів. Вони об'єднують різний матеріал: уривки перекладних творів, життя святих подвижників, повчання, документи, легенди та перекази фольклорного походження. Осмислюючи записи своїх попередників, літописці доповнювали або скорочували їх, укладали єдине оповідне полотно.

.....
Літопис (від *літо* — рік і *писати*) — особливий жанр історико-художньої прози, у якому розповідь, як правило, ведеться за роками. Композиційною одиницею літопису є річна стаття. Вона може мати різний обсяг залежно від того, наскільки важливі події відбулися певного року.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що означає слово *літопис*?
2. Що є композиційною одиницею літопису?
3. Які записи можуть містити літописи? Чому це «об'єднувальний» жанр?
4. Поміркуйте: на яких уроках ви використовуєте інформацію, яку вчені отримали з літописів? Яка це інформація?

**«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» —
ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТОПИС**

Назва першого українського літопису походить від початкових слів твору: *«Це повість временних літ... звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав спершу княжити і як Руська земля постала»*. Упорядником «Повісті временних літ» був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Він відзначився яскравим літературним обдаруванням. Літописець надав різномірним матеріалам цілісного характеру, пов'язав українську історію зі світовою.

Розповідаючи про відвідання апостолом Андрієм місцевості, де постав Київ, Нестор керувався патріотичними міркуваннями, прагнув піднести авторитет своєї країни. Він записав також народні перекази про заснування міста. Київську традицію літопис пов'язує з племенем полян. Недарма літописець виділив полян серед інших племен: розповів про їхню миролюбність, однак зауважив, що вони завжди могли постояти за себе.

Окремі сюжети літопису представляють діяльність князів Олега, Ігоря та княгині Ольги. Важливою частиною «Повісті временних літ» є розповідь про князя Володимира, за правління якого було прийнято християнство. Багато уваги в літописі приділено Ярославу Мудрому. Подано докладний опис діяльності цього князя, що стосувалася спорудження церков, підтримки християнської віри та розвитку освіти. У літописі міститься цікава інформація про церковні справи. Зокрема, є згадка про обрання митрополитом Іларіона, автора «Слова про Закон і Благодать». Літописець докладно розповів і про заснування Києво-Печерського монастиря — визначного духовного й культурного центру.

«Повість временних літ» є надзвичайно багатим джерелом відомостей про суспільне життя, культуру, звичаї наших пращурів. Вартість цієї пам'ятки вимірюється не лише історичною інформацією, а також її високим духовним змістом і талановитим творчим утіленням.

..... **Україна і світ** .....

«Повість временних літ» було перекладено не лише слов'янськими мовами, а й французькою (1884), шведською (1919), німецькою (1931 і 2000), румунською (1935), англійською (1953). Ця пам'ятка стала важливим джерелом інформації про історію та звичаї Київської Русі для вчених з різних частин світу.

Нестор Літописець
(В. Васнецов, 1885–1896)

Сторінка «Повісті
временних літ»

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Поясніть назву першого українського літопису.
2. Хто був його упорядником?
3. Чому в літописі багато уваги приділено Києву?
4. Яких князів згадано в літописі?
5. Чи виникло у вас бажання прочитати «Повість временних літ»? Чому?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

6. Яким постає літописець Нестор на картині художника В. Васнецова (с. 42)?

ОБРАЗ ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА В «ПОУЧЕНІІ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Володимир Мономах був онуком славетного Ярослава Мудрого. Він очолював Київське князівство впродовж 1113—1125 років. За його правління відчутно зміцнилась давня українська держава. Князеві вдалося припинити усобиці й організувати захист від половецьких набігів. Володимира Мономаха шанували як одного з найбільш освічених людей свого часу. До історії літератури він потрапив як автор кількох творів. Особливу прихильність читачів завоювало його «Поученіє» (1117).

Володимир Мономах звернувся до жанру, який був досить поширеним у середньовічній літературі. Провідний задум твору — змалювати взірцевого правителя. На думку автора, князь має бути мудрим державцем, невтомним трудівником, відважним воїном, добрим християнином. До читачів автор звертається з таким проханням: *«Не осуджуйте мене, діти мої чи хто інший, коли прочитаєте це: бо не хвалю себе, ні відваги своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що мене, зрішного і мізерного, стільки літ оберігав від того смертного часу і не лінючим створив мене, бідного, а на всі діла людські потрібним».*

Важливу роль у побудові твору відіграють автобіографічні елементи: корисні настанови й практичні поради автор супроводжує прикладами з власного життя. Чимало цікавого ми довідуємось про князя як про звичайну людину. Ось, наприклад, спогади про його пригоди на полюванні: *«Два тури піднімали мене на рогах разом із конем, олень мене один бив і два лосі, один ногами топтав, а другий рогами бив, вепр мені на бедрі меч відняв, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір стрибнув мені на бедра і коня разом зі мною звалив. І Бог не ушкодженим мене зберіг».*

Письменник бажав, щоб до нього дослухалися, звідси простий і довірливий тон без пихи й самовдоволення: *«Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як все мудро влаштовано на світі: як небо влаштоване, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма,*

Володимир Мономах
(невідомий художник)

і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатолікі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя». Князь писав свій твір на схилі літ, тож прагнув осмислити пройдений життєвий шлях, передати набутий досвід наступним поколінням. Звертаючись до дітей і до всіх руських князів, Володимир Мономах закликав їх пам'ятати про обов'язки влади перед підлеглими та про її відповідальність за долю народу й держави.

Упродовж століть твір сприймався читачами як зібрання мудрих життєвих настанов. Він не втратив своєї актуальності й у наш час, його вартість не лише історико-пізнавальна. «Поученіє» наділене високими мистецькими якостями й досі зберігає значення видатної літературної пам'ятки.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли було написано «Поученіє» Володимира Мономаха?
2. У чому полягав авторський задум?
3. До кого звертався автор? Які поради він дає?
4. Визначте роль автобіографічних елементів у творі.

..... Запрошуємо до дискусії .....

5. Чи залишаються поради, які дає автор «Поученія», актуальними в наш час?

..... Коментар фахівця .....

Твори Володимира Мономаха дають нам яскравий образ освіченої світської людини старої Русі, зокрема її книжного читання, мовного та літературного вміння, а разом з тим — християнської побожності «в світі» та християнського забарвлення політичної ідеології того часу.

*Дмитро Чижевський,
український учений, літературознавець*

..... Виявляємо творчі здібності .....

6. Яким зобразив Володимира Мономаха невідомий художник (с. 43)? Яким ви уявили Володимира Мономаха, прочитавши уривки з його повчання?

«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК» ЯК ПАМ'ЯТКА ЛІТЕРАТУРИ

Житійна література об'єднує розповіді про благочестиві подвиги та страждання людей, які визнані християнською церквою святими. Від біографічних творів життя відрізняються тим, що зображені герої та події подані як зразок релігійного подвижництва. На основі цілої низки житійних оповідань постає найвизначніша пам'ятка давньої української агіографії¹ — «Києво-Печерський патерик». На відміну від житій святих, які висвітлюють життя подвижників

¹ Агіографія (від грец. «святий» і «пишу») (житійна література) — жанр християнської літератури, у якому описується життя святих та аскетів, а також наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій.

повністю, патерикові оповідання обмежуються найбільш помітними й повчальними епізодами чернечих біографій.

В основу патерика покладено листування єпископа Симона й простого ченця Полікарпа. Останній висловив невдоволення своїм незначним становищем у монастирі. У відповідь Симон написав докірливого листа, додавши до нього дев'ять оповідань із життя печерських ченців. Доданий матеріал мав викликати в Полікарпа повагу до монастиря і стримати його амбіції.

Повчання Симона вплинуло на Полікарпа, і він у формі звернення до ігумена монастиря Акиндина подав ще одинадцять оповідань про подвижництво київських монахів. Пізніше писання Симона й Полікарпа були об'єднані й доповнені іншими матеріалами. Так на початку XIII століття сформувався «Києво-Печерський патерик» — збірка оповідань про життя й духовні подвиги ченців. Основне завдання, яке ставили перед собою автори й упорядники пам'ятки, — звеличити Києво-Печерський монастир як визначний християнський осередок.

Розповіді про життя монастирської обителі та духовні подвиги ченців, захоплені історії про чудеса, проповідь любові до ближнього — усе це приваблювало читачів упродовж багатьох століть.

Титульна сторінка
«Києво-Печерського
патерика»
(видання 1760 року)

..... Коментар фахівця .....

Історик літератури не може не піднести живості і драматизму деяких оповідань та того щирого братолюбства і співчуття до всякого людського горя, яким надихане тут кожне слово. З цього погляду «Патерик» і досі не перестав бути книгою гуманною і добродійною...

*Іван Франко,
український письменник, учений, філософ*

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Яку літературу називають житійною?
2. Чим житійні твори відрізняються від біографічних?
3. Що покладено в основу «Києво-Печерського патерика»?
4. Коли був сформований текст патерика? Яким було основне завдання укладачів?
5. Як Іван Франко обґрунтовував актуальність «Києво-Печерського патерика»?
6. Оберіть тему і проведіть дослідження.

- Образи, теми, сюжети «Повісті временних літ» в українській літературі
  - «Повість временних літ» про заснування Києво-Печерського монастиря
  - Уроки моральності від Володимира Мономаха
- Результати представте у вигляді доповіді з презентацією.

«Слово о полку Ігоревім»: історичні події в художньому викладі

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА ІСТОРІЯ ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТКИ

«Слово о полку Ігоревім» — визначний твір, що розповідає про події XII століття. Тоді гостро постала потреба організованого протистояння нападам війовничих кочових племен. Київському князеві Святославу вдалось об'єднати сили кількох князівств і в 1184 році завдати значних утрат половецькому війську. Вес-

няне бездоріжжя перешкодило новгород-сіверському князеві Ігорю взяти участь у цьому поході. Навесні 1185 року він організував новий виступ проти половців. На війну вирушив із сином Володимиром, який княжив у Путивлі, та племінником Святославом із Рильська. Дорогою до них приєднався князь трубчевський Всеволод. Об'єднаний похід завершився трагічною поразкою руського війська. Це посилило загрозу масштабного половецького вторгнення.

Список «Слова о полку Ігоревім» віднайшов колекціонер давніх рукописів Олексій Мусін-Пушкін у 90-х роках XVIII століття. Невдовзі для російської цариці Катерини II виготовили копію цього списку, а в 1800 році твір вийшов друком. Видання підготували історики Микола Бантиш-Каменський та Олексій Малиновський.

У 1812 році давній список «Слова о полку Ігоревім» загинув у пожежі. Збереглися лише рукописна копія та декілька десятків примірників друкованого видання.

Слово о полку Ігоревім
(І. Падалка, 1928)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли відбувалися події, що лягли в основу «Слова о полку Ігоревім»?
2. Розкажіть про ці події та їх учасників.
3. Коли було знайдено давній список «Слова о полку Ігоревім»?
4. Хто здійснив це відкриття?
5. Коли текст пам'ятки був опублікований? Хто підготував видання?
6. Що сталося з давнім рукописом «Слова о полку Ігоревім»?

Слово о полку Ігоревім

(Скорочено¹)

Чи не гоже було б нам, браття,
Розпочати давніми словами
Скорбну повість про Ігорів похід,
Ігоря Святославовича? —
А зачати нам отую пісню
По сьогоденних бувальщинах,
Не по намислу Бояновім.
Боян бо наш віщій,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.
Спогадає перших днів усобиці —
Випускає він десять соколів
А на зграю лебединую:
Котру сокіл доганяє,
Та перша і пісню зачинає —
Чи старому князю Ярославів,
Чи Мстиславів хороброму,
Що зарізав Редедю
Перед полками касозькими,
А чи красному Роману
Святославовичу.
Боян же, браття, не десять соколів
Напускав на зграю лебединую, —
Накладав він на живі струни
Віщі персти свої,
І самі вони славу князям рокотали.
Зачнемо ж ми, браття,
Від старого Володимира
До Ігоря сьогоденного.
Ігор сей, славен князь,
Міццю розум оперезав,
Мужністю сердечною нагострив,
Ратного духу виповнився
Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку,
За землю Руську.

О Бояне, солов'ю наш давній!
Тобі б сей похід ошебетати,
По дереву мислі пурхаючи,
Розумом ширяючи під хмарами,
Давню славу звиваючи з новою,
Летючи тропою Трояноюю
Через степи на море.
Тобі б співати пісню Ігореві,
Ігореві, Олега внукові:
«Не буря ясных соколів
Занесла через поля широкі, —
Галич лине зграями
К Дону великому».
А чи так би заспівати тут,
Віщій Бояне, внуче Велесів:
«Іржуть коні за Сулою,
Слава дзвенить у Києві,
Сурми сурмлять в Новгороді,
Стяги мають у Путивлі-граді,
Дожидає Ігор брата Всеволода.
Каже йому буй-тур Всеволод:
«Один брат, один світ світлий, Ігорю,
Обидва ми Святославовичі.
Сідлай, брате, свої коні бистрі,
Мої бо вже готові стоять,
Під Курськом осідлані.
А мої куряни — вправні воїни,
Під сурмами сповиті,
Під шоломом викохані,
З кінця списа годовані.
Всі путі їм відомі,
Яруги їм знайомі,
Луки в них напружені,
Сагайдаки відкриті,
Шаблі нагострені;
Самі скачуть, як вовки сірі в полі,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави».

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Глянув Ігор на ясне сонце
Та й побачив — військо тьма
покрила,
І сказав до дружини-вояцтва:
«Браття мої, друзі вірні!
Лучче нам порубаними бути,
Ніж полону зазнати!
А сядьмо, браття,
На бистрі свої коні,

На синій Дон погляньмо».
Зажадалося князеві
На провіщання не зважати,
Пошукати долі на Дону великім.
«Хочу, — каже, — з вами, русичі,
Чи списа зломити
При полі Половецькому
Та й наложити головою,
Чи шоломом пити воду з Дону».

[Спочатку руське військо розгромило передовий половецький загін, але наступного ранку воїнів оточили численні полки супротивника. Кривава битва тривала два дні, а на третій руські воїни полягли в нерівній боротьбі. У цей час київському князю Святославу наснився недобрий сон. На ранок він дізнався про поразку Ігоря. Святослав докоряв князем Ігорю і Всеволоду за непродумане рішення йти в похід з малими силами. Тепер усім князям треба одноставно виступати на захист рідної землі.]

Ярославни-княгині чути голос.
Як та чайка-жалібниця,
Стогне вона вранці-рано:
«Полечу, — каже, — зозулею
по Дунаю,
Умочу бобровий рукав
У Каялі-ріці,
Обмию князеві криваві рани
На тілі його дужому!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О вітре, вітрило!
Чому, господарю, силою вієш?
Чому мечеш ворожі стріли
На крилах своїх легких
Проти воїнів мого милого?
Чи то мало тобі шугати під
хмарами,
Кораблі на синім морі гойдаючи?
Чому, господарю, по ковилі срібній
Розсіяв ти мої радощі?»
Плаче-тужить Ярославна

Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О Дніпре-Славуто!
Пробив ти кам'яні гори
Крізь землю Половецьку,
Гойдаєш кораблі Святославої,
До полків несучи Кобякових.
Принеси ж ти, господарю,
До мене мого милого,
А не слала б я сліз йому ревних
На море пораненьку!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«Сонце світле, трисвітле!
Для всіх ти тепле і красне!
Чому ж, сонце-господарю,
Простерло гаряче своє проміння
На воїнів мого милого
У полі безводному,
Спрагою їм луки посушило,
Тугою сагайдаки склепило!»

Похід князя Ігоря (М. Періх, 1942)

* * *

Опівночі море заграло,
Мла іде стовпами-вихрами,
Ігореві князю бог путь являє
Із землі Половецької
На землю Руську,
До отецького золотого престолу.
Погасла зоря вечорова,
Ігор спить, Ігор не спить,
Ігор мислю поле міряє
Од великого Дону
Та й до Дінця малого.
Овлур свиснув на коня за річкою,
Подає вістку князеві...
І нема вже князя Ігоря!
Стогне-гуде земля,
Шелестить трава,
Намети половецькі сколихнулися.
А Ігор князь поскочив горностаєм
Між очерети високі,
Білим гоголем на воду полинув.
Іспав же він на коня бистрого

Ще й помчався вовком-сіроманцем
До луку донецького,
Ще й полетів ясным соколом,
Гуси-лебеді в тумані сизому
На підживок собі забиваючи.
Коли Ігор соколом летить,
Овлур сірим вовком стелеться,
Студену росу струшуючи:
Заморили ж вони бистрі свої коні.

Каже Донець: «Княже Ігорю!
Не мало тобі слави,
Кончакові — досади лютої,
А Руській землі веселощів!»

Каже Ігор: «О Донець-ріко!
Не мало тобі слави,
Що носив ти князя на хвилях,
Стелив йому траву зелену
На берегах срібних,
Окривав теплим туманом

У затінку зеленого дерева,
Стеріг на воді гоголем,
На хвилі птахом-рибалкою,
На вітрі качкою-чорнухою!»
Не така ж та річка Стугна,
Що мало води в собі має,
Та чужі забирає собі потоки,
Широко в гирлі розливаючись!
Потопила вона край темного берега
Юнака князя Ростислава.
Плаче мати Ростиславова
По юнакові Ростиславу князеві!
Никли квіти жалощами,
Дерево з туги к землі клонилося!

Не сороки заскрекотали, —
Їдуть Гзак і Кончак
Слідом Ігоревим.
Тоді ворони не кричали,
І галич примовкла,
І сороки не скрекотали, —

Сказав Боян, піснетворець давній
Часу Олега ще й Ярослава,
Про дні сказав Святославові:
«Тяжко голові без плечей,
А зле тілу без голови».
Так само тяжко й Руській землі
Без князя Ігоря.

Сонце сяє в небі ясному,
Ігор князь — у Руській землі!
Дівчата співають на Дунаї,
В'ються голоси через море
До Києва города.
Іде Ігор Боричевим

Тільки полози повзали,
Тільки дятли стукотом
Шлях до річки показували,
А ще соловейки співом веселим
Ясен світ віщували.

Каже Гзак Кончакові:
«Коли сокіл до гнізда відлітає, —
Не пустім молодого соколяти,
Золотими стрілами застрельмо».

Каже Кончак Гзакові:
«Коли сокіл до гнізда відлітає, —
То опутаймо соколя його
Красною дівчиною».

Каже Гзак Кончакові:
«Як опутаєм його
Красною дівчиною,
То не бачити нам ні соколяти,
Ані дівчини тієї красної,
Тоді нас птахи почнуть бити
В полі нашому Половецькому!»

* * *

До святої Богородиці Пирогощії.
Землі раді, городи веселі,
Співають вони про давніх князів,
Про молодих виспівують.
Слава славна Ігорю Святославовичу,
Буй-турові Всеволоду,
Володимирові Ігоревичу!
Здоров'я князеві й дружині,
Що борються за народ
християнський
Із військами поганими!
Князям і дружині слава!
Амінь.

(Переклад М. Рильського)

Після побоїща
князя Ігоря
Святославича
над
половцями
(В. Васнецов,
1880)

АВТОРСТВО, ЧАС НАПИСАННЯ І ЖАНР «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Дослідники припускають, що «Слово о полку Ігоревім» було написане між 1185 і 1187 роками. Авторство пам'ятки точно не встановлено. Її автором могла бути світська людина, можливо, безпосередній учасник походу. Хоча твір перейнятий щирим співчуттям до Ігоря Святославича, автор не обов'язково належав до його дружини. Він міг походити з оточення київського князя Святослава. Видно, що він добре знався на громадському й політичному житті, був патріотом, освіченою й талановитою людиною.

Сам автор називає твір то словом, то піснею, то повістю. «Слово о полку Ігоревім» дійсно має деякі ознаки урочистої промови (слова), дружинної пісні та воїнської повісті. Дослідники звернули увагу на те, що твору властиві також риси двох фольклорних жанрів — «слави» та «плачу»: ушлявлення князів та оплакування поразки руського війська. Неповторність цієї пам'ятки суттєво ускладнює її жанрову характеристику.

Умовно «Слово о полку Ігоревім» можна визначити як ліро-епічну героїчну поему. Ліро-епічними вважаються твори, що поєднують елементи епосу (сюжетність) та лірики (почуття й роздуми героїв). Поема — це великий за обсягом ліро-епічний твір. Героїчна поема розповідає про незвичайні події або подвиги непересічних осіб, героїв.

..... Україна і світ .....

«Слово о полку Ігоревім» стоїть поряд із найвидатнішими зразками світового епосу: французькою «Піснею про Роланда», німецькою «Піснею про нібелунгів», іспанською «Піснею про мого Сіда», грузинським «Витязем у тигровій шкурі», давнім скандинавськими оповідними творами — сагами.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Як автор «Слова о полку Ігоревім» визначає жанр свого твору?
2. Якими жанровими ознаками наділена ця пам'ятка?
3. Які твори вважають ліро-епічними? Доведіть, що «Слово о полку Ігоревім» має ознаки ліро-епічного твору.
4. Що відомо про автора твору? Які припущення про нього ми можемо зробити? Чому?

..... Виявляємо творчі здібності .....

5. Підготуйте усне повідомлення на тему «Яким я уявляю автора «Слова о полку Ігоревім»».

ЕЛЕМЕНТИ КОМПОЗИЦІЇ

«Слово о полку Ігоревім» має невеликий вступ, у якому автор ділиться творчими намірами. Він звертається до співця давніх часів Бояна. Захоплений яскравим талантом попередника, автор усе ж виявляє намір розповідати про Ігорів похід в іншій манері: просто й небагатослівно.

Початок походу супроводжує сонячне затемнення. Знехтувавши цим тривожним знаком, князь Ігор із воїнами вирушають у похід. Вийшовши в степ, руські полки стають до бою з передовим половецьким загоном, перемагають і захоплюють багату здобич. Наступного ранку ситуація змінюється: основні сили половців обступають руську дружину з усіх боків.

Кривава битва триває два дні й опівдні третього завершується поразкою руського війська. Князь Ігор опиняється в полоні. Після страшної поразки «стогін великий» шириться по всій Руській землі. Тим часом київський князь Святослав бачить тривожний сон, сповнений зловісних знаків. На «тисовому ліжку» його вкривають «чорним запиналом», йому черпають синього вина, з отрутою змішаного, деś крячуть «сизокрилі ворони». Похмура символіка віщує нещастя: на ранок князеві розповідають про страшну поразку руського війська.

Святослав промовляє своє «золоте слово», змішане зі сльозами. Він докоряє князям Ігорю і Всеволоду за нерозсудливість. Звертаючись до інших славних руських князів, Святослав згадує їхні діяння, закликає до єдності в ім'я захисту держави.

Дружина князя Ігоря Ярославна, «як та чайка-жалібниця», оплакує нещастя свого чоловіка та його воїнів. Вона готова полетіти зозулею до милого, обмити його рани, полежити страждання.

Із допомогою половця Овлура князь Ігор утікає з полону: *«Ігореві-князю Бог путь являє / Із землі Половецької на землю Руську»*.

..... Досліджуємо самостійно .....

1. Складіть цитатний план поеми «Слово о полку Ігоревім».
2. Прослідкуйте по карті шляхи походу війська князя Ігоря.
3. Використовуючи дібрані цитати та зображення, зробіть мультимедійну презентацію за основними композиційними елементами твору.

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

4. Розгляньте ілюстрації на с. 46, 49, 51, 53. Які частини сюжету ілюструють ці картини? Обґрунтуйте свої міркування.

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНА ОСНОВА, ОБРАЗ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Похід новгород-сіверського князя Ігоря в талановитому висвітленні набуває вигляду драматичного дійства всенародного значення, що змушує замислитись над сучасним і майбутнім рідного краю. Поема перейнята патріотичним почуттям, щирим уболіванням автора за свій народ. Авторські переживання надзвичайно різноманітні: від сумних і скорботних до піднесених, патетичних.

Саме вболівання за долю рідного краю, глибокий патріотизм визначають центральну ідею твору. Тематичну основу становить не так перебіг самого походу, як тема батьківщини, якій підпорядковані всі ключові мотиви. Щоб глибше розкрити тему, автор постійно змінює місце дії: його уява переноситься від Ігорєвого війська до половецького степу, звідти до Києва, у різні руські міста, до Путивля, знову на половецьку землю, звідти на Русь — до Києва. Він звертається до сучасного й минулого, навіть до передбачення майбутнього. Так досягається ефект об'ємного, панорамного зображення, який дозволяє представити цілісний образ Руської землі.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Що становить тематичну основу твору? Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
2. Визначте ідею «Слова о полку Ігоревім».
3. Якою у творі постає Руська земля?
4. Якими засобами автору вдалося створити цілісний образ Руської землі?
5. Які почуття викликає твір у сучасного читача? Поясніть свою думку.

ОБРАЗИ КНЯЗІВ

Автор — патріот своєї землі. Такими він зображує і героїв твору. Це стосується передусім центрального персонажа — новгород-сіверського князя Ігоря. Його виступ проти половців оспівується як патріотичний вчинок, зумовлений щирим прагненням захистити рідну землю від зовнішньої загрози. Відповідно князь Ігор

Слово о полку
Ігоревім
(В. Лопата, 1986)

наділений рисами хороброго воїна — оборонця вітчизни. Підносяться його відвага, мужність і самовідданість. Водночас автор указує й на помилки героя, його нерозсудливість. Адже князь зважився на ризик, виступивши проти половців без узгодження з більш досвідченим київським князем Святославом. Автор захоплюється героїзмом князя Ігоря, однак докоряє йому за невиправдані амбіції та недалекоглядність.

З особливою симпатією в поемі змальований князь Всеволод, брат Ігоря. Захоплення викликають його безстрашність і готовність у будь-яку хвилину дати бій ворогові. Він не зважає на чисельну перевагу нападників, у критичні моменти перебуває в центрі битви. Із запалом та завзяттям справжнього воїна Всеволод кидається на свого супротивника, поринає в стихію бою, забуваючи про власну безпеку. У зображенні цього персонажа помітні фольклорні впливи, зокрема це застосування гіперболи в змалюванні його військових подвигів.

ОБРАЗ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

Важливу роль у системі персонажів «Слова о полку Ігоревім» відіграє образ великого київського князя Святослава. Він є втіленням мудрого правителя, державного діяча, талановитого полководця. Найбільш яскраво цей персонаж представлений у тих частинах, які прийнято означати як «Сон Святослава» й «Золоте слово Святослава». Засуджуючи надмірне честолюбство й імпульсивність, він закликає до зваженості в прийнятті рішень, виступає носієм філософії «золотої середини».

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Як ідея твору виявилась в образах персонажів?
2. Якими рисами наділений князь Ігор? Чи схвалюєте ви його вчинки?
3. Який прийом використав автор, змальовуючи князя Всеволода?
4. Які риси переважають в образі князя Святослава? Чи згодні ви з його поглядами?

Плач Ярославни
(В. Перов, 1881)

ОБРАЗ ЯРОСЛАВНИ

В особливій ліричній тональності змальований образ Ярославни, дружини князя Ігоря. Автор передає її глибоку тугу за коханим, щире вболівання за руське військо. У творенні цього образу широко використані народнопоетичні засоби, її звертання до сил природи нагадують народні голосиння. Недарма фрагмент, у якому зображено княгиню, визначають як «Плач Ярославни».

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Що переживає Ярославна, дізнавшись про поразку руського війська?
2. Знайдіть фольклорні риси в образі Ярославни.
3. Як називають фрагмент поеми, у якому зображено княгиню?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

4. Знайдіть у додатку до підручника на interactive.ranok.com.ua і послухайте композицію «Плач Ярославни» на слова Т. Шевченка та музику Ф. Кучеренка у виконанні Н. Шептицької. Які почуття викликав у вас цей твір? Якою ви уявляєте Ярославну? Чи відповідає музика настрою поезії? Доведіть свою думку.
5. Якою постає Ярославна на картині В. Перова «Плач Ярославни» (с. 54)?

ПРИРОДА У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Природа є важливим елементом образної системи твору. Пейзажі завжди добре узгоджені з розвитком дії. В окремих випадках ніби розмиваються межі між людиною й природою. Люди порівнюються з птахами та звірами (турами, соколами, галками, воронами). Князь Ігор, утікаючи з полону, розмовляє з Дінцем, Ярославна звертається до сонця, вітру, Дніпра. Картини природи посилюють драматизм, підкреслюють значущість подій і допомагають читачеві їх уявити.

..... Досліджуємо самостійно .....

1. Знайдіть у творі описи природи.
2. Яку роль вони виконують у характеристиці персонажів?
3. Як описи природи пов'язані з подіями?
4. Прокоментуйте вплив сонячного затемнення на учасників походу.

ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ

Поетичний стиль «Слова о полку Ігоревім» поєднав впливи книжної та фольклорної традицій. Характерною ознакою твору є символізм. Рух половецького війська передається як наближення чорних хмар, що закривають чотири сонця — чотирьох князів, учасників походу. Битва позначається символом весільного бенкету, на якому проливається криваве вино. Бойові дії символічно співвідносяться з сіянням і молотьбою. Часто використовуються фольклорні порівняння: Боян — соловей, Всеволод — буй-тур, Ярославна — зозуля, половці — чорні ворони. Доречно використовуються також запозичені з народної поезії постійні епітети (чисте поле, сірі вовки, гострі мечі, синє море).

..... Коментар фахівця .....

Складності композиції «Слова» відповідає й надзвичайна складність його стилістичних засобів. Воно сповнене витончених поетичних фігур; майже немає слова, яке б не мало якогось «додаткового» значення, не несло б якоїсь функції в поетичній будові твору. Може, найхарактернішою рисою стилю є складний символізм «Слова». Поруч з оповіддю про реальний хід подій зустрічаємо цілі відтинки, що розповідають про події лише в символах.

*Дмитро Чижевський,
український учений, літературознавець*

..... Аналізуємо художній твір .....

1. З якою метою автор використав символічні образи? Наведіть приклади образів-символів.
2. Яка роль постійних епітетів у творі?

3. Який зв'язок між композицією і стилем «Слова...» визначає Дмитро Чижевський? У чому виявляється цей зв'язок?
4. Як впливає стиль твору на легкість його сприйняття читачами? А на задоволення від читання?

ПЕРЕКЛАДИ Й ПЕРЕСПИВИ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

«Слово о полку Ігоревім» написано давньою книжною мовою. Аби наблизити твір до широкого кола читачів, шанувальники «Слова...» бралися за переклади й переспиви (вільні переклади). Оскільки оригінал написано ритмізованою прозою, деякі перекладачі пропонували осучаснені прозові версії, а інші (таких більшість) віддавали перевагу поетичній формі.

Поему (повністю або окремими частинами) перекладали відомі українські письменники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Іван Франко, Панас Мирний, Володимир Свідзінський, Павло Тичина та багато інших. Особливою прихильністю читачів користується переклад, зроблений видатним майстром слова Максимом Рильським.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Чому виникла потреба перекладу «Слова о полку Ігоревім» сучасною українською мовою?
2. Якій формі (віршовій чи прозовій) віддавали перевагу перекладачі?
3. Назвіть відомих перекладачів «Слова о полку Ігоревім».
4. Чи вдалося Максимові Рильському — автору прочитаного вами перекладу — передати атмосферу тієї доби, про яку йдеться у творі?

АКТУАЛЬНІСТЬ ДАВНЬОЇ ПАМ'ЯТКИ

Поема була написана багато століть тому, але й сьогодні не залишає байдужими українських читачів. Вона відкриває нам світ давнини, такий далекий і водночас багато в чому близький. Її нелегко відразу зрозуміти, бо заглиблення в давню добу потребує великого терпіння й інтелектуальних зусиль. Але ж яким захопливим є відкриття нашої спорідненості з українцями минулих епох! Героїчний характер князя Ігоря, поетична душа Ярославни, зважена мудрість великого київського князя Святослава... Кожен по-своєму, ці яскраві образи промовляють до нас і нагадують про такі прості, але важливі речі, як розсудливість і відповідальність, народна злагода, вірність і любов до Батьківщини.

..... Ділимося читацьким досвідом .....

1. Який персонаж твору сподобався вам найбільше?
2. Яке враження справив на вас опис битви руського війська з половцями?
3. Які емоції викликав у вас образ Ярославни?

..... Виявляємо творчі здібності .....

4. Що об'єднує нас із людьми XII століття? Що залишилось незмінним, незважаючи на часову відстань у кілька століть? Викладіть свої міркування у формі есе. Візьміть участь в обговоренні творчих робіт.

Ренесанс і Бароко в українській літературі

Вивчення художньої літератури нагадує послідовну — від епохи до епохи — мандрівку в часі. Епоха Середньовіччя в європейській і українській культурі поступилася Ренесансу, а за нею настала епоха Бароко. У чому ж полягають культурні й літературні особливості кожної з них? Знайти відповідь допоможе історичний контекст.

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У середині XIV століття більша частина українських земель належала до Литовського князівства, а в XVI столітті ці землі опинились у складі польської держави — Речі Посполитої. На відміну від польського населення, яке сповідувало католицизм, українці переважно залишалися православними християнами. В українській громаді відчутно зросла роль православних братств — релігійно-національних об'єднань, що діяли при церковних парафіях. Братства дбали про храми, влаштовували церковні урочистості, підтримували хворих і нужденних. Вони обстоювали національну самобутність, відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки.

За сприяння православного братства Іван Федоров, один із перших східнослов'янських книгодрукарів, відкрив у Львові свою друкарню. У 1574 році він видав Буквар та Апостол — перші в Україні друковані книжки.

Книгодрукування робило книжку дешевшою й доступнішою, залучаючи більше читачів. Активну діяльність розгорнула Острозька академія: у 1581 році з її друкарні вийшло у світ повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Становище українців у Польщі ускладнилося після Берестейського церковного собору 1596 року. Частина українських єпископів дала згоду на об'єднання з католицькою церквою та прийняла зверхність Папи Римського. Прибічників унії стали називати греко-католиками. Інші православні єпископи засудили рішення Берестейського собору. Їх активно підтримали православні братства. Незгода в церкві супроводжувалась розвитком полемічної літератури.

Сторінка Букваря
І. Федорова (1574)

Петро Могила
(невідомий художник,
початок XVII ст.)

XVII століття в українській історії стало доленосним. Піднесення національної самосвідомості знайшло вихід у національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького.

Помітно зростає роль Києва як загальноукраїнського культурного центру. Заходами архимандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили було засновано колегію — освітній осередок, який із часом перетворився на академію. Ставши київським митрополитом, Петро Могила уславився як організатор книговидання, письменник і публіцист.

Серед найбільш відомих меценатів були представники козацької старшини. Окремо слід згадати гетьмана Івана Мазепу, який підтримував будівництво церков, сприяв розвитку освіти та книгодрукування.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. За яких історичних обставин розвивалась українська культура в XVI столітті?
2. Якою була діяльність православних братств?
3. Коли в Україні з'явилися перші друковані книжки? Що це були за книжки?
4. Як наслідки Берестейського церковного собору позначилися на розвитку літератури?
5. Як вплинули на культурне життя події XVII століття?
6. Що ви знаєте про цей період в Україні з уроків історії та творів літератури, вивчених у попередніх класах?

РЕНЕСАНСНІ ЯВИЩА В УКРАЇНІ

Письменник Валерій Шевчук зауважив: *«Так сталося, що культурне відродження... йшло на українських землях двома шляхами: з одного боку, відроджувалися традиції Київської Русі, а з другого, українська молодь, яка пройшла науку в Західній Європі, несла на рідну землю ідеї Ренесансу».*

Ренесанс — епоха в європейській культурі, що настала після Середньовіччя. Діячі Ренесансу прагнули відродити античний ідеал гармонійної краси.

Діячі Ренесансу орієнтувались на гуманістичні ідеали, прагнули до всебічного осмислення людської особистості. Ренесансне мистецтво відроджувало античний ідеал гармонійної, урівноваженої краси.

Європейські митці епохи Ренесансу часто зверталися до античної образності, а латинська мова була звичною для представників науки та культури. Деякі українські письменники теж сповідували ренесансні ідеали. Серед них були Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський, Себастьян Кльонович. Навіть пишучи латинською мовою, вони залишались патріотами, любили й уславлювали у своїх творах рідну землю.

У ренесансному ключі розвивалась полемічна публіцистика. Вона висвітлювала актуальні суспільні та церковні проблеми. Спадщина відомого полеміста Івана Вишенського цінна силою полемічної пристрасності, умінням яскраво й образно подати думку. Його особистість приваблювала щирим релігійним самозреченням, моральним максималізмом, почуттям патріотизму.

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Що таке Ренесанс? Як ренесансні ідеї виявились в Україні?
2. Назвіть українських письменників Ренесансу. Якою мовою вони писали свої твори?

..... Виявляємо творчі здібності .....

3. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про одного з діячів українського Ренесансу.

- Юрій Дрогобич
- Павло Русин із Кросна
- Станіслав Оріховський
- Себастьян Кльонович

4. Напишіть есе про значення цієї особистості в становленні української культури.

ОСОБЛИВОСТІ БАРОКО

Бароко (від італійського *barocco* — дивний, примхливий) — література й мистецтво епохи, у якій панували ідеї мінливості світу, декоративна пишність. Бароко виявляє здатність поєднувати непоєднуване, скажімо, наївну простоту й ускладненість. Утілюючи ідею марноти й непостійності світу, барокове мистецтво допускає зіткнення фантастики й реальності, поєднання античної і християнської символіки.

Поширення барокового словесного мистецтва припало на XVII—XVIII століття.

..... Коментар фахівця .....

Характерною ознакою його є надзвичайно гіпертрофований розвиток словесно-декоративного орнаменту: в художньому творі на перше місце висувається форма — вишукані, штучні метафори, несподівані порівняння, ефектні антитези. Запозичені у Ренесансу образи античної міфології та історії посідають видатне місце в ревізиті барочних форм. Засоби прикрашення мови, орнамент розбухають у добу Бароко надмірно; змістові надається другорядне значення. Мета мистецтва за часів Бароко — вразити читача, зацікавити його несподіваними стилістичними ефектами.

Сергій Маслов,

відомий учений, знавець давньої літератури

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Коли в Україні розвивалось бароко? Що це за явище?
2. Які риси барокової літератури виділяє С. Маслов?
3. Чим зацікавила вас барокова література?

БАРОКОВА ПОЕЗІЯ

Значну популярність у часи Бароко здобули фігурні вірші Івана Величковського. Фігурна поезія залучає можливості візуальних мистецтв: приміром, розташування рядків на сторінці могло мати вигляд певної фігури. Прихильники барокового віршування любили злагоджені вірші (паліндром), у яких слова чи виділені літери можна було читати зліва направо й навпаки, від чого їхній зміст не мінявся. Писали також акровірші, у яких початкові літери кожного рядка, прочитані зверху вниз, складали назву, нерідко ім'я або прізвище автора, якесь слово чи навіть фразу. Чимало таких поезій Величковський подав у збірці «Млеко». Серед них — акровірші, вірші-лабіринти, злагоджені вірші. Митець поєднав серйозні теми з формально-ігровими експериментами.

Фігурний вірш
Івана Величковського

Інший поет барокової доби Семен Климовський використав фольклорні набутки. Зберігся його вірш «Їхав козак за Дунай», який став відомою народною піснею. Автор розкрив поширену в народній поезії тему кохання. Його твір дуже нагадує народну лірику не лише тематично, а й за використанням художньої образності. Пісню Климовського переклали чеською, польською, англійською, італійською, французькою мовами. Найбільше пощастило німецькому варіанту пісні: її мелодію двічі обробляв славетний композитор Людвіг ван Бетховен.

..... Україна і світ .....

До пісні «Їхав козак за Дунай» звертався не лише Бетховен. Німецький композитор Й. Шнайдер обробив її для чоловічого хору, і це зробило твір дуже популярним у Європі. 1925 року в США англомовний варіант цієї пісні увійшов до складу популярної оперети «*Song of the Flame*», яка йшла на сцені Нью-Йоркської опери 219 разів поспіль.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що таке фігурні вірші? Назвіть різновиди таких віршів?
2. Хто був найвідомішим автором фігурної поезії?
3. Поміркуйте, чому вірш «Їхав козак за Дунай» став народною піснею.

..... Виявляємо творчі здібності .....

i

4. Розгляньте фігурний вірш І. Величковського на ілюстрації. Прочитайте твори цього автора та зразки фігурних віршів ХХ ст. в електронному додатку на сайті interactive.ranok.com.ua. За зразком спробуйте написати свій фігурний вірш.

..... Готуємо проєкт .....

5. Підготуйте усну доповідь на тему «Пісня Семена Климовського та її популярність поза межами України».

БАРОКОВА ПРОЗА

У бароковій літературі набула розвитку історично-мемуарна проза. Це розгорнуті оповіді у формі записок від імені автора про реальні події минулих часів. Найвидатнішим явищем історично-мемуарної прози вважаються козацькі літописи. Це не лише історичні, а й літературні пам'ятки. Названо їх так не випадково. По-перше, автори цих творів самі належали до козацької верстви. По-друге, основна увага літописців зосереджена на висвітленні провідної ролі козацтва в українському суспільно-політичному житті.

Як літературна пам'ятка найбільший інтерес становлять літописи Самовидця, Григорія Грабянки й Самійла Величка. Вони були завершені в перших десятиліттях XVIII століття. Провідна тема цих творів — зображення національно-визвольної війни 1648—1654 років. Українські автори подали також чимало цінної інформації про післявоєнні події. Літописи мають і літературне значення. Місцями їхній стиль образний, емоційний. Ці пам'ятки суттєво вплинули на характер розкриття історичних тем у новій українській літературі. Наприклад, Пантелеймон Куліш, автор історичного роману «Чорна рада», використав у своїй роботі козацькі літописи.

Із літописами споріднена інша пам'ятка — «Історія русів». Це політичний, публіцистичний і літературний твір, побудований на історичному матеріалі. Авторство цієї пам'ятки встановити не вдалося. Невідомий письменник ідеалізував козацтво та козацький демократизм. Він рішуче засудив загарбницьку політику Російської імперії. Твір захоплював читачів, живив інтерес до рідної історії. Деякі мотиви з «Історії русів» використав у своїй творчості геніальний поет і художник Тарас Шевченко.

Літопис Самійла Величка

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Яку прозу називають історично-мемуарною?
2. Чому літописи XVII й XVIII століть дістали назву козацьких?
3. Назвіть найвідоміші козацькі літописи. Яка їхня провідна тема?
4. Чим привабили письменників XIX століття козацькі літописи й «Історія русів»?
5. Чим вони можуть бути цікавими для вас?

БАРОКОВА ДРАМАТУРГІЯ

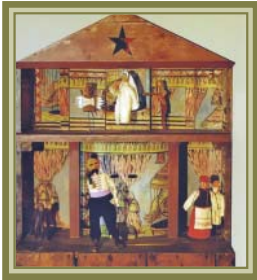
На розвиток української драматургії XVII—XVIII століть значною мірою вплинула робота шкільних театрів. По школах було заведено влаштовувати вистави, що мали навчальне та виховне призначення. Звідси походить назва — шкільна драма.

Поряд зі шкільною драмою розвивався вертеп — пересувний ляльковий театр. Вистави показували в дерев'яній двоповерховій скриньці. Передній бік скриньки був відкритим для глядачів, а за задньою стінкою стояв вертепник — актор, який керував рухами ляльок, промовляв чи співав за кожную дійову особу.

На верхньому ярусі виставляли п'єси на євангельські сюжети, а на нижньому — вистави світського, переважно сатирично-гумористичного характеру.

Виконавці добирали до вертепного дійства народний музичний супровід, виконували фольклорні пісні. Під час канікул, на Різдвяні свята, студенти Київської академії мандрували по селах із вертепними виставами. У побутових сценах нижнього ярусу виступали типізовані персонажі: Запорожець, Селянин, Дід,

Традиційний
ляльковий вертеп

Баба, Циган, Шляхтич, Шинкар, які представляли різні соціальні й національні групи тогочасної України. За їхньою участю розігрувались веселі анекдотичні історії, розраховані на широку аудиторію. Приміром, глузливо зображувався пихатий пан, жорстокий у поводженні з простими людьми. Він танцював, нахвалявся своєю хоробрістю, розповідав про перемоги над гайдамаками. Аж ось, ледь зачувши голос Запорожця, умиць зникав, наляканий грізним супротивником.

Вертепна драма вплинула на українську літературу й театр. Її естетичний досвід використовували Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, інші драматурги. Колоритні образи вертепників зустрічаються в художній прозі Миколи Гоголя.

..... Україна і світ .....

До українського вертепу близька польська шопка, або «яселки», — макет, який зображує внутрішній вигляд віфлеємської стайні в ніч, коли народився Ісус Христос. Однак український різдвяний театр має свої самобутні риси. Іван Франко вказував на такі його особливості: «Від польських «яселек» різняться наш вертеп двоповерховою архітектурою і розділом між сценами біблійними і побутовими... різняться і композицією тексту, котрий у нас і в побожній, і побутовій частині є твором оригінальним». З України та Польщі вертепна драма прийшла до Білорусії. Тут різдвяний театр зветься «батлейка» (від назви міста Віфлеєма).

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Яку драму називали шкільною?
2. Розкажіть про український вертеп (сюжет, виконавці, спосіб і час виконання, персонажі).
3. На які відмінності українського вертепу від польських «яселек» указує І. Франко? Про що вони свідчать?
4. Які письменники використали досвід вертепної драми у своїх творах?
5. Чим вас зацікавила вертепна вистава?

..... Досліджуємо самостійно .....

6. За додатковими джерелами дослідіть історію виникнення, розвиток і сучасне життя українського вертепу. Результати представте на уроці або шкільній конференції.

7. Знайдіть у віртуальній відеотеці на interactive.ranok.com.ua і подивіться відеозапис вертепної вистави, поставленої в сучасному українському селі. Як ви гадаєте, яких нових рис набуло сучасне вертепне дійство в порівнянні з бароковим?

Григорій Сковорода

(1722—1794)

Григорій Савич Сковорода народився 22 листопада (3 грудня) 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині. Походив з козацької сім'ї. Після сільської школи обдарований юнак вступив до Київської академії. Там опанував грецьку, латинську, польську, староєврейську, німецьку мови, засвоїв твори античних і християнських філософів.

В академії Сковорода співав у студентському хорі. Григорія забрали до придворної капели в Санкт-Петербурзі, однак через кілька років він повернувся в Україну. Невдовзі випала нагода поїхати за кордон. Сковорода побував в Угорщині, Австрії, Німеччині, Італії. Закордонна мандрівка дозволила йому вдосконалити свою освіту, збагатити досвідом та новими враженнями.

Удома Сковорода обрав близьку до своєї натури педагогічну працю. Він викладав поетичне мистецтво в Переяславському колеґіумі, навіть написав підручник, у якому висловив прогресивні думки. Та це не сподобалося консервативному переяславському єпископу.

Через конфлікт із керівництвом Сковорода мусив полишити викладання й повернувся до Київської академії, де вдосконалював освіту у вищому богословському класі. Невдовзі його запросили на Полтавщину вчителем до сина багатого поміщика. Розмірене сільське життя дозволяло більше віддаватися філософським роздумам.

У 1759 році Сковорода повернувся до викладання, працював у Харківському колеґіумі з перервами впродовж дев'яти років. Та через незгоду з керівництвом філософ залишив посаду викладача. Наступні двадцять п'ять років він провів у мандрах. Цей час Сковорода присвятив улюбленому філософствуванню, писав художні твори, просто спілкувався з людьми.

Помер Сковорода 29 жовтня (9 листопада) 1794 року в селі Іванівка (тепер — Сковородинівка) на Харківщині. Перед смертю він заповів викарбувати на своїй могилі напис: *«Світ ловив мене, та не спіймав»*.

Григорій Сковорода
(М. Жук, 1923)

Могильний камінь
Григорія Сковороди

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Розкажіть про походження та освіту Г. Сковороди.
2. Що дала Г. Сковороді закордонна подорож?
3. Якою була викладацька праця письменника? Чому він залишив викладання?
4. Чим займався Г. Сковорода в останній період свого життя?
5. На могилі Г. Сковороди викарбувані його слова: «Світ ловив мене, та не спіймав». Як ви розумієте цей вислів?
6. Чи близький вам життєвий вибір філософа? Як ви гадаєте, чи можна його наслідувати в сучасному світі? Поясніть свою думку.

РОЗДУМИ ПРО ЩАСТЯ

Життя Сковороди відповідало напряму його філософствування. Недарма говорили, що «він учив так, як жив, а жив так, як учив». Перевага внутрішнього над зовнішнім, вічного над минуцим, самовдосконалення й зневага до життєвих спокус — усе це визначає шлях мудреця.

Основний зміст творів Г. Сковороди — пошук сенсу життя і шляхів до щастя. Кожному, вважає він, слід народитися вдруге, але вже духовно. Людина в цьому світі подібна до мандрівника, сліпця, який прагне прозріння — пізнання себе справжнього. Для цього слід знайти гармонію зі своїм духом, бо неузгодженість із «духовною натурою» унеможлиблює щастя. Не випадково філософ повторює знову й знову: «пізнай себе», «слухай самого себе», «поглянь у себе самого». Самопізнання є першим кроком до щастя.

Пізнавати своє серце, тримати його в чистоті, бути з ним у злагоді — важливе завдання людини. Звідси випливає ідея спорідненої праці: пізнавши власну натуру, людина обирає свою дорогу до щастя. Тільки усвідомивши покликання, живучи відповідно до нього, можна почуватися щасливим. Будь-яка інша, не властива натурі людини праця буде сприйматися як обтяжлива ноша.

Із цим пов'язана ще одна важлива думка: потрібне є легким, а непотрібне — важким. До чого маєш схильність, те просуватиметься легко, а невластиве тобі діло даватиметься важко, із нехиттю та внутрішнім спротивом.

Отже, щоб стати щасливим, слід пізнати свої природні нахили, а потім обрати «сродний труд», тобто працю за покликанням. «Багато хто, — застерігав філософ, — потоптавши природу, вибирає для себе ремесло наймодніше і найприбутніше, але сам вони лише ошукують себе».

Фрагмент рукопису Григорія Сковороди

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Яку роль у поглядах Сковороди відіграє самопізнання?
2. Яким він бачив шлях до щастя?
3. Як ви зрозуміли поняття «споріднена праця»? Чи замислювалися ви над тим, якою могла би бути ваша «споріднена праця»?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

4. Розгляньте ілюстрацію на с. 64: у рукописі Г. Сковороди намальований фонтан «Нерівна всім рівність». Як ви розумієте значення малюнка? До речі, цей малюнок зображено на банкноті в 500 гривень поряд із портретом філософа.

ПОЕЗИЯ СКОВОРОДИ

Сковороді належить збірка з тридцяти поезій під загальною назвою «Сад божественних пісень». Ці духовно-філософські ліричні та ліро-епічні твори нав'язані релігійними переживаннями (повна назва збірки — «Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма»). В основу кожної «пісні» автор поклав якусь важливу думку («зерно») з Біблії, надавши їй певного тлумачення.

У варіаціях на біблійні теми автор роздумує про щастя, добро, чесність, сумління, висловлює захоплення красою природи, іноді звертається й до соціальних проблем.

ТЕ, ЩО НЕ БОЇТЬСЯ СМЕРТІ («ВСЬКОМУ МІСТУ — ЗВИЧАЙ І ПРАВА»)

Десята пісня «Саду божественних пісень» набула особливої популярності, навіть потрапила до кобзарського репертуару. Сатирично забарвлена картина суспільного життя представлена у творі різними персонажами, кожен з яких не є вільним, оскільки перебуває в полоні якоїсь гріховної пристрасті. Тут і чиновник-кар'єрист, і нечистий на руку купець, і хитромудрий юрист, інші люди, що занедбали свою натуру задля дрібних і минулих принад. Авторська позиція досить виразна: марноті щоденних спокус поет протиставляє перевірені часом духовні цінності.

Твір має строфічну будову. У чотирьох рядках кожної строфи змальовані суспільні вади й людські пристрасті, а в останніх двох висловлена авторська стурбованість, викликана прагненням зберегти себе й не піддатися спокусам гріховного світу. Така композиція дозволяє розмежувати два погляди на сенс життя й людське призначення. В останній строфі підсумовується ця своєрідна полеміка між розбіжними поглядами й постає символічний образ смерті як найвищого мірила людського світу. Лише чисте сумління здатне чинити опір згубній смерті. Протиставивши праведність тим, хто марнує своє життя, автор утвердив ідеал доброчесної людини, котра зберігає вірність вічним цінностям.

«Дуб Сковороди» — дуб-велетень, під яким любив працювати поет (селище Сковородинівка)

Всякому місту — звичай і права

Всякому місту — звичай і права,
 Всяка тримає свій ум голова:
 Всякому сердцю — любов і тепло,
 Всякеє горло свій смак віднайшло.
 Я ж у полоні нав'язливих дум:
 Лише одне непокоїть мій ум.

Панські Петро для чинів тре кутки,
 Федір-купець обдурити прудкий,
 Той зводить дім свій на модний манір,
 Інший гендлює, візьми перевір!
 Я ж у полоні нав'язливих дум:
 Лише одне непокоїть мій ум.

Той безперервно стягає поля,
 Сей іноземних заводить телят.
 Ті на ловецтво готують собак,
 В сих дім, як вулик, гуде від гуляк.
 Я ж у полоні нав'язливих дум:
 Лише одне непокоїть мій ум.

Ладить юриста на смак свій права,
 З диспутів учню тріщить голова.
 Тих непокоїть Венерин амур,
 Всякому голову крутить свій дур.
 В мене ж турботи тільки одні,
 Як з ясним розумом вмерти мені.

Знаю, що смерть — як коса замашна,
 Навіть царя не обійде вона.
 Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
 Все пожере, як солому пожар.
 Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
 Той, в кого совість як чистий кришталь...

1760-ті рр.

(Переклад В. Шевчука)

..... Аналізуємо художній твір .....

1. До якої збірки входить пісня «Всякому місту — звичай і права»?
2. Ідейну спорідненість із якою книгою підкреслює назва збірки поезій Г. Сковороди?
3. Як у творі змальоване суспільне життя?
4. Що автор протиставив людським пристрастям?

5. Як побудована кожна строфа пісні? Чого досягає автор за допомогою такої строфічної композиції?
6. Який образ представлено в останній строфі? Що він символізує?
7. Який ідеал утвердив поет у творі?
8. Чи залишається актуальним цей ідеал? Доведіть свою думку.
9. На сайті interactive.ranok.com.ua знайдіть запис пісні «Всякому місту — звичай і права» у виконанні народної артистки України Н. Матвієнко та ансамблю давньої музики К. Чечені. Яке враження справила на вас пісня? Які нові барви твору ви помітили завдяки співацці?

РОЗДУМИ ПРО СВОБОДУ («DE LIBERTATE»)

Частина поезій Сковорода не потрапила до «Саду божественних пісень». Серед них і невеличкий вірш «De libertate», або «Про свободу» — так перекладається з латинської мови його назва. У цьому творі свобода постає як одна з найбільших життєвих потреб. Розпочинається все ніби скептичним запитанням: «Що є свобода? Добро в ній якеє? / Кажуть, неначе воно золотее?» Отже, чи можна вимірювати цінність свободи золотом, тобто міркою матеріального світу? Відповідаючи, автор використав антитезу: навіть усе «злото» цього світу «проти свободи... лиш болото».

І далі, як і в пісні «Всякому місту — звичай і права», поет висловлює занепокоєння: як би не «пошитись у дурні» й не втратити таку коштовну річ, як свобода. На завершення автор уславлює гетьмана Богдана Хмельницького як відомого захисника свободи.

De libertate

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.

О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

1757

(Переклад В. Шевчука)

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Як перекладається назва поезії «De libertate»?
2. Яку роль в організації твору відіграють риторичні питання?
3. Що автор визначає як найвищу цінність для людини?
4. Чи згодні ви з ним? Доведіть свою думку прикладами з життя.

5. Якого історичного діяча згадав автор?
6. Які відомі вам сторінки біографії цього діяча свідчать про цінність для нього свободи?

..... Досліджуємо самостійно .....

7. Пригадайте біографію Сковороди. Чи відповідає життя письменника його уявленню про свободу?

..... Запрошуємо до дискусії .....

8. Яку відповідь на питання «Що є свобода?» запропонували би ви?

..... Порівняння творів різних видів мистецтва .....

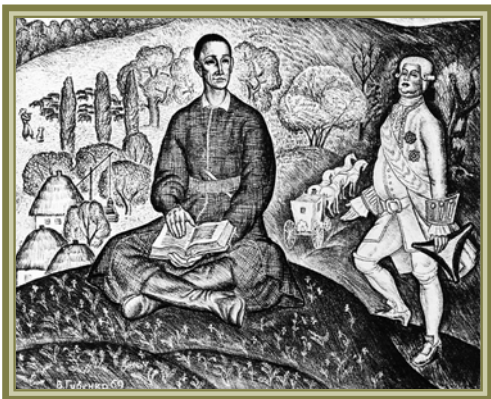

9. В електронному додатку на сайті interactive.ranok.com.ua послухайте пісню на слова Г. Сковороди «De libertate» у виконанні Д. Перцова, Я. Шевчука, Т. Компаніченка, С. Охрімчука. Яке враження справила на вас пісня? Поділіться своїми враженнями на сторінках виконавців пісень у соціальних мережах.

ФІЛОСОФСЬКІ ДУМКИ В АЛЕГОРИЧНІЙ ФОРМІ

Мандрівний філософ був ще й обдарованим байкарем. До його збірки «Байки харківські» увійшло тридцять творів. Вони були написані на Харківщині, що впливає із самої назви.

Байка — це прозове або віршове алегоричне оповідання повчального змісту. Алегоризм і моралізаторство — основні ознаки байки. Вона має оповідну й моралістичну частини (фабулу й мораль).

Григорій Сковорода
(В. Губенко, 1969)

Відомо, що байка має дуже давнє походження. Виникнення перших її зразків пов'язують із діяльністю легендарного давньогрецького мудреця Езопа. Для вираження своїх думок він використовував інакомовлення, алегоричні образи. Саме Езоп створив жанр, ознаками якого є алегоризм і моралізаторство. Не випадково утворилось навіть поняття «езопівська мова», тобто така, що висловлює певні думки в прихованій формі.

У давнину байки зустрічались у шкільних підручниках як навчальні приклади або залучались до складу проповідей. Як самостійний жанр нашої літератури байка утвердилась у творчості Григорія Сковороди.

Усі його байки мають прозову форму. Автор надав творам філософічності, деякі з них нагадують розгорнуті філософські роздуми. Байкар звернувся до морально-філософських тем самопізнання, «спорідненої праці», суспільної гармонії.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Яку назву має збірка байок Сковороди?
2. Скільки творів у цій збірці?
3. Коли зародилася байка? Кого вважають її винахідником?
4. Назвіть основні жанрові ознаки байки.
5. Хто першим у нашій літературі використав байку як самостійний жанр?
6. Байки яких авторів ви вже вивчали на уроках української літератури в попередніх класах? Про що в них ішлося? Чим приваблює вас цей жанр?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

7. Розгляньте картину В. Губенка «Григорій Сковорода» (с. 68). У який період життя на ній зображено філософа? Як ця картина відображає філософські погляди Г. Сковороди?

ПРАЦЯ, ЩО НЕ ОБТЯЖУЄ («БДЖОЛА ТА ШЕРШЕНЬ»)

Оповідна частина твору невелика, має діалогічну будову. Шершень висміює Бджолу за недалекий розум: мовляв, працює не лише для себе, а й для загально-го добробуту. Натомість Бджола дає гідну відповідь, пояснюючи, що займатись улюбленою роботою — не тягар, а радість.

Моралістична частина байки за обсягом перевершує фабулу. У ній автор розкриває значення алегоричних образів та закликає жити в злагоді з «духовною натурою». Він підносить працю, що не обтяжує, а дає людині задоволення. Байкар засуджує тих, хто лише бере від суспільства, нічого не даючи натомість. Паразитичному погляду на життя автор протиставив філософію спорідненої праці. Він обрав дуже точні алегоричні образи, які допомагають довести моральну перевагу трудівника над лінивим і самовдоволеним паразитом.

Бджола та Шершень

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; одначе не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед.

— Ти поважний дурень, пане раднику, — відповіла Бджола. — Мед любить їсти й ведмідь, а Шершень теж не проти того. І ми могли б позлодійському добувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили. Але нам незрівнянно більша радість збирати мед, аніж його споживати. До сього ми народжені і будемо такі, доки не помremo. А без сього жити, навіть купаючись у меду, для нас найлютіша мука.

Сила:

Шершень — се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого і народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А бджола — се символ мудрої

людини, яка у природженому ділі трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо сей, до прикладу, студент учився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися, коли не матимете достатку?.. Кажуть се незважаючи на слова Сіраха¹: «Веселість серця — життя для людини» — і не тямлять, що природжене діло є для неї найсолодша втіха. Погляньте на життя блаженної натури і навчітеся. Спитайте вашого хорта, коли він веселіший.

— Тоді, — відповість вам, — коли полюю зайця.

— Коли заець смачніший?

— Тоді, — відповість мисливець, — коли добре за ним полюю.

Погляньте на kota, що сидить перед вами: коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, й не їсть миші. Замкни в достатку бджолу — чи не помре з туги в той час, коли можна їй літати по квітконосних лугах? Що гірше, ніж купатися в достатку і смертельно каратися без природженого діла? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись природженого діла. І немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солodka тут праця тілесна, терпіння тіла і сама смерть його тоді, бо душа, володарка людини, втішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти. Старий Катон² чим мудрий і щасливий? Не достатком, не чином, лише тим, що йде за натурою, як видно з Цицеронової³ книжечки «Про старість»...

Але ж розкусити треба, що то значить — жити за натурою. Про се сказав древній Епікур⁴ таке: «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним».

(Переклад В. Шевчука)

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Як побудована оповідна частина твору?
2. Які алегорії використав автор? Розкрийте їхній зміст.
3. У чому полягає ідея байки?
4. Як у творі названо моралістичну частину?
5. Як вона співвідноситься з оповідною частиною?
6. Яку філософську думку висловив автор?
7. Чи вважаєте ви її слушною? Чому?
8. У моралістичній частині байки «Бджола та Шершень» автор згадує слова Епікура: «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним». Як ви зрозуміли вислів Епікура? Якого змісту він набуває в контексті байки? Чи є актуальним цей вислів у наші дні? Доведіть свою думку.

¹ Сірах — тут посилання на біблійну «Книгу мудрості Ісуса — сина Сіраха».

² Марк Порцій Катон (95 до н. е. — 46 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, письменник.

³ Марк Туллій Цицерон (106 до н. е. — 43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів римської розповідної прози.

⁴ Епікур (341 до н. е. — 270 до н. е.) — давньогрецький філософ.

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

9. Оберіть тему і підготуйте виступ перед однокласниками, спираючись на творчість Григорія Сковороди.

- Споріднена праця в розумінні Г. Сковороди і в нашому житті
- Цінність свободи і матеріальні цінності

Проілюструйте свій виступ картинами українських художників, присвяченими Г. Сковороді, фрагментами рукописів і видань творів філософа.

ЗНАЧЕННЯ Й АКТУАЛЬНІСТЬ ТВОРЧОСТІ СКОВОРОДИ

Філософські ідеї Сковороди спрямовують нас до самопізнання, пошуку сенсу життя, змушують замислитись над духовними цінностями. Твори філософа стали орієнтиром, що визначив особливу увагу українських письменників до морально-філософської проблематики.

Поезія Сковороди несе на собі відбиток його яскравої й неординарної особистості, приваблює моральним максималізмом, закликом до духовного звільнення, глибоким зануренням у сферу вічних тем. Невипадково його твори й досі зберігають свою популярність, викликають у людей щирий емоційний відгук та спонукають до роздумів.

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

1. Яким ви уявляєте письменника й філософа? Чим вас приваблює його особистість? Напишіть короткий вір.

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

2. Чи вважаєте ви актуальною для нашого часу філософію Сковороди?

3. Як ви думаєте, ким би міг бути Сковорода в сучасній Україні? У якій професії він би міг найповніше реалізуватися?

4. Напишіть есе «У чому щастя людини: рецепти від Григорія Сковороди». Візьміть участь в обговоренні творчих робіт.

..... **ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО** .....

1. Коли виникла давня українська література? Розкажіть про історичні обставини її формування. Як ці обставини на неї вплинули?

2. Яку роль у її розвитку відіграла Біблія?

3. Пригадайте біблійні легенди, які ви розглянули. У чому значення саме цих біблійних сюжетів для української культури?

4. Назвіть перший український літопис. Що вам відомо про нього?

5. Які поради висловив автор «Поученія»?

6. Коли відбувались події, описані у «Слові о полку Ігоревім»? Якими рисами наділений герой цього твору?

7. Назвіть основні ознаки ренесансного мистецтва.

8. У чому полягають особливості Бароко?

9. Що таке фігурні вірші? Хто з українських письменників їх створював?

10. Розкажіть про особливості української вертепної драми. На яких глядачів вона була розрахована?
11. Чому Г. Сковороду називають мандрівним філософом? Які ідеали він сповідував?
- i** 12. Щоб перевірити свої знання за розділом «Давня література», пройдіть тест на сайті interactive.ranok.com.ua.
13. Установіть відповідність між авторами та назвами творів.
1 Володимир Мономах	А «Їхав козак за Дунай»
2 Григорій Сковорода	Б «Всякому місту — звичай і права»
3 Семен Климівський	В «Слово о полку Ігоревім»
	Г «Поученіє»
14. Установіть відповідність між характеристикою літературної пам'ятки та її назвою.
1 героїчна поема, що розповідає про похід князя на половців	А «Кієво-Печерський патерик»
2 перший український літопис	Б «Поученіє»
3 збірка житійних оповідань	В «Слово о полку Ігоревім»
	Г «Повість временних літ»
15. Розташуйте імена історичних осіб у послідовності, що відповідає часу їхнього життя та діяльності.
А Нестор Літописець	В Іван Величковський
Б Григорій Сковорода	Г Володимир Мономах
16. Розташуйте в правильній послідовності події «Слова о полку Ігоревім».
А князь Ігор вирушає в похід	В сон Святослава
Б плач Ярославни	Г Ігор втікає з полону
17. Розташуйте в правильній послідовності етапи біографії Григорія Сковороди.
А Викладацька діяльність
Б Спів у придворній капелі в Санкт-Петербурзі
В Навчання в Київській академії
Г Мандри і філософствування

..... Запрошуємо до бібліотеки .....

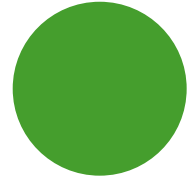

Щоб більше дізнатися про твори давньої української літератури, сучасну зорув поезію, завітайте до віртуальної бібліотеки на сайті interactive.ranok.com.ua. Підготуйте відповіді на запитання. Влаштуйте обговорення цих творів у класі.

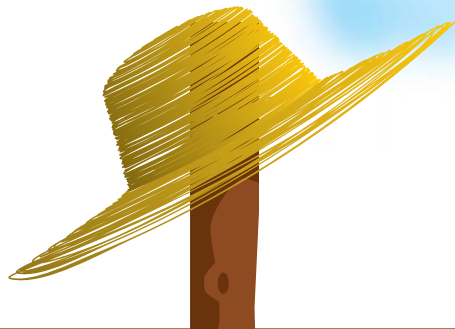
Ви опрацювали тему «Давня література». Чи задоволені ви результатом свого навчання? Який твір зацікавив вас найбільше? Який твір ви хотіли б перечитати? Яких навичок та умінь ви набули? Які знання та вміння стануть вам у пригоді в майбутньому?

Нова українська література

Опрацюючи матеріал розділу, ви маєте змогу виконати такі навчальні завдання:

- **отримати знання** про становлення нової української літератури, основні літературні напрями (сентименталізм, романтизм), найвизначніших письменників цього часу;
- **удосконалити вміння аналізувати** літературні твори, визначати провідні проблеми, ідеї, художні засоби, характеризувати героїв твору;
- **висловлювати власні міркування** про вчинки та характер персонажів, коментувати поставлені у творах проблеми;
- **навчитися** виразно читати поезії, визначати їхні головні мотиви, коментувати їх;
- **дискутувати** про сенс людського життя, про актуальність творів XVII–XIX ст. для нашого часу;
- **розвивати вміння** відстоювати людську гідність, власні принципи, формувати активну життєву позицію; проникати уявою в настрої, у внутрішній світ літературних героїв, бачити красу особистості;
- **вивчити напам'ять** уривок з поеми І. Котляревського «Енеїда»; вірш одного з поетів-романтиків, фрагменти творів Т. Шевченка «Сон», «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Доля».

НА ШЛЯХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Кінець XVIII століття став початком нової української літератури. Оновились жанри, змінилось коло авторів і читачів, а головне — з'явилися нові герої з народного середовища. Література зображувала життя простих людей із його національними особливостями й таким чином підносила національну гідність українців. Вона, без перебільшення, перетворилась на літературу національного відродження.

Пам'ятник українським козакам у Відні, встановлений у 2013 р. на честь їхньої участі у визволенні міста в 1683 році від військ Османської імперії

Потреба відродження була на часі, оскільки перед тим українці зазнали чималих утрат, унаслідок яких національна культура переживала кризу. На кінець XVIII століття українські землі потрапили до складу Російської й Австрійської імперій. Відійшов у минуле козацький устрій, російське військо знищило Запорозьку Січ.

До територіального роз'єднання українських земель додалося роз'єднання соціальне: колишня козацька старшина одержала дворянські привілеї й у культурному плані значно русифікувалася, натомість найбільшу верству українського суспільства складало безправне кріпосне селянство.

За відсутності української держави національна свідомість підтримувалась завдяки розвитку культури й літератури. Саме література тривалий час була основним чинником, який об'єднував українське суспільство. Вона виступала проти духовного поневолення нації, постійно нагадувала про життєву необхідність зберігати рідну мову й розвивати культуру.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли зародилась нова українська література?
2. Яких героїв вона зображувала?
3. Чому її називають літературою національного відродження?
4. У чому полягала унікальність суспільної ролі української літератури в часи бездержавності нації?

..... Україна і світ .....

Розгляньте на ілюстрації пам'ятник українським козакам у Відні. Про що свідчить установлення такого пам'ятника в столиці європейської країни?

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС

Початковий період нової літератури був пов'язаний із Полтавою та Харковом. У Полтаві працював Іван Котляревський, автор славнозвісної «Енеїди». У Харкові писав свої твори прозаїк і драматург Григорій Квітка-Основ'яненко. Харківський університет об'єднав обдарованих людей, які цікавились літературним життям.

У Харкові побачили світ талановиті твори Петра Гулака-Артемовського. Помітними постатями були Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Михайло Петренко. Вони увійшли в історію літератури як представники харківської школи романтиків. Значну організаційну працю в культурній галузі провадив Євген Гребінка, сам поет і прозаїк. Він видав збірник «Ластівка», об'єднавши твори відомих на той час українських письменників.

У середині 40-х років роль літературного центру перейняв Київ. Там діяло Кирило-Мефодіївське товариство — таємна організація, до якої входили письменники Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. Навесні 1847 року учасники товариства були заарештовані представниками російської влади.

Репресії затримали розвиток літературного життя. Воно дещо пожвавилось, коли в другій половині 50-х років у Петербурзі оселились кирило-мефодіївці, які повернулись із заслання. Почав виходити український літературний журнал «Основа». Помітною подією стала публікація в 1857 році «Народних оповідань» Марка Вовчка.

Українські літератори гостро засуджували кріпацтво, закликали до його скасування. Після проведеної 1861 року селянської реформи вони звернулися до художнього осмислення життя народу в нових суспільних умовах. Особливі заслуги в цьому належать письменникам-реалістам, зокрема Іванові Нечую-Левицькому.

На західних українських землях, що входили до складу Австрійської імперії, національно-культурний рух очолили вихованці Львівської духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Заходами гуртка «Руська трійця» в 1837 році побачив світ збірник «Русалка Дністрова». Традиції «Руської трійці» розвивав видатний буковинський поет і прозаїк Юрій Федькович. Його громадська й літературна праця мала чіткі національні орієнтири й була спрямована на підтримання загальноукраїнської єдності.

Тарас Шевченко серед друзів
(фото, 1859)

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Назвіть учасників харківського літературного кола.
2. Яка таємна українська організація діяла в Києві? Хто з письменників до неї входив?
3. Хто представляв українську літературу в Галичині й Буковині?

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

4. Які перешкоди стояли на шляху розвитку української літератури в кінці XVIII — в XIX ст.? Як це вплинуло на тематику, ідейне спрямування творів українських письменників?

ЛІТЕРАТУРНІ НАПРЯМИ Й ТЕЧІЇ

Літературний процес XIX століття визначали декілька напрямів: класицизм, романтизм та реалізм. Набули розвитку бурлескна й сентиментальна стильові течії.

Представники класицизму орієнтувалися на античну літературу та її ідеали. Вони виробили норми й правила творчості, зокрема поділ на позитивних і негативних героїв, на «високі» й «низькі» жанри. До «високих» відносили трагедію, епопею, оду, а до «низьких» — комедію, байку, епіграму, травестійну поему. В українській літературі класицизм взаємодіяв з іншими напрямками й течіями. Він зберіг загальний принцип поділу персонажів на негативних і позитивних та тен-

денцію до виділення в образі героя якоїсь однієї основної ознаки. Окремі риси класицизму наявні в «Енеїді» Івана Котляревського, у творах Петра Гулака-Артемовського та Григорія Квітки-Основ'яненка. Твори згаданих письменників мають ознаки *просвітницького реалізму*: у пошуках правдивого зображення дійсності автори вдавалися до побутової конкретики, етнографізму, моралізаторства.

Із класицизмом взаємодіяли бурлескна й сентиментальна стильові течії. *Бурлеск* використовувався для висміювання й пародювання.

У його основі лежить комічна невідповідність між змістом і формою (у зниженому викладі представлено щось серйозне, й навпаки). Найбільш повно бурлеск виявився в «Енеїді» Котляревського. Твори іншої літературної течії, *сентименталізму*, підносили почуття й переживання, розкривали емоційну сферу людського життя. Деякі риси сентименталізму наявні в «Наталці Полтавці» Котляревського та в повістях Г. Квітки-Основ'яненка.

Значного поширення набув *романтизм* — напрям, представники якого ідеалізували все загадкове й незвичайне, підкреслювали особливу роль фантазії та мрії в житті людини. На зміну романтизму прийшов *реалізм*, що тяжів до правдоподібного відтворення дійсності в типових її проявах.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Назвіть літературні напрями й течії XIX століття.
2. Які риси класицизму наявні у творах українських письменників?
3. Що найбільше цінували сентименталісти? Назвіть представників цієї течії.
4. Які явища були в центрі уваги представників романтизму?
5. Які особливості відображення дійсності у творах реалізму?
6. Доведіть, що українська література кінця XVIII—XIX ст. була невід'ємною частиною світового літературного процесу.

..... Готуємо проєкт .....

7. Проведіть дослідження на тему «Літературні напрями й течії XIX ст.». Результати представте у виступі перед однокласниками.

Іван Котляревський

(1769—1838)

Іван Петрович Котляревський народився 29 серпня (9 вересня) 1769 року в Полтаві. Його батько служив канцеляристом, дід був дияконом Успенської церкви.

Одержавши початкову освіту, І. Котляревський продовжив навчання в духовній семінарії. Засвоюючи правила віршування та красномовства, семінаристи отримували навички володіння словом. Уже тоді І. Котляревський вирізнявся неабияким поетичним хистом, недарма товариші прозвали його римачем. У семінарії майбутній письменник познайомився з «Енеїдою» Вергілія.

Після семінарії І. Котляревський працював канцеляристом, згодом став учителем. Учителюючи на Полтавщині, він розпочав роботу над своєю «Енеїдою». Навесні 1796 року письменник вступив на військову службу, брав участь у російсько-турецькій війні, відзначився особистою хоробрістю. На початку 1808 року в чині капітана вийшов у відставку. Повернувшись до рідної Полтави, одержав посаду керівника Будинку виховання дітей бідних дворян. Не шкодував сил на освітній ниві, виявив себе талановитим вихователем і педагогом.

Найбільшим захопленням І. Котляревського був театр. Він любив театральне дійство, при нагоді не відмовлявся зіграти роль в аматорській виставі. Коли в 1818 році письменника запросили очолити Полтавський театр, він одразу прийняв цю пропозицію. Тоді І. Котляревський звернув увагу на бідність репертуару, що спонукало його взятися за перо. Так побачили світ п'єси «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник», які забезпечили письменнику славу драматурга.

У 1827 році І. Котляревський став керівником Полтавських богоугодних закладів. Опікуючись благодійними установами, завжди виявляв справедливість і чуйність, допомагав бідним і скривдженим.

Віддавши більшу частину свого життя освітній і благодійній праці, у 1835 році І. Котляревський залишив

Будинок Котляревського в Полтаві
(Т. Шевченко, 1845)

Іван Котляревський
(Я. Штірен, 1922)

службу. Наступні кілька років через слабке здоров'я він провів усамітнено. Помер письменник 29 жовтня (10 листопада) 1838 року, похований у Полтаві.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Складіть план поданого в підручнику тексту-розповіді про життєвий і творчий шлях І. Котляревського. За планом підготуйте усну розповідь.
2. Коли І. Котляревський виявив свій поетичний талант? За яких обставин він розпочав роботу над своїм найвідомішим твором?
3. Що спонукало письменника взятися за написання драматичних творів?
4. Чи можна вважати І. Котляревського зразком успішної людини свого часу? Доведіть або спростуйте цю тезу.

..... **Досліджуємо самостійно** .....

5. У мережі Інтернет знайдіть відомості про відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 році. Проаналізуйте інформацію й поміркуйте, яке значення мала творчість І. Котляревського для розвитку української літератури й української культури загалом.

Титульна сторінка першого видання «Енеїди» (1798)

Українська «Енеїда»

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПОЕМИ

Іван Котляревський уславився перш за все своєю поемою «Енеїда». Над нею він працював із перервами майже двадцять шість років. Розпочав ще дуже молодим, коли був учителем, потім відклав роботу.

Завершені на той час три частини поеми припали до смаку читачам, і ті переписували твір, поширювали його в рукописних копіях. Саме читачі Максим Парпура та Йосип Каменецький у 1798 році видали книжку. Ця дата вважається умовним початком нової української літератури.

Заохочений успіхом, І. Котляревський у 1809 році доповнив поему четвертою частиною й видав її з власною передмовою. На початку 20-х років він завершив «Енеїду», дописавши п'яту й шосту частини. Повністю «Енеїду» видали вже після смерті автора 1842 року в Харкові.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Коли І. Котляревський почав писати «Енеїду»?
2. Коли письменник завершив роботу над поемою?
3. Про що свідчить той факт, що саме читачі здійснили перше видання «Енеїди» І. Котляревського?
4. Яке значення для української літератури мало створення та видання цієї поеми?

Енеїда

Поема
(Скорочено¹)

Частина перша

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятійший од всіх бурлак.
Но греки як, спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.

Він, швидко поробивши човни,
На синє море попускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав.
Но зла Юнона, суча дочка,

Розкудкудакалась, як квочка,
Енея не любила — страх;
Давно вона уже хотіла,
Щоб його душка полетіла
К чортам і щоб і дух не пах.

Еней був тяжко не по серцю
Юноні, — все її гнівив:
Здававсь гірчийший їй від перцю,
Ні в чим Юнони не просив;
Но гірш за те їй не любився,
Що, бачиш, в Трої народився
І мамою Венеру звав;
І що його покійний дядько,
Паріс, Пріамове дитячко,
Путивочку² Венері дав.

[Бог вітру Еол на прохання Юнони влаштував на морі бурю. Частину Енеевих кораблів було зруйновано, загинуло багато війська. Та Еней пообіцяв грошей Нептунові, і той стихив вітри. Еней із троянцями сіли обідати. Венера, побачивши, що її синові неперелівки, пішла просити за нього Зевса.]

Зевес тогді кружав сивуху
І оселедцем заїдав;
Він, сьому випивши восьмуху,
Послідки з кварта виливав.
Прийшла Венера, іскривившись,
Заплакавшись і завіскрившись,
І стала хлипать перед ним:
«Чим пред тобою, милий тату,
Син заслужив таку мій плату?
Йон, мов в свинки грають їм.

Куди йому уже до Риму?
Хіба як здохне чорт в рові!

Як вернеться пан хан до Криму,
Як жениться сич на сові.
Хіба б уже та не Юнона,
Щоб не вказала макогона,
Що й досі слухає чмелів!
Коли б вона та не бісилась,
Замовкла і не комизилась,
Щоб ти се сам їй ізвелів».

Юпітер, все допивши з кубка,
Погладив свій рукою чуб:
«Ох, доцю, ти моя голубка!
Я в правді твердий так, як дуб.

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

² Путивочка — яблуко.

Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство:
Не малий буде він панок.
На панцину весь світ погонить,
Багацько хлопців там наплодить
І всім їм буде ватажок.

Заїде до Дідони в гості
І буде там бенкетовать;
Полубиться її він мосці
І буде бісики пускать.
Іди, небого, не журися,
Попонеділкуй, помолися,
Все буде так, як я сказав».
Венера низько поклонилась
І з панотцем своїм простилась,
А він її поціловав.

Еней прочумався, проспався
І голодранців позбирав,
Зовсім зібрався і уклався,
І, скільки видно, почухрав.
Плив-плив, плив-плив,
що аж обридло,
І море так йому огидло,
Що бісом на його дививсь:
«Коли б, — каже, — умер я в Трої,
Уже б не пив сеї гіркої
І марне так не волочивсь».

Потім, до берега приставши
З троянством голим всім своїм,
На землю з човнів повстававши,
Спитавсь, чи є що їсти їм.
І зараз чогось попоїли,
Щоб на путі не ослабіли;
Пішли, куди хто заповав.
Еней по берегу похався
І сам не знав, куди слонявся,
Аж гульк — і в город причвалав.

В тім городі жила Дідона,
А город звався Карфаген,
Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:

Трудяща, дуже працьовита,
Весела, гарна, сановита,
Бідняжка — що була вдова;
По городу тогді гуляла,
Коли троянців повстрічала,
Такі сказала їм слова:

«Відкіль такі се гольтіпаки?
Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, виходці-бурлаки?
Куди, прочане, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?
І хто до города причалив?
Яка ж ватага розбишак!»
Троянці всі замурмотали,
Дідоні низько в ноги пали,
А вставши, їй мовляли так:

«Ми всі, як бач, народ хрещений,
Волочимся без талану,
Ми в Трої, знаєш, порожені,
Еней пустив на нас ману;
Дали нам греки прочухана
І самого Енея-пана
В три вирви вигнали відтіль;
Звелів покинути нам Трою,
Підмовив плавати з собою,
Тепер ти знаєш, ми відкіль,

Помилуй, пані благородна!
Не дай загинуть головам,
Будь милостива, будь незлобна,
Еней спасибі скаже сам.
Чи бачиш, як ми обідрались!
Убрання, постолі порвались,
Охляли, ніби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили
І з голоду в кулак трубили,
Така нам лучилась пеня».

Дідона гірко заридала
І з білого свого лица
Платочком сльози обтирала:
«Коли б, — сказала, — молодця

Енея вашого злапала,
 Уже б тогді весела стала,
 Тогді великдень був би нам!»
 Тут плюсь — Еней як будто з неба:
 «Ось, ось де я, коли вам треба!
 Дідоні поклонюся сам».

Потім, з Дідоною обнявшись,
 Поцілувались гарно всмак;
 За рученьки біленькі взявшись,
 Балакали то сьак, то так.
 Пішли к Дідоні до господи
 Через великі переходи,
 Ввійшли в світлицю та й на піл,
 Пили на радощах сивуху
 І їли сім'яну макуху,
 Покіль кликнули їх за стіл.

Тут їли рознії потрави,
 І все з полив'яних мисок,

І самі гарнії приправи
 З нових кленових тарілок:
 Свинячу голову до хрину
 І локшину на перемину,
 Потім з підлевою індик;
 На закуску куліш і кашу,
 Лемішку, зубци, путрю, квашу
 І з маком медовий шулик.
 І кубками пили слив'янку,
 Мед, пиво, брагу, сирівець,
 Горілку просту і калганку,
 Куриць для духу яловець.
 Бандура горлиці бринчала,
 Сопілка зуба затинала,
 А дудка грала по балках;
 Санжарівки на скрипці грали,
 Кругом дівчата танцювали
 В дробушках, в чоботах, в свитках.

[Еней прожив у Карфагені два роки. Такою затримкою у своїй подорожі він прогнівив Зевса. Той послав до Енея гінця — бога Меркурія з посланням: розлучитися з Дідоною і вирушати будувати Рим. Проти свого бажання Еней залишає Карфаген і царицю. Дідона, не витримавши горя, спалює себе.

Троянці прибувають на Сицилію, у володіння царя Ацеста. Еней влаштовує поминки за батьком, який помер під час плавання. Відбувається поминальний обряд, але з часом поминки перетворюються на звичайний бенкет, що триває «неділь із п'ять». На Олімпі боги збираються на обід до Зевса. Їхні побут і поведінка мало чим відрізняються від побуту й поведінки земних мешканців. Боги спостерігають за кулачним поединком у таборі троянців, уболівають за бійців, сваряться, глузують одне з одного. Ображені троянські жінки підпалюють човни, ставлячи під загрозу продовження подорожі. Тоді Енееві допомагають боги: дощ спиняє пожежу, більшість човнів залишаються неушкодженими. В останню ніч на Сицилії Еней уві сні одержує від батька запрошення відвідати його в царстві мертвих.

Троянці прибувають до Кумської землі, а Еней вирушає на пошуки царства мертвих. Його супроводжує кумська Сивілла, яка має характерну зовнішність фольклорної Баби-Яги. Переправившись через річку мертвих Стікс, Еней із Сивіллою потрапляють до пекла.]

Тепер Еней убрався в пекло,
 Прийшов зовсім на інший світ;
 Там все поблідло і поблекло,
 Нема ні місяця, ні зізд,
 Там тільки тумани великі,
 Там чутні жалобні крики,
 Там мука грішним немала,
 Еней з Сивіллою гляділи,
 Якії муки тут терпіли,
 Якая кара всім була.

Смола там в пеклі клекотіла
 І грілася все в казанах,
 Живиця, сірка, нефть кипіла;
 Палав огонь, великий страх!
 В смолі сій грішники сиділи
 І на огні пеклись, горіли,
 Хто, як, за віщо заслужив.
 Пером не можна написати,
 Не можна і в казках сказати,
 Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
 І жарили зо всіх боків,
 Що людям льготи не давали
 І ставили їх за скотів.
 За те вони дрова возили,
 В болотах очерет косили,
 Носили в пекло на підпал.
 Чорти за ними приглядали,
 Залізним пруттям підганяли,
 Коли який з них приставав.

Огненним пруттям оддирали
 Кругом на спину і живіт,
 Себе що сами убивали,
 Яким остив наш білий світ,
 Гарячим дьогтем заливали,
 Ножами під боки штрикали,
 Щоб не хапались умирать.
 Робили рознії їм муки,
 Товкли у мужчирях¹ їх руки,
 Не важились щоб убивать.

Багатим та скупим вливали
 Розтопленеє срібло в рот,
 А брехунів там заставляли
 Лизать гарячих сковород;
 Які ж ізроду не женились
 Та по чужим куткам живились,
 Такі повішані на крюк,
 Зачеплені за тее тіло,
 На світі що грішило сміло
 І не боялося сих мук.

Всім старшинам тут без розбору,
 Панам, підпанкам і слугам
 Давали в пеклі добру хльору,
 Всім по заслuzі, як котам.
 Тут всякії були цехмістри,
 І ратмани, і бургомістри,
 Судді, підсудки, писарі,
 Які по правді не судили,
 Та тільки грошки лупили
 І одбирали хабарі.

І всі розумні філозопи,
 Що в світі вчились мудровать;
 Ченці, попи і крутопопи,
 Мирян щоб знали научать;
 Щоб не ганялись за гривнями,
 Щоб не возились з попадями
 Та знали церков щоб одну;
 Ксьондзи до баб щоб не іржали,
 А мудрі зізд щоб не знімали, —
 Були в огні на самім дну.

Жінок своїх що не держали
 В руках, а волю їм дали,
 По весіллях їх одгускали,
 Щоб часто в приданках були,
 І до півночі там гуляли,
 І в гречку деколи скакали,
 Такі сиділи всі в шапках
 І з превеликими рогами,
 З зажмуреними всі очами,
 В кип'ячих сіркою казанах.

¹ Мужчир — гармата з коротким дулом. Мужчирі малого калібру слугували в господарстві ступами.

Батьки, які синів не вчили,
А гладили по головах,
І тільки знай, що їх хвалили,
Кипіли в нефті в казанах;
Що через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в нінащо,
А послі чубили батьків
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидше умирали,
Щоб їм прийнятись до замків.

І ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний, тихий вечерок;
Що будуть сватать їх, брехали.
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;
Поки дівки од перечосу
До самого товстїли носу,
Що сором послі до вінця.

Були там купчики проворні,
Що їздили по ярмаркам
І на аршинец на підборний
Поганий продавали крам.
Тут всякії були прогнози,
Перекупки і шмаровози,
Жиди, міняйли, шинкарі.
І ті, що фиги-миги возять,
Що в баклагах гарячий носять,
Там всі пеклися крамарі.

Паливоди і волоцюги,
Всі зводники і всі плуги;
Ярижники і всі п'янюги,
Обманщики і всі моти,
Всі ворожбити, чародії,
Всі гайдамаки, всі злодії,
Шевці, кравці і ковалі;
Цехи: різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький,
шаповальський —
Кипіли в пеклі всі в смолі.

Ілюстрація до поеми «Енеїда»
І. Котляревського (А. Базилевич, 1970)

Там всі невірні і христ'яне,
Були пани і мужики,
Була тут шляхта і міщане,
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,
Були видющі і сліпі,
Були і штатські, і воєнні,
Були і панські, і казенні,
Були миряни і попи.

Гай! Гай! Та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні пііти,
Писарчуки поганих вірш,
Великії терпіли муки,
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на пашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на біку.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужее отдавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

Еней як відсіль відступився
І далі трохи одійшов.
То на другеє нахопився,
Жіночу муку тут найшов.
В другім зовсім сих каравані
Піджарьовали, як у бані,
Що аж кричали на чім світ;
Оці-то галас ісправляли,
Гарчали, вили і пищали,
Після куті мов на живіт.

Дівки, баби і молодиці
Кляли себе і весь свій рід.
Кляли всі жарти, вечерниці,
Кляли і жизнь, і білий світ;
За те їм так там задавали,
Що через міру мудровали
І верховодили над всім;
Хоть чоловік і не онеє,
Коли же жінці, бачиш, тее,
Так треба угодити їй.

Були там чесні пустомолки,
Що знали весь святий закон,
Молилися без остановки
І били сот по п'ять поклон,
Як в церкві між людьми стояли
І головами все хитали;
Як же були на самоті,
То молитовники ховали,
Казились, бігали, скакали
І гірше дещо в темноті.

Були і тії там панянки,
Що наряджались напоказ:
Мандрьохи, хльорки і діптянки,
Що продають себе на час.
Сі в сірці і в смолі кипіли
За те, що жирно дуже їли
І що їх не страшив і піст;
Що все прикушували губи,
І скалили біленькі зуби,
І дуже волочили хвіст.

Пеклись тут гарні молодиці,
Аж жаль було на них глядіть,
Чорняві, повні, милолиці;
І сі тут мусили кипіть,
Що замуж за старих ходили
І мишаком їх поморили,
Щоб послі гарно погулять
І з парубками поводитись,
На світі весело нажитись
І не голодним умирать.

Якіїсь мучились там птахи
З куделями на головах;
Се чеснії, не потіпахи,
Були тендітні при людях;
А без людей — не можна знати,
Себе чим мали забавляти,
Про те лиш знали до дверей.
Їм тяжко в пеклі докоряли,
Смоли на щоки наліпляли,
Щоб не дурили так людей.

Бо щоки терли манією,
А блейвасом і ніс, і лоб,
Щоб краскою, хоч не своєю,
Причаровать к собі кого б;
Із ріпи підставляли зуби,
Ялзозили все смальцем губи,
Щоб підвести на гріх людей;
Пиндючили якіїсь бочки,
Мостили в пазусі платочки,
В которих не було грудей.

За сими по ряду шкварчали
 В розпалених сковородах
 Старі баби, що все ворчали,
 Базікали о всіх ділах.
 Все тільки старину хвалили,
 А молодих товкли та били,
 Не думали ж, які були,
 Іще як сами дівовали,
 Та з хлопцями як гарцювали,
 Та й по дитинці привели.

Відьом же тут колесовали
 І всіх шептук і ворожок,
 Там жили з них чорти мотали
 І без витушки на клубок;
 На припічках щоб не орали,
 У комини щоб не літали,
 Не їздили б на упирах;
 І щоб дощу не продавали,
 Вночі людей щоб не лякали,
 Не ворожили б на бобах.

А зводницям таке робили,
 Що цур йому вже і казать,
 На гріх дівок що підводили
 І сим учились промишлять;
 Жінок од чоловіків крали
 І волоцюгам помагали
 Рогами людський лоб квітчать;
 Щоб не своїм не торговали,
 Того б на одкуп не давали,
 Що треба про запас держать.

Еней там бачив щось немало
 Кип'ящих мучениць в смолі,
 Як з кабанів топилось сало,
 Так шкварилися сі в огні;
 Були і світські, і черниці,
 Були дівки і молодіці,
 Були і паньї, й панночки;
 Були в свитках, були в охвотах,
 Були в дульетах і в капотах,
 Були всі грішні жіночки.

Но се були все осужденні,
 Які померли не тепер;
 Без суду ж не палив пекельний
 Огонь, недавно хто умер.
 Сі всі були в другім загоні,
 Як би лошата або коні,
 Не знали, попадуть куда;
 Еней, на перших подивившись
 І о бідах їх пожурившись,
 Пішов в другії ворота.

Еней, ввійшовши в сю кошару,
 Побачив там багацько душ,
 Вмішавшись між сю отару,
 Як між гадюки чорний уж.
 Тут розні душі походжали,
 Все думали та все гадали.
 Куди-то за гріхи їх впруть.
 Чи в рай їх пустять веселитись,
 Чи, може, в пекло пошмалитись
 І за гріхи їм носа втруть.

Було їм вільно розмовляти
 Про всякії свої діла,
 І думати, і мізковати —
 Яка душа де, як жила;
 Багатий тут на смерть гнівився,
 Що він з грішми не розлічився,
 Кому і кілька треба дать;
 Скупий же тосковав, нудився,
 Що він на світі не нажився
 І що не вспів і погулять.

Сутяга толковав укази
 І що то значить наш Статут,
 Розказовав свої прокази,
 На світі що робив сей плут,
 Мудрець же фізику провадив,
 І толковав якихсь монадів,
 І думав, відкіль взявся світ?
 А мартопляс кричав, сміявся,
 Розказовав і дивовався,
 Як добре знав жінок дурить.

Суддя там признавався сміло,
Що з гудзиками за мундир
Таке переоначив діло,
Що, може б, навістив Сибір;
Та смерть ізбавила косою,

Що кат легенькою рукою
Плечей йому не покрупив.
А лікар скрізь ходив з ланцетом,
З слабительним і спермацетом
І чванивсь, як людей морив.

[Еней потрапляє до раю. Там він бачить жебраків, старців, удів та сиріт. Тоді ж Еней зустрічається з померлим батьком, одержує прощання щодо свого майбутнього. Після цього він повертається до решти троянців. Наступного дня мандрівники продовжують морську подорож. Вони оминають небезпечний острів чарівниці Цірцеї, яка перетворює людей на тварин. Троянці прибувають до Лаціуму, де править цар Латин. Саме тоді Латин і його дружина Амата чекають сватів до своєї дочки Лавінії від рутульського правителя Турна. Весільні плани зруйновані несподіваним прибуттям Енея.]

Як пахло сватанням в Латина
І ждали тільки четверга,
Аж тут Анхізова дитина
Припленталась на берега
Зо всім своїм троянським плем'ям.
Еней немарно тратив врем'я,
По-молодецьку закурив:
Горілку, пиво, мед і брагу
Поставивши перед ватагу,
Для збору в труби засурмив.

Троянство, знаєш, все голодне
Сипнуло ристю на той клик;
Як галич в врем'я непогодне,
Всі підняли великий крик.
Сивушки зараз ковтонули
По ківшику, і не здригнули,
І докосились до потрав.
Все військо добре убирало,
Аж поза ухами лящало,
Один перед другим хватав.

Вбирали січену капусту,
Шатковану, і огірки
(Хоть се було в час м'ясопусту),
Хрін з квасом, редьку, буряки;
Рябка, тетерю, саламаху —
Як не було: поїли з маху

І всі строжили сухарі,
Що не було, все поз'їдали,
Горілку всю повипивали,
Як на вечері косарі.

Еней оставив із носатку
Було горілки про запас,
Но клюкнув добре по порядку,
Розщедривсь, як бува у нас,
Хотів посліднім поділитись,
Щоб до кінця уже напитись,
І добре цівкою смикнув;
За ним і вся його голота
Тягла, поки була охота,
Що деякий і хвіст надув.

Барильця, пляшечки, носатку,
Сулії, тикви, баклажки,
Все висушили без остатку,
Посуду потовкли в шматки.
Троянці з хмелю просипались,
Скучали, що не похмелялись;
Пішли, щоб землю озирать,
Де їм показано селитись,
Жить, будоватися, женитись,
І щоб латинців розпізнать.

Ходили там чи не ходили,
 Як ось вернулись і назад
 І чепухи нагородили,
 Що пан Еней не був і рад.
 Сказали: «Люди тут бурмочуть,
 Язиком дивним нам сокочуть.
 І ми їх мови не втнемо;
 Слова свої на ус кончають,
 Як ми що кажем їм, — не знають,
 Між ними ми пропадемо».

Еней тут зараз взяв догадку,
 Велів побігти до дяків,
 Купить піярськую граматку,
 Полуствавців, октоїхів;
 І всіх зачав сам мордовати,
 Поверху, по словам складати
 Латинськую тму, мну, здо, тло;
 Троянське плем'я все засіло
 Коло книжок, що аж потіло,
 І по-латинському гуло.

Еней від них не одступався,
 Тройчаткою всіх приганяв;
 І хто хоть трохи ліновався,
 Тому субітки і давав.
 За тиждень так лацину взнали,
 Що вже з Енеєм розмовляли
 І говорили все на ус:
 Енея звали Енеусом,
 Уже не паном — домінусом,
 Себе ж то звали — троянус.

Еней троянців похваливши,
 Що так лацину поняли,
 Сивушки в кубочки наливши,
 І могорич всі запили.
 Потім з десяток щомудрійших,
 В лацині щонайрозумнійших,
 З ватаги вибравши якраз,
 Послав послами до Латина
 Од імені свого і чина,
 А з чим послав, то дав приказ.

Посли, прийшовши до столиці,
 Послали до царя сказати,
 Що до його і до цариці
 Еней прислав поклон оддати
 І з хлібом, з сіллю і з другими
 Подарками предорогими,
 Щоб познакомитись з царем;
 І як доб'ється панської ласки
 Еней-сподар і князь троянський,
 То прийде сам в царський терем.

Латину тільки що сказали,
 Що од Енея єсть послі,
 Із хлібом, з сіллю причвалали,
 Та і подарки принесли,
 Хотять Латину поклонитись,
 Знакомитись і подружитись,
 Як тут Латин і закричав:
 «Впусти! Я хліба не цураюсь
 І з добрими людьми братаюсь.
 От на ловця звір наскакав!»

Велів тут зараз прибирати
 Світлиці, сіни, двір мести:
 Клечання по двору саджати,
 Шпалерів різних нанести
 І вибивать царськую хату,
 Либонь, покликав і Амату,
 Щоб і вона дала совіт,
 Як лучче, краще прибирати,
 Де, як коврами застилати
 І підбирають до цвіту цвіт.

Послав гінця до богомаза,
 Щоб мальовання накупить
 І также розного припаса,
 Щоб що було і їсть, і пить.
 Вродилось ренське з курдимомом
 І пиво чорнее з лимоном,
 Сивушки же трохи не з спуст;
 Де не взялись воли, телята,
 Барани, вівці, поросята;
 Латин прибравсь, мов на запуст.

Ось привезли і мальовання
 Роботи первійших майстрів,
 Царя Гороха пановання,
 Патрети всіх багатирів:
 Як Александр цареві Пору
 Давав із військом добру хльору;
 Чернець Мамаю як побив;
 Як Муромець Ілля гуляє,
 Як б'є половців, проганяє, —
 Як Переяслів боронив;

Бова з Полканом як водився,
 Один другого як вихрив;
 Як Соловей Харциз женився,
 Як в Польщі Желізняк ходив.
 Патрет був француза Картуша,
 Против його стояв Гаркуша,
 А Ванька Каїн впереді.
 І всяких всячин накупили;
 Всі стіни ними обліпили;
 Латин дививсь їх красоти!

Латин, так дома спорядивши,
 Кругом все в хатах оглядав,
 Світелки, сіни обходивши,
 Собі убори добирав:
 Плащем з клейонки обернувся,
 Циновим гудзем застебнувся,
 На голову взяв капелюх;
 Набув на ноги кинді нові
 І рукавиці взяв шкапові,
 Надувсь, мов на огні лопух.

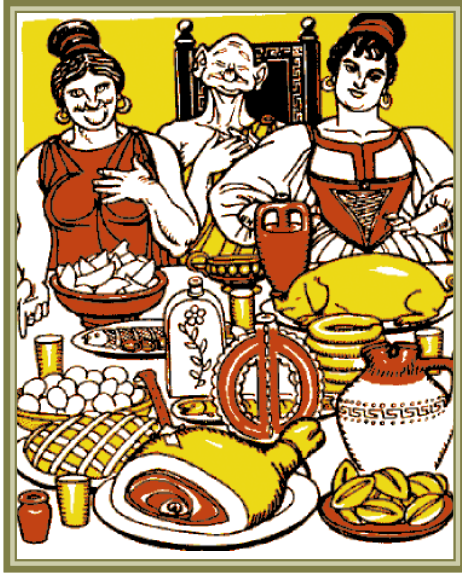
Латин, як цар, в своїм наряді
 Ішов в кругу своїх вельмож,
 Которі всі були в параді,
 Надувшись всякий з них, як йорж,
 Царя на дзиґлик посадили,
 А сами мовчки одступили
 Від покутя аж до дверей.
 Цариця ж сіла на ослоні,
 В едамашковому шушоні,
 В кораблику із соболей.

Дочка Лавися-чепуруха
 В німецькім фуркальці була,
 Вертілась, як в окропі муха,
 В верцадло очі все п'яла.
 Од дзиґлика ж царя Латина
 Скрізь прослана була ряднина
 До самої хвіртки і воріт;
 Стояло військо тут зальотне,
 Волове, кінне і піхотне,
 І весь був зібраний повіт.

Послів ввели к царю з пихою,
 Як водилося у латин;
 Несли подарки пред собою:
 Пиріг завдовжки із аршин
 І солі кримки і бахмутки,
 Лахміття розного три жмутки,
 Еней Латину що прислав.
 Посли к Латину приступились,
 Три рази низько поклонились,
 А старший рацію сказав:

«Енеус ностер магнус панус
 І славний троянорум князь,
 Шмигляв по морю як циганус,
 Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
 Рогамус, доміне Латине,
 Нехай наш капут не загине,
 Пермітте жить в землі своєї,
 Хоть за пекунії, хоть гратіс,
 Ми дяковати будем, сатіс
 Бенефіценції твоєї.

О рекс! будь нашим Меценатом,
 І ласкам туам покажи,
 Енеусу зробися братом,
 О оптіме! не одкажи:
 Енеус принцепс єсть моторний,
 Формозус, гарний і проворний,
 Побачиш сам інноміне!
 Вели акціпере подарки
 З ласкавим видом і без сварки,
 Що прислані через мене:

Ілюстрації до поеми «Енеїда» І. Котляревського (А. Базилевич, 1970)

Се килим-самольот чудесний,
За Хмеля виткався царя,
Літа під облака небесні,
До місяця і де зоря;
Но можна стіл ним застилати,
І перед ліжком простилати,
І тарадайку закривать.
Царівні буде він в пригоду,
І то найбільш для того году,
Як замож прийдеться давать.

Ось скатерть шльонська нешпетна,
Її у Липську добули;
Найбільше в тім вона прикметна,
На стіл як тільки настели
І загадай якої страви,
То всякі вродяться потрави,
Які на світі тільки єсть:
Пивце, винце, медок, горілка,
Рушник, ніж, ложка і таріллка.
Цариці мусим сю піднєсть.

А се сап'янці-самоходи,
Що в них ходив іще Адам;
В старинні пошиті годи,
Не знаю, як достались нам;
Либонь, достались од пендосів,
Що в Трої нам утерли носів,
Про те Еней зна молодець;
Сю вещь, як рідку і старинну,
Підносимо царю Латину
З поклоном низьким на ралець».

Цариця, цар, дочка Лавина
Зглядалися проміж себе.
Із рота покотилась слина,
До себе всякий і гребе,
Які достались їм подарки,
Насилу обійшлося без сварки;
Як ось Латин сказав послам:
«Скажіте вашому Енею,
Латин із цілою сім'єю,
Крий боже, як всі раді вам.

І вся моя маєтність рада,
Що бог вас навернув сюди;
Мні мила ваша вся громада,
Я не пущу вас нікуди;
Прошу Енею поклонатись
І хліба-солі не цуратись,
Кусок останній розділю.
Дочка у мене одиначка,
Хазяйка добра, пряха, швачка.
То, може, і в рідню вступлю».

І зараз попросив до столу
Латин Енеєвих бояр,
Пили горілку до ізволу
І їли бублики, кав'яр;
Був борщ до шпундрів з буряками,
А в ющі потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба-шарпанина,
Печена з часником свинина,
Крохмаль, який їдять пани.

В обід пили заморські вина,
Не можна всіх їх розказать,
Бо потече із рота слина
У декого, як описать:
Пили сикизку, деренівку

І кримську вкусною дулівку,
Що то айвовкою зовуть.
На віват — з мущирів стріляли,
Туш — грімко трубачі іграли,
А многоліт — дяки ревуть.

Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп яець;
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер з п'ять Будянки,
Сто решетилівських овець.

Латин старий і полигався
З Енеєм нашим молодцем.
Еней і зятем називався, —
Но діло краситься кінцем!
Еней по щастю без поміхи
Вдавався в жарти, ігри, сміхи,
А о Юноні і забув,
Його котора не любила
І скрізь за ним, де був, слідила,
Нігде од неї не ввильнув.

[Знову втручається Юнона, якій вдається посварити троянців із латинянами. Підслана нею фурія Тезіфона налаштовує царицю Амату та рутульського правителя Турна проти прибульців. Знаходять привід для першої сутички: троянські пси з'їдають загального улюбленця — цуцика Аматиної няньки. Цей інцидент стає приводом до початку війни між троянцями й місцевим населенням. Скоро всі місцеві племена об'єднуються під керівництвом Турна. Еней вирушає по допомогу до аркадського царя Евандра. Той надає військо на чолі зі своїм сином Паллантом. Венера вмовляє Вулкана виготовити бойові обладунки та зброю для Енея. У події втручається Юнона. Підславши до Турна свою помічницю Іриду, вона підмовляє рутульського правителя здійснити штурм троянського табору. Троянцям вдається стримувати напад, але за наказом Турна підпалюють їхні човни. На прохання Венери втручається Зевс — човни перетворюються на сирен. Чудесне перетворення лякає військо нападників, вони змушені відступити.]

Троянці із-за стін дивились,
 Пан Турн як з військом тягу дав;
 Перевертням морським чудились,
 На добре всяк те толковав.
 Но Турнові не довіряли;
 Троянці правило се знали:
 В війні з врагами не плошай;
 Хто утіка — не все женися;
 Хто мов і трусить — стережися;
 Скиксуеш раз — тогді прощай!

Для ночі вдвоє калавери
 На всіх поставили баштах,
 Лихтарні вішали на шнури,
 Ходили рунди по валах.
 В обозі Турна тихо стало,
 І тільки-тільки що блищало
 Од слабих, блідних огоньків.
 Враги троянські почивали,
 Од трусів вилазки не ждали;
 Оставмо ж сих хропти соньків.

У главной башти на сторожі
 Стояли Евріал і Низ;
 Хоть молоді були, та гожі
 І кріпкі, хоробрі, як харциз.
 В них кров текла хоть не троянська,
 Якась чужая — бусурманська,
 Та в службі вірні козаки.
 Для бою їх спіткав прасунок¹.
 Пішли к Енею на вербунок;
 Були ж обидва земляки.

«А що, як викравшись помалу,
 Забратися в рутульський стан? —
 Шептав Низ в ухо Евріалу. —
 То каші наварили б там;
 Тепер вони сплять з перепою,
 Не дригне ні один ногою,
 Хоть всім їм горла переріж.
 Я думаю туди пуститься,

Перед Енеєм заслужиться
 І сотню посадить на ніж».

«Як? Сам? Мене оставиш? —
 Спитався Низа Евріал. —
 Ні! Перше ти мене удавиш,
 Щоб я од земляка одстав.
 Від тебе не одстану зроду,
 З тобою рад в огонь і в воду,
 На сто смертей піду з тобою.
 Мій батько був сердюк опрічний,
 Мовляв (нехай покой му вічний),
 Умри на полі як герой».

«Пожди і пальцем в лоб торкнися, —
 Товаришеві Низ сказав, —
 Не все вперед — назад дивися,
 Ти з лицарства глузд потеряв.
 У тебе мати єсть старая,
 Без сил і в бідности слабая,
 То і повинен жити для неї,
 Одна оставшись без приюту,
 Яку потерпить муку люту,
 Таскавшись між чужих людей!

От я, так чисто сиротина,
 Росту, як при шляху горох;
 Без нені, без отця дитина,
 Еней — отець, а неня — бог.
 Іду хоть за чужу отчизну,
 Не жаль нікому, хоть ізслизну,
 А пам'ять вічну заслужу.
 Тебе ж до жизни рідна в'яже,
 Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
 Живи для неї, я прошу».

«Розумно, Низ, ти розсуждаєш,
 А о повинности мовчиш,
 Которую сам добре знаєш,
 Мені ж зовсім другу твердиш.
 Де общее добро в упадку,
 Забудь отця, забудь і матку,

¹ Прасунок (застар.) — біда, лихо, неприємність.

Лети повинність ісправлять;
Як ми Енею присягали,
Для його служби жизнь оддали,
Тепер не вільна в житні матъ».

«Іноси!» — Низ сказав, обнявшись
Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявшись,
До ратуші пішли тишком.
Іул сидів тут з старшиною,
Змовлялись, завтра як до бою
Достанеться їм приступать.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившись од стійки,
І Низ громаді став казати:

«Був на часах я з Евріалом,
Ми пильновали супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну,
Прокрастись можна поуз стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан.

Коли зволяється — веліте
Нам з Евріалом попитать,
Чкурнем і, поки сонце зійде,
Енея мусим повідать».
«Яка ж одвага в смутне врем'я!
Так не пропало наше плем'я?» —
Троянці всі тут заревли;
Одважних стали обнімати,
Їм дяковать і ціловати,
І красовулю піднесли.

Іул, Енеїв як наслідник,
Похвальну рацію сказав;
І свій палаш, що звався побідник,

До боку Низа прив'язав.
Для милого же Евріала
Не пожалів того кинжала,
Що батько у Дідони вкрав.
І посулив за їх услугу
Землі, овець і даць по плугу,
В чиновні вивесть обіщав.

Сей Евріал був молоденький,
Так годів з дев'ятнадцять мав,
Де усу быть, пушок м'якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Та був одвага і завзятий,
Силач, козак лицарковатий,
Но пред Іулом прослезивсь.
Бо з матір'ю він розставався,
Ішов на смерть і не прощався;
Козак природі покоровсь.

«Іул Енеевич, не дайте
Паньматці вмерти од нужди,
Їй будьте сином, помагайте
І заступайте від вражди,
Од бід, напраснини, нападку;
Ви сами мали паніматку,
То в серці маєте і жаль;
Я вам старую поручаю,

За вас охотно умираю», —
Так мовив чулий Евріал.
«Не бійся, добрий Евріале, —
Іул йому сей дав одвіт, —
Ти служиш нам не за пропале,
На смерть несеш за нас живіт.
Твоїм быть братом не стижуся
І нено заступать кленуся,
Тебе собою заплачу:
Пайок, одежу і квартиру,
Пшона, муки, яець і сиру
По смерть в довольстві назнача».

[Низ та Евріал таємно пробираються в рутульський стан і завдають супротивникові великих утрат. Повертаючись, вони потрапляють

до рук ворога й гинуть у бою. На ранок Турн пробує захопити троянський табір. Троянці відступають в укріплену фортецю. З ними вдирається частина рутульців на чолі з Турном. Рутульського ватажка вдається оточити, але він рятується втечею.

Зевс забороняє богам втручатися в перебіг війни. Юнона вмовляє Зевса дозволити Турнові перед вирішальною битвою побачитися з батьком. Латин хоче помиритися з троянцями й надати їм землю для поселення. Проти цих намірів виступає Турн, і війна продовжується. На певний час перевага переходить до троянців. Налякана загрозою поразки, кінчає життя самогубством цариця Амата. Нарешті супротивні сторони вирішують розв'язати суперечку поединком між Енеем і Турном.]

Еней од радості не стямивсь,
Що Турн виходить битись з ним;
Оскалив зуб, на всіх оглянувся
І списом помахав своїм.
Прямий, як сосна, величавий.
Бувалий, здатний, тертий, жвавий
Такий, як був Нечоса-князь.
На нього всі баньки п'ялили,
І сами вороги хвалили,
Його любив всяк — не боявся.

Як тільки виступили к бою
Завзята пара ватажків,
То, зглянувшись між собою,
Зубами всякий заскрипів.
Тут хвись! Шабельки засвистіли,
Цок-цок! — і іскри полетіли;
Один другого полюсять!
Турн перший зацідив Енея,
Що з плеч упала і керая,
Еней був поточивсь назад.

І вмиг, прочумавшись, з наскоком
Еней на Турна напустив,
Оддячивши йому сто з оком,
І вражу шаблю перебив.
Яким же побитом спастися?
Трохи не лучче уплестися?
Без шаблі нільзя воювать.
Так Турн зробив без дальней думки.

Як кажуть, підобравши клунки,
Ану! Чим тьху навтіки драть.

Біжить пан Турн, і репетує,
І просить у своїх меча;
Ніхто сердеги не рятує
Од рук троянська силача!
Як ось іще перерядилась
Сестриця, і пред ним явилась,
І в руку сунула палаш;
Оп'ять шабельки заблищали,
Оп'ять панцири забряжчали,
Оп'ять пан Турн оправивсь наш.

Тут Зевс не втерпів, обізвався,
Юноні з гнівом так сказав:
«Чи ум од тебе одцурався?
Чи хочеш, щоб тобі я дав
По пані старій блискавками?
Біда з злосливими бабами!
Уже ж вістимо всім богам:
Еней в Олімпі буде з нами
Живитись тими ж пирогами,
Які кажу пекти я вам.

Безсмертного ж хто ма убити.
Або хто може рану дати?
Про що ж мазку мирянську лити?
За Турна щиро так стоять?
Ютурна¹ на одну проказу,
І певне, по твому приказу,

¹ Ютурна — німфа джерела, Турнова сестра.

Палаш рутульцю піддала.
І поки ж будеш ти біситься?
На Трою і троянців злитесь?
Ти зла їм вдоволь задала».

Юнона в первий раз смирилась,
Без крику к Зевсу річ вела:
«Прости, паноче! Проступилась,
Я, далебі, дурна була;
Нехай Еней сідла рутульця,
Нехай спиха Латина з стульця,
Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид».

«Іноси! Сількість! Як мовляла», —
Юноні Юпітер сказав.
Богиня з радіщ танцювала.
А Зевс метелицю свистав.
І все на шальках розважали,
Ютурну в воду одіслали,
Щоб з братом Турном розлучить;
Бо книжка Зевсова з судьбами,
Несмертних писана руками,
Так мусила установить.

Еней махає довгим списом.
На Турна міцно наступа.
«Тепер, — кричить, підбитий
бісом, —
Тебе ніхто не захова.
Хоть як вертись і одступайся,
Хоть в віщо хоч перекидайся,
Хоть зайчиком, хоть вовком стань,
Хоть в небо лізь, нирай хоть в воду,
Я витягну тебе спідсподу
І розмізчу, погану дрян».

Од сей бундючкої Турн речі
Безпечно усик закрутив
І, зжав свої широкі плечі,
Енею глуздівно сказав:
«Я ставлю річ твою в дурницю;

Ти в руку не піймав синицю,
Не тебе, далебіг, боюсь.
Олімпські нами управляють,
Вони на мене налягають,
Пред ними тільки я смирюсь».

Сказавши, круто повернувся
І камінь пудів в п'ять підняв;
Хоть з праці трохи і надувся;
Бо, бач, не тим він Турном став,
Не та була в нім жвавость, сила,
Йому Юнона змінила;
Без богів ж людська моч — пустяк.
Йому і камінь зміняє,
Енея геть не долітає,
І Турна взяв великий страх.

В таку щасливу годину
Еней чимдуж спис розмахав
І Турну, гадовому сину,
На вічний поминок послав;
Гуде, свистить, несеться піка,
Як зверху за курчам шупльіка,
Торох рутульця в лівий бік!
Простягся Турн, як щогла, долі,
Качається од гіркої болі,
Клене олімпських еретик.

Латинці од сього жажнулись,
Рутульці галас підняли,
Троянці глумно осміхнулись,
В Олімпі ж могорич пили.
Турн тяжку боль одоліває,
К Енею руки простягає
І мову слезную рече:
«Не житні хочу я подарка;
Твоя, Анхізович, припарка
За Стікс мене поволоче.

Но єсть у мене батько рідний,
Старий і дуже ветхих сил;
Без мене він хоть буде бідний,
Та світ мені сей став не мил;
Тебе о тім я умоляю,

Прошу, як козака, благаю:
 Коли мені смерть задаси,
 Одправ до батька труп дублений;
 Ти будеш за сіє спасенний,
 На викуп же, що хоч, проси».

Еней од речі сей зм'ягчився
 І меч піднятий опустив;
 Трохи-трохи не прослезився
 І Турна ряст топтать пустив.
 Аж зирк — Паллантова ладунка
 І золота на ній карунка
 У Турна висить на плечі.
 Енея очі запалали,
 Уста од гніву задрижали,
 Ввесь зашарівсь, мов жар в печі.

І вмиг, вхопивши за чуприну,
 Шкереберть Турна повернув,

Насів коліном злу личину
 І басом громовим гукнув:
 «Так ти троянцям нам для сміха
 Глумиш з Паллантова доспіха
 І думку маєш быть живим?
 Паллант тебе тут убиває,
 Тебе він в пеклі дожидає,
 Иди к чортам, дядькам своїм».

З сим словом меч свій устромляє
 В роззявлений рутульця рот
 І тричі в рані повертає,
 Щоб більше не було хлопот.
 Душа рутульська полетіла
 До пекла, хоть і не хотіла,
 К пану Плутону на бенкет.
 Живе хто в світі необачно,
 Тому нігде не буде смачно,
 А більш, коли і совість жметь.

ЖАНРОВІ ОЗНАКИ «ЕНЕЇДИ»

Із героїчною поемою Вергілія Іван Котляревський був знайомий ще з семінарських часів. Цей твір славетного давньоримського автора не раз ставав об'єктом пародій і комічних переробок. Існують італійська, французька, австрійська, російська комічні версії. Завдяки І. Котляревському з'явилась і українська бурлескно-травестійна переробка поеми Вергілія. У творах такого жанру високий, героїчний зміст передається за допомогою зниженого, бурлескного стилю. В основі бурлеску — контраст між серйозною темою та комічним характером її трактування. Наприклад, бурлескними є знижені характеристики, які дає український автор олімпійським богам. А травестія — це жартівлива поетична переробка. Вона «перелицьовує» оригінал, надає йому іншого історичного, культурного, національного забарвлення. І. Котляревський травестував твір Вергілія: античних богів і героїв одягнув в українське вбрання, змусив їх говорити й думати по-українськи, оточив картиними українського побуту, пов'язав з українською історією та фольклором.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Що таке бурлеск?
2. У чому полягають особливості травестії?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

3. Роздивіться ілюстрації А. Базилевича до поеми І. Котляревського «Енеїда» (с. 83, 89, 96—100). Які епізоди поеми вони ілюструють? Які особливості поеми в них відображені?

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНА ОСНОВА ПОЕМИ

Основною темою поеми І. Котляревського є життя українського народу. Нездарма «Енеїду» визначають як енциклопедію української старожитності. Розгорнуті картини українського народного побуту засвідчують прагнення автора якнайдокладніше та найточніше описати світ простої людини. Кулінарні подробиці, одяг, ігри, пісні, танці, обряди — усе створює яскравий український колорит. Розкриваючи панораму народного життя, змальовуючи в образах троянців українське козацтво, І. Котляревський висловив захоплення своїм народом — не лише багатством побуту, красою звичаїв та обрядів, а ще й могутньою позитивною енергією, волею до життя, здатністю зберігати спокій і витримку в складних життєвих ситуаціях.

Ілюстрація до поеми «Енеїда»
І. Котляревського (Г. Нарбут, 1919)

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Якою є тематика поеми «Енеїда» І. Котляревського? Доведіть це, спираючись на текст твору.
2. Чому цей твір називають енциклопедією української старожитності?
3. Які побутові теми висвітлені в «Енеїді»?
4. Кого автор зобразив в образах троянців?
5. Як автор ставиться до героїв твору?

ПОБУТ ТА ЕТНОГРАФІЯ В «ЕНЕЇДІ»

Автор поеми цілком «українізував» виклад. Не лише троянці, а й олімпійські боги нагадують українців за вбранням, рисами характеру, поведінкою. Наприклад, троянці звертаються до карфагенської цариці Дідони зі словами: *«Ми всі, як бач, народ хрещений, / Волочимося без талану, / Ми в Трої, знаєш, породженні, / Еней пустив на нас ману...»*. Наведений фрагмент побудований на ігровому зіставленні античного та українського контекстів (герої представлені як мешканці античної Трої, та водночас вони «народ хрещений»). У такий спосіб образи українського життя в поемі висувуються на передній план.

Автор широко використовує алюзії — натяки, які відсилають до певного сюжету чи образу, культурного явища, історичної події в розрахунок на проникливість читача, який може ці натяки зрозуміти. Назвами українських страв, напоїв, танців, пісень, обрядів, згадками про події української історії він постійно нагадує читачам про головного героя свого твору — український народ.

У двох перших частинах поеми представлені побут, звичаї та обряди. Кухня та різні народні розваги описані в епізоді гостювання троянців у Карфагені. Українізований поминальний обряд та гастрономічні подробиці знаходимо

в описі перебування троянців на Сицилії. Цікавою є третя частина поеми, де перед читачем постають картини пекла й раю — звичайно, в українській народній версії. У четвертій частині інтерес викликають фрагменти шкільного побуту (вивчення троянцями латинської мови: «*І говорили все на ус: / Енея звали Енеусом, / Уже не паном — домініусом, / Себе ж то звали — троянус*»). Алюзії відсилають також до українського фольклору. Наприклад, троянці дарують царю Латину «*килим-самольот чудесний*», скатерть-самобранку, сап'янці-самоходи. П'ята й шоста частини містять описи військового побуту та численні відсилання до козацької історії.

Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. Котляревського (А. Базилевич, 1970)

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Кого нагадують у поемі олімпійські боги? Поясніть це на прикладі найбільш яскравих персонажів.
2. Що таке алюзія? Яку роль вона відіграє в поемі?
3. До яких побутових сфер звернувся автор?
4. Наведіть приклади фольклорних та історичних алюзій у творі.

..... **Досліджуємо самостійно** .....

5. Знайдіть у творі описи української кухні. Яку роль вони відіграють?
6. Які риси національного характеру українців розкрито в побутових описах?
7. Чи всі авторські алюзії сьогодні доступні для розуміння? Висловіть свою думку письмово.

..... **Досліджуємо самостійно** .....

8. Заповніть таблицю «Український світ в «Енеїді»».

Засоби створення українського колориту	Приклади з тексту

СВОЕРІДНІСТЬ СЮЖЕТУ

«Енеїда» І. Котляревського є переробкою поеми Вергілія, яка розповідає історію славетного Енея — сина богині Венери і троянця Анхіза. Після загибелі рідної Трої у війні з греками Еней помандрував у пошуках нової батьківщини. Основу сюжету поеми складає подорож. Троянців переслідує лиха воля могутньої Юнони, дружини Зевса. Намірам Юнони протистоїть богиня Венера. Вона рятує свого сина Енея від небезпек, що трапляються на його шляху. Еней відвідав різні краї (Карфаген, Сицилію), подолав багато перешкод, побував у підземному царстві бога Плутона. Троянці з Енеєм на чолі прибули до Латинської землі, де після війни з місцевим населенням виборили право на власну державу.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Що складає сюжетну основу поеми Вергілія?
2. Чи збережена ця основа в І. Котляревського? Доведіть свою думку, спираючись на текст твору.

..... **Досліджуємо самостійно** .....

3. Пригадайте, що ви знаєте про «Енеїду» Вергілія з уроків зарубіжної літератури. У парах підготуйте характеристики образів Енея — героя поеми Вергілія і героя поеми І. Котляревського. Обміняйтеся інформацією, порівняйте ці образи. Висновками поділіться з однокласниками.

ОБРАЗИ ЕНЕЯ І ТРОЯНЦІВ

Уже перший рядок поеми знайомить нас з Енеєм. Він *«парубок моторний і «хлопець хоть куди козак»*. Це наштовхує читача на думку, що мова саме про козацького ватажка. Зрештою, сам Еней рекомендується: *«Я кошовий Еней троянець...»*. Одне слово, перед нами запорожець, кошовий отаман. Справжніми відчайдухами постають його вірні побратими. Вони витривалі мандрівники, вірні друзі, відважні воїни. Читаючи про них, розумієш, чому в давніх пам'ятках, наприклад у «Слові о полку Ігоревім», запеклу битву порівнювали з бенкетом. У бою й на бенкеті троянці поводяться з однаковим завзяттям. Вони вміють воювати, але вміють і добряче погуляти.

Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. Котляревського (А. Базилевич, 1970)

В образі троянського очільника помітна певна неоднозначність. Якщо в перших частинах поеми він означений як гультай, *«на всяке зле проворний»*, то надалі його образ змінюється. У ньому посилюються риси розумного керівника, здібного козацького лідера, якому не байдужа доля побратимів.

Поволі наперед висуваються позитивні моменти. Ось автор змальовує тривожне сум'яття Енея перед війною: *«Еней ту бачив страшну тучу, / Що на його війна несла; / В ній бачив гибель неминучу / І мучивсь страшно, без числа»*. Перед нами не лише воїн, а й відповідальний ватажок, який усвідомлює негативні наслідки воєнних дій. Він охоплений роздумами про долю, яка несе йому та його товаришам нові небезпеки.

В останніх двох частинах поеми менше комічного. Більше піднесених авторських відступів, що супроводжують описи війни та її наслідків. Драматизмом позначені сцени оплакування загиблих воїнів. Поступово зазнає змін і сам виклад подій, відчутно зменшується роль бурлескних елементів. Тривалий період роботи над поемою не міг не позначитись на поглядах її автора. Якщо спочатку він захоплювався жартівливими, бурлескними засобами в змалюванні своїх героїв, то згодом вирішив увиразнити в троянцях риси серйозні й поважні, які б личили

кращим представникам українського козацтва. Відомий дослідник Євген Сверстюк зауважив: *«Стихійне в Котляревського почуття українського патріотизму ставало дедалі більше усвідомленим і виразним. У міру того в «Енеїді» з'являлись елегійні й героїчні ноти, а ватага троянців щораз більше перетворювалася на запорозьке військо».*

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Якими рисами наділений Еней?
2. Що дозволяє визначити його як запорозького отамана?
3. Чи змінюється цей образ у поемі? Яким чином? Наведіть рядки з твору, які характеризують Енея на різних етапах його розвитку.
4. Як зображені троянці? Як вони поводяться в бою й на бенкеті?
5. Хто такі Низ та Евріал? Яка їхня роль у творі?
6. Прокоментуйте вислів Евріала: «Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинність ісправлять». Як ви його розумієте? Про які риси характеру персонажа він свідчить?

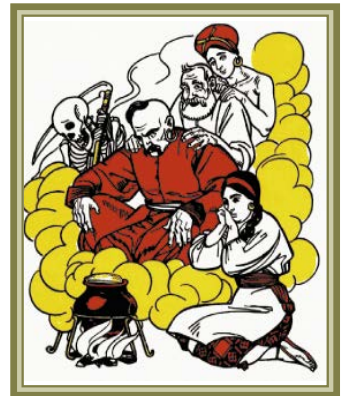
..... **Виявляємо творчі здібності** .....

7. Якими ви уявляєте Енея і троянців? Оберіть спосіб для вираження своїх вражень:
  - напишіть твір-опис;
  - намалуйте портрети персонажів.

НАРОДНА МОРАЛЬ У ПОЕМИ

Народна мораль та суспільні стереотипи найповніше представлені в третій частині поеми. Еней у супроводі чарівниці Сивілли відвідує пекло й рай. Переправившись через річку мертвих, він потрапляє до пекла. Перед нами химерна картина — грішники печуться в казанах зі смолою. В образах грішників представлені різноманітні вади, властиві тогочасному суспільству. Автор дотримується народної моралі, християнської у своїй основі. Не уникає він і соціальної критики: *«Панів за те там мордовали / І жарили зо всіх боків, / Що людям льготи не давали / І ставили їх за скотів».* Для нього завжди важливо подати моральний урок, засудити негативні явища.

У пеклі зображені різні представники українського суспільства, незалежно від соціального становища, заможності, статі, віку, роду занять: *«Там всі невірні і християни, / Були пани і мужики, / Була тут шляхта і міщани, / І молоді, і старіки...».* Схожий підхід застосовано до змалювання раю, куди потрапляють жебраки, старці, удови та сироти — усі, хто вів доброчесне життя. Є тут і панство, щоправда, автор уточнює: *«Тут також старшина правдива, / Бувають всякі пани, — / Но тільки трохи сього дива, / Не квапляться на се вони!»*

Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. Котляревського (А. Базилович, 1970)

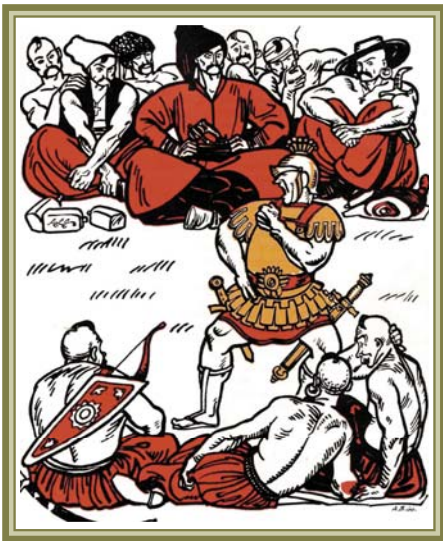

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Про що розповідає автор у третій частині поеми?
2. Кого письменник зобразив, описуючи пекло?
3. Хто зображений у картині раю?
4. Якими моральними принципами керувався автор у змалюванні потойбічного світу?
У чому вони полягають?

МОВА, ЗАСОБИ ГУМОРУ

Котляревський першим в українській літературі широко залучив можливості народної розмовної мови. В «Енеїді» він поєднав слова з лексики майже всіх соціальних верств — селян, міщан, чумаків, семінаристів. Поет розкрив синонімічне багатство нашої мови. Скажімо, на позначення руху людей автор використав такий мовленнєвий ряд: *ввійшли, вперлися, ганяли, дав драла, дунув во всі лопатки, дав дропака, ліз, мандрував, метнувся, мчав, нісся, п'ятами накивав, почухрав, попхався, поплентався, поскакав, слонявся, тинявся, чкурнув, чимчикував, швендяв*. Багатою є й фразеологія поеми, наприклад: *великії у страха очі; біда біду, говорять, родить; де їсться смачно, там і п'ється*.

Ілюстрація до поеми «Енеїда»
І. Котляревського (А. Базилевич, 1970)

Дослідники вказують, що особливе використання мови в «Енеїді» сприяє досягненню ігрового ефекту. І. Котляревський з успіхом використав так звану макаронічну мову. У її основу покладено змішування елементів різних мов, наприклад української й латинської: *«Енеус ностер магнус панус / І славний троянорум князь, / Шмигляв по морю, як циганус, / Ад те, о рекс! прислав нунк нас»*. А ось «виправлений» варіант: *«Еней, наш великий пан / І славний троянський князь, / Шмигляв по морю, як циган, / До тебе, о царю, прислав тепер нас»*. Як бачимо, автор в українському тексті вжив латинські слова, до українських слів додав латинські закінчення.

На початку четвертої частини І. Котляревський застосував прийом мовної гри, що ґрунтується на переставленні складів у словах. Це так звана тарабарська мова, яку з розважальною метою використовували семінаристи: *«Борців як три не поденькуєш, / На моторошні засердчить; / І зараз тяглом закишкуєш, / І в буркоті закендюшить»*. Якщо «перекласти», то вийде такий текст: *«Як три деньки не поїси борщу, / На серці стане моторошно, / І зараз засмокче в кишках, / І в шлункові забуркотить»*. Слід узяти до уваги, що автор адресував поему насамперед своїм сучасникам,

які добре розуміли ці мовленнєві ігри. Сьогодні нам важко сприймати їх так, як сприймали колись. Але навіть попри це такі гумористичні засоби не псують загального враження від поеми, а, навпаки, змушують захоплюватись умінням автора поводитись зі словесним матеріалом.

..... **Коментар фахівця** .....

У нас немає підстав сумніватись у тому ентузіазмі, з яким читацька громада зустріла появу «Енеїди» Котляревського. Завдяки чому цей твір став такий популярний? Котляревський, не маючи ніяких свідомих намірів до мовного реформаторства, спромігся створити з лексики селян, городян та семінаристів якнайбарвистішу українську мову. Поет з ласки Божої, він добирає найкolorитніші синоніми, порівняння і метафори, випикує наймальовничіші сцени та образи і захоплено наводить прислів'я та сентенції, вдається й до жаргонізмів. Ідучи в річищі барокових традицій, він полюбляє словесні ігри й нагромадження макаронізмів. Багато його слів та виразів неясні й незрозумілі сьогодні, але вони й досі чарують своїм звукописом та енергією. Секрет привабливості Котляревського не в самій тільки мові. Його травестія така цілковита, що читач уже й не пам'ятає про Вергілія. Натомість він бачить перед собою українських козаків, які вибралися на бучну й веселу виправу, де їх ждуть фантастичні пригоди.

*Юрій Луцький,
український літературознавець, літературний критик*

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Лексика яких соціальних груп представлена в «Енеїді» І. Котляревського?
2. Наведіть приклади синонімів і фразеологізмів в «Енеїді».
3. Що таке макаронічна мова? З якою метою її використав автор?
4. Що таке тарабарська мова? Наведіть приклади з твору.
5. У зручній для вас формі (тексту, плану, схеми) узагальніть свої спостереження над мовою твору.

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

6. В електронному додатку перегляньте мультфільм, створений за мотивами «Енеїди» І. Котляревського. Чи близький мультфільм за своїм сюжетом до літературного джерела? Які зміни внесли автори в сюжет і образи персонажів?

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

7. Поміркуйте, чому «Енеїда» І. Котляревського не втрачає своєї привабливості для читачів. Свої роздуми викладіть у формі есе, асоціативного етюд, твору-роздуму.

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

8. Чи змінились уявлення про добро і зло від часів І. Котляревського до нашого часу?

..... **Готуємо проект** .....

9. Підготуйте проект «Енеїда» І. Котляревського на сценах українських театрів».

Вірне кохання в «Наталці Полтавці»

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ Й СЦЕНІЧНЕ ЖИТТЯ

На початку XIX століття в репертуарі українських театрів переважали драми західноєвропейських і російських авторів. Написаних українською мовою п'єс було обмаль, їх демонстрували переважно в любительських виставах. Назріла потреба в нових українських драматичних творах. Аби хоч частково її задовольнити, І. Котляревський написав п'єси «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник».

Марія Заньковецька на сцені (листівка, 1905)

Прем'єрна вистава «Наталки Полтавки» з великим успіхом пройшла на полтавській сцені в 1819 році. П'єса стала першою ластівкою нової української драматургії. Їй судилася щаслива сценічна доля. За життя автора драма виставлялася не лише в Полтаві, а й у Харкові, Києві, Москві, Петербурзі, в інших містах Російської імперії. Над нею працювали славетні корифеї: Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Микола Садовський.

Видатний композитор Микола Лисенко створив на її основі оперу. У ролі Наталки виступали знамениті Марія Заньковецька, Марія Садовська-Барілотті, Оксана Петрусенко. «Наталка Полтавка» й сьогодні залишається окрасою української драматичної й оперної сцени.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що спонукало І. Котляревського до праці над драматичними творами?
2. Коли його твори були вперше виставлені?
3. У якому театрі це відбулося?
4. Хто з відомих українських діячів театру працював над виставами за п'єсою «Наталка Полтавка»?

i

5. У мережі Інтернет знайдіть інформацію про те, які знамениті акторки виконували головну роль у п'єсі. Підготуйте доповідь для однокласників.

Наталка Полтавка

Опера у двох діях

(Скорочено¹)

Дійові особи:

Возний Тетерваковський.

Горпина Терпилиха — стара вдова.

Наталка — її дочка.

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Петро — Наталчин коханий.
Микола — далекий родич Терпилихи.
Макогоненко — виборний села.

ДІЯ І

Декорації зображують село біля річки Ворскли.
Через сцену вулиця з українськими хатами, яка веде
до річки; на цій вулиці хата Терпилихи.

Ява 1

Наталка (*виходить із хати з відрами на коромислі,
підійшовши до річки, ставить відра на березі,
задумливо підходить до краю сцени і співає*).

№ 1

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться;
О, як моє болить серце, а сльози не ллються.
Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,
Тільки тогді і полегша, як нишком поплачу.
Не поправлять сльози щастя, серцю легше буде,
Хто щасливим був часочок, по смерть не забуде.
Єсть же люди, що і моїй завидують долі,
Чи щаслива та билинка, що росте на полі?
Що на полі, що на пісках, без роси, на сонці?
Тяжко жити без милого і в своїй сторонці.
Де ти, милий, чорнобривий? Де ти? Озовися!
Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися.
Полетіла б я до тебе, та крилля не маю,
Щоб побачив, як без тебе з горя висихаю.
До кого я пригорнуся, і хто приголубить?
Коли тепер того нема, який мене любить.

Петре! Петре! Де ти тепер? Може, де скитаєшся в нужді і горі і проклинаєш свою долю; проклинаєш Наталку, що через неї утеряв пристанище; а може (*плаче*), забув, що я живу і на світі. Ти був бідним, любив мене — і за те потерпів і мусив мене оставити; я тебе любила і тепер люблю. Ми тепер рівня з тобою: і я стала така бідна, як і ти. Вернися до мого серця! Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...

Ява 2

Наталка і возний.

Возний. Благоденственного і мирного пребиванія! (*Набік.*) Удобная оказія предстала зділати о собі предложеніе на самоті.

Наталка (*вклоняючись*). Здорові були, добродію, пане возний!

Возний. «Добродію!» «Добродію!» Я хотів би, щоб ти звала мене — тее-то як його — не вишепом'янутим ім'ярек.

Наталка. Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум.

Возний. Не о сем, галочко, — тее-то як його — хлопочу я, но желаю із медових уст твоїх слішати умильительное названіє, сообразное моему чувству. Послушай:

№ 2

От юних літ не знав я любові,
Не ощущал возженія в крові;
Как вдруг предстал Наталки вид ясний,
Как райский крин, душистый, прекрасный;
Утробу всю потряс;
Кров взволновалась,
Душа смішалась;
Настал мой час!
Настал мой час; і серце все стонеть;
Как камень, дух в пучину зол тонеть.
Безмірно, ах! люблю тя, дівицю,
Как жадний волк младую ягницю.
Твой предвіщаєть зрак
Мні жизнь дражайшу,
Для чувств сладчайшу,
Как з медом мак.
Противні мні Статут і розділи,
Позви і копи страх надоїли;
Несносен мні синкліт весь бумажний,
Противен тож і чин мой преважний.
Утіху ти подай
Душі смятенной,
Моєй письменной,
О ти, мой рай!

Не в состоянні поставити на вид тобі сили любові моєї. Когда би я іміл — тее-то як його — столько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятых в Магдебурзьком праві, то і сих не довліло би навосхваленіє ліпоти твоєї! Сй-ей, люблю тебе до безконечності.

Наталка. Бог з вами, добродію! Що ви говорите! Я річі вашей в толк собі не возьму.

Возний. Лукавиш — тее-то як його — моя галочко! І добре все розумієш. Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Наталка. Гріх вам над бідною дівкою глумитися; чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду; та й по всьому я вам не під пару.

Возний. Изложенні в отвітних річах твоїх резони суть — тее-то як його — для любові ничтожні. Уязвленне частореченно любовію серце, по всім божеським і чоловічеським законам, не взираєть ні на породу, ні на літа, ні на состояніє. Оная любов все — тее-то як його — ровняєть. Рци одно слово: «Люблю вас, пане возний!» — і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою.

Наталка. У вас єсть пословиця: «Знайся кінь з конем, а віл з волом»; шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте... Ось підіть лиш в неділю або в празник по Полтаві, то побачите таких гарних, що і розказати не можна.

Возний. Бачив я многих — і ліпообразних, і багатих, но серце мое не імієть — тее-то як його — к ним поползновенія. Ти одна заложила ему позов на вічні роки, і душа моя ежечасно волаєть тебе і послі нишпорной даже години.

Наталка. Воля ваша, добродію, а ви так з-письменна говорите, що я того і не зрозумію; та і не вірю, щоб так швидко і дуже залюбитись можна.

Возний. Не віриш? Так знай же, що я тебе давно уже — тее-то як його — полюбив, як тільки ви перейшли жити в нашеє село. Моїх діл околичності, возникающіі із неудобних обстоятельств, удерживали соділати признаніє пред тобою; тепер же, читая — тее-то як його — благодсть в очах твоїх, до формального опреділенія о моеї участі, открой мні, хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: могу лі — тее-то як його — без отсрочок, волокити, проторов і убитков получитьи во вічное і потомственное владініє тебе — движимое і недвижимое імініє для душі моеї — з правом владіти тобою спокійно, безпрекословно і по своєї волі — тее-то як його — розпоряджати? Скажи, говори, отвічай, отвітствуй, могу лі бити — тее-то як його — мужем пристойним і угодним душі твоєї і тілу?

Наталка (співає).

Видно шляхи полтавські і славну Полтаву,
 Пошануйте сиротину і не вводьте в славу.
 Не багата я і проста, но чесного роду,
 Не стиджуся прясти, шити і носити воду.
 Ти в жупанах, і письменний, і рівня з панами,
 Як же можеш ти дружитись з простими дівками?
 Єсть багацько городянок, вибирай любую;
 Ти пан возний — тобі треба не мене, сільськую.

(Доспівавши, говорить.)

Так, добродію, пане возний! Перестаньте жартовати надо мною, без-помощною сиротою. Моє все багатство єсть моє добре ім'я; через вас

люди начнуть шептати про мене, а для дівки, коли об ній люди зашепчуть...

Музика починає грати прелюдію. Наталка замислюється, а возний розмірковує і показує смішні міни на лиці.

Ява 3

[На сцені з'являється виборний, співаючи жартівливу пісеньку «Дід рудий, баба руда». Наталка йде додому. Возний і виборний обговорюють нові порядки в земстві, а потім переводять розмову на Наталку. Вони говорять про чесноти дівчини та її бідність, а також про те, що вона відмовила багатом женихам. Возний зізнається виборному у своїй любові до Наталки і розповідає про те, що вона і йому відмовила, посилаючись на нерівність між ними. Виборний заперечує: Наталка дуриє возного і не хоче виходити заміж з іншої причини.]

Виборний. Уже не що, другого любить; ви, може, чували, що як вони ще жили в Полтаві і покійний Терпило жив був, то прийняв було до себе якогось сироту Петра за годованця. Хлопець виріс славний, гарний, добрий, проворний і роботящий; він од Наталки старший був годів три або чотири; з нею вигодовався і зріс вкупі. Терпило і Терпилиха любили годованця свого, як рідного сина, та було й за що! Наталка любила з Петром, як брат з сестрою. Но Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знаходитись не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмистрами — пив, гуляв і шахровав гроші; покинув свій промисел і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому; послі, як не стало і посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; в бідності умер і без куска хліба оставив жінку і дочку.

Возний. Яким же побитом — тее-то як його — Терпилиха з дочкою опинилися в нашом селі?

Виборний. У Терпила в городі на Мазурівці був двір — гарний, з рубленою хатою, коморою, льохом і садком. Терпилиха по смерті свого старого все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку і тепер живе, як ви знаєте.

Возний. А вишпереченний Петро де — тее-то як його — обрїтається?

Виборний. Бог же його зна. Як пішов з двора, то мов в воду упав, і чутки нема. Наталка без душі його любить, через його всім женихам одказує, та й Терпилиха без сльоз Петра не згадує.

Возний. Наталка неблагорозумна: любить такого чоловіка, которого — тее-то як його — можеть бить, і кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель в небі.

Виборний. Або, як той грек мовляв: «Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник»... А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся,

то б Наталка вийшла замуж, бо убожество їх таке велике, що невтомоту становиться.

Возний. Сердечний приятелю! Візьмися у Наталки і матері хождене іміти по моему сердечному ділу. Ежелі виіграєш — тее-то як його — любов ко мні Наталки і убідиш її доводами сильними довести її до брачного моего ложа на законном основанії, то не пожалію — тее-то як його — нічого для тебе. Вір — без дані, без пошлени, кому хочеш, позов заложу і контрроверсії сочиню, — божусь в том — еже-ей! ей!

Виборний (*трохи подумавши*). Що ж? Спрос не біда. Тут зла ніякого нема. Тільки Наталка не промах!.. О, розумна і догадлива дівка!

Возний. Осмілся! Ти умієш увернутись — тее-то як його — хитро, мудро, недорогоим коштом; коли ж що, то можна і брехнути для обману, приязні ради.

Виборний. Для обману? Спасибі за се! Брехать і обманьовать других — од бога гріх, а од людей сором.

Возний. О, простота, простота! Хто тепер — тее-то як його — не брешеть і хто не обманиваєть? Повір мні: ежелі б здесь собралося много народу і зненацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнул: «Брехуни і обманщики!.. Ховайтесь, а то я поражу вас!..» — ей-ей, всі присіли би к землі совісті ради. Блаженна лож, когда биваєть в пользу ближніх, а то біда — тее-то як його — що часто лжем ілі ради своєї вигоди, ілі на упад других.

Виборний. Воно так, конечно, всі люди грішні, однако ж...

Возний. Що «однако ж»? Всі грішні, та іще і як!.. І один другого так обманюють, як того треба, і як не верти, а виходить — кругова порука. Слухай. (*Сніває.*)

№ 6

Всякому городу нрав і права,
 Всяка імієть свой ум голова,
 Всякого прихоті водять за ніс,
 Всякого манить к наживі свій біс!
 Лев роздираєть там волка в куски,
 Тут же волк цапа скубе за виски;
 Цап в огороді капусту псує:
 Всякий з другого бере за своє.
 Всякий, хто вище, то нижчого гне, —
 Дужий безсильного давить і жме,
 Бідний багатого певний слуга,
 Корчиться, гнеться пред ним, як дуга.
 Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
 Хто не лукавить, то ззаду сидить;
 Всякого рот дере ложка суха —
 Хто ж есть на світі, щоб був без гріха?

Виборний. Воно так! Тільки великим грішникам часто і даром проходить, а маленьким грішникам такого задають бешкету, що і старикам невпам'ятку. Добре, пане Возний, я вас поважаю і зараз іду до старої Терпилихи. Бог зна, до чого веде, — може, воно і добре буде, коли ваша доля щаслива.

[Возний і виборний співають ще одну пісню і йдуть зі сцени. Сцена змінюється й показує хату Терпилихи зсередини.

Стара Терпилиха нарікає на бідність. Наталка змушена пообіцяти вийти за першого, хто посватається. Виборний якраз приходиться від імені возного домовлятися про сватання. Наталка не хоче за пана: буде до неї ставитись, як до наймички. Тим часом Петро, який був на заробітках, прямує до Полтави. Він не знає про зміни, що сталися в родині Терпилів. Зустрівши на сільській вулиці Миколу, Петро довідується, що його Наталка погодилась вийти за возного. Тоді Микола влаштовує побачення Наталки й Петра.]

Ява 10

Микола і Наталка.

Наталка (*квапливо виходить*). Що ти хотів сказати мені, Миколо? Говори швидше, бо за мною зараз збігаються.

Микола. Нічого. Я хотів спитати тебе, чи ти справді посватана за возного?

Наталка (*печально*). Посватана... Що ж робить, не можна більше сопротивлятися матері. Я і так скільки одвильовалася і всякий раз убивала її своїм одказом.

Микола. Ну, що ж? Возний — не взяв його враг — завидний жених. Не бійсь, полюбитись, а може, і полюбивсь уже?

Наталка (*докірливо*). Миколо, Миколо! Не гріх тобі тепер надо мною сміятись! Чи можна мені полюбити возного або кого другого, коли я люблю одного Петра. О, коли б ти знав його, пожалів би і мене, і його.

Микола. Петра? (*Сніває.*)

Що за того Петруся
Била мене матуся.

Ой, лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус.

Наталка (*заплакавши*). Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце. О, я бідна! (*Помовчавши, вказує на річку*). Бачиш Ворскло?.. Або там, або ні за ким.

Микола (*показує в той бік, де сховався Петро*). Бачиш ту сторону? Отже, і в Ворсклі не будеш, і журитись перестанеш.

Наталка. Ти, мені здається, побувавши довго в городі, ошалів і зовсім не тим став, що був.

Микола. Коли хочеш, то я так зроблю, що і ти не та будеш, що тепер.

Наталка. Ти чорт знаєть що верзеш, піду лучче додому. (*Хоче піти.*)

Микола (*утримує*). Пожди, одно слово вислухай, та й одв'яжись од мене.

Наталка. Говори ж — що такеє?

Микола. Хочеш бачити Петра?

Наталка. Що ти? Перехрестись! Де б то він взявся?

Микола. Він тут, та боїться показатись тобі, потому що ти посвтана за возного.

Наталка. Чого ж йому боятись? Нам не гріх побачитись, я іще не вінчана... Та ти обманюєш!..

Микола. Не обманюю — приглядайся! Петре, явись!

Наталка, побачивши Петра, вигукує: «Петро!» Петро вигукує:

«Наталка!» Обоє кидаються одне до одного, обіймаються.

Німа сцена.

Микола (*співає*).

Поблукавши, мій Петрусь

До мене оп'ять вернувсь.

Ой, лихо, не Петрусь,

Лице біле, чорний ус.

Петро. Наталко! В який час тебе я зустрічаю!.. І для того тільки побачились, щоб навіки розлучитись.

Наталка. О Петре! Скільки сльоз вилила я за тобою. Я знаю тебе і затим не питаюся, чи іще ти любиш мене, а за себе — божусь...

Микола (*перебиває*). Об любові поговорите другим разом, ліпшим часом; а тепер поговоріте, як з возним розв'язатись.

Наталка. Не довго з ним розв'язатись: не хочу, не піду, та й кінці в воду!

Петро. Чи добре так буде? Твоя мати...

Наталка (*перебиває*). Мати моя хотіла, щоб я за возного вийшла замуж затим, що тебе не було. А коли ти прийшов, то возний мусить одступитися.

Петро. Возний — пан, чиновний і багатий, а я не маю нічого. Вам з матір'ю треба подпори і зашити, а я через себе ворогів вам прибавлю, а не помозь подам.

Наталка. Петре! Не так ти думав, як одходив!

Петро. Я одинаковий, як тогді був, так і тепер, і скажу тобі, що і мати твоя не согласиться проміняти багатого зятя на бідного.

Микола. Трохи Петро неправду говорить.

Наталка. Одгадую своє нещастя! Петро більше не любить мене і йому нужди мало, хоть би я і пропала. От яка тепер правда на світі!

[Петро і Наталка в пісні освідчуються в коханні одне до одного.]

Микола. Так, Наталко! Молись богу і надійся од його всього доброго. Бог так зробить, що ви обоє незчуєтесь, як і щастя на вашій стороні буде.

Наталка. Я давно уже поклялась і тепер клянусь, що крім Петра ні за ким не буду. У мене рідна мати — не мацуха, не схоче своєї дитини погубити.

Петро. Дай боже, щоб її природна доброта взяла верх над приманою багатого зятя.

Наталка. Петре! Любиш ти мене?

Петро. Ти все-таки не довіряєш? Люблю тебе більше, як самого себе.

Наталка. Дай же мені свою руку! (*Взявши руки.*) Будь же бодрим і мені вірним, а я навек твоя.

Микола. Ай Наталка! Ай Полтавка! От дівка, що і на краю пропасті не тільки не здригнулась, но і другого піддержує.

Петро. Отже ідуть...

Микола. Кріпись, Петре, і ти, Наталко!.. Наступає хмара, і буде великий грім.

Ява 11

Ті самі, возний, виборний і Терпилиха.

[Наталка говорить возному, що тепер не залишиться з ним, адже повернувся Петро. Возний наполягає, що між ними вже укладено угоду через сватання, погрожує звернутися до суду. Але Петро запевняє, що не відмовлятиме Наталку від заміжжя, та ще й віддає дівчині зароблені гроші, щоб їй не дорікали через відсутність посагу.]

Наталка. Петре! Нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитися: воно тут! (*Показує на серце.*) Не треба мені грошей твоїх. Вони мені не допоможуть. Но бідою нашою не потішаться вороги наші... І мій життя кінець недалеко... (*Схиляється на плече Петрові.*)

Терпилиха (*підбігає й обнімає Петра*). Петре!

Наталка (*обнімаючи Петра, говорить матері*). Мамо! Кого ми те-рємо!

Микола (*виборному*). А тобі як він здається?

Виборний. Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!

Возний (*виходить уперед на сцену*). Размишлял я предовольно, і нашел, что великодушной поступок всякії страсті в нас пересиливають. Я — возний і признаюсь, что от рожденія моего расположен к добрим ділам; но, за недосужністю по должности і за другими клопотами, доселі ні одного не зділал. Поступок Петра, толіко усердний і без примісу ухищрення, подвигаєть мене на нижеслідующее... (*До Терпилихи.*) Ветхая деньми! Благословиши лі на благое діло?

Терпилиха. Воля ваша, добродію! Що не зробите, все буде хороше: ви у нас пан письменний.

Возний. Добрий Петре і бойкая Наталко! Приступіте до мене! (*Бере їх за руки, підводить до матері й говорить.*) Благослови дітей своїх

щастям і здоров'ям. Я одказуюсь од Наталки і уступаю Петру во вічне і потомственное владініє з тим, щоб зробив її благополучною. (*До глядачів.*) Поєліку же я — возний, то по привілегії, Статутом мні наданої, заповідаю всім: «Где два б'ються — третій не мішайсь!» і твердо пам'ятовать, що насильно милим не будеш.

Петро і Наталка (*коли возний говорить до глядачів, обнімають матір, а потім говорять*). Мати наша рідная, благослови нас!

Терпилиха. Бог з'єднаєть вас чудом, нехай вас і благословить своєю благостію...

Микола. От таківі-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються.

Виборний. Наталка — по всьому полтавка, Петро — полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії.

Петро. Наталко! Тепер ми ніколи не розлучимось. Бог нам поміг перенести біди і напасти, він допоможе нам вірною любовію і порядочною життю бути приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців. Заспівай же, коли не забула, свою пісню, що я найбільше люблю.

Наталка. Коли кого любиш, того нічого не забудеш.

№ 19

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:

Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.

Коло мене хлопці в'ються
І за мене часто б'ються,

Но я люблю Петра дуже,
А до других мні байдуже.

Мої подруги пустують
І зо всякими жартують,

А я без Петра скучаю
І веселості не знаю.

Я з Петром моїм щаслива,
І весела, і жартлива,

Я Петра люблю душею,
Він один владієть нею.

Хор

Начинаймо веселиться,
Час нам сльози осушити;
Доки лиха нам страшиться,
Не до смерті ж в горі жити.

Нехай злії одні плачуть,
Бо недобре замишляють;
А полтавці добрі скачуть,
Не на зло другим гуляють.

Коли хочеш быть щасливим,
То на Бога полагайся;
Перенось все терпеливо
І на бідних оглядайся.

ТЕМА Й ЖАНР

У чому ж полягає секрет небувалого успіху «Наталки Полтавки»? Сама тема близька глядачам: щире й вірне кохання простих людей. Але не менше важить талановите її розкриття. Автор розповів про героїню, для якої почуття вищі за розрахунок. Глядачів зачарував поетичний образ українки, яка готова на все заради свого кохання. Їй байдуже до багатства, соціального становища чи успіху. Вона цінує душевні якості свого обранця, уміє бути одночасно рішучою й ніжною. Дотримуючись народних поглядів на мораль, автор доводить, що не все у світі вимірюється багатством. Напевно, саме в цьому й зійшлися його погляди з поглядами глядачів. Та не лише моральна привабливість закоханих героїв забезпечила успіх твору. Успіхові сприяла й та неповторна атмосфера душевності, природності й простоти, що споріднює «Наталку Полтавку» з народними ліричними піснями про кохання.

Сюжетна напруга й драматизм дозволяють визначити «Наталку Полтавку» як соціально-побутову драму, тобто як п'єсу, що розкриває конфлікт побутового характеру з життя простих людей. Автор не оминає соціальних питань і водночас зображує чимало колоритних побутових подробиць із народного життя.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Якою є тема твору? Чим вона приваблює глядачів?
2. Які моральні погляди українців позначились на розкритті теми?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

3. Подивіться на зображення пам'ятника Наталці Полтавці в Кропивницькому (с. 113). Чи відповідає цей пам'ятник вашому уявленню про героїню?
4. Що об'єднує п'єсу І. Котляревського з народними ліричними піснями?
5. До якого жанру належить п'єса? Визначте його ознаки у творі.
6. Які емоції викликав у вас твір?

РИСИ КЛАСИЦИЗМУ І СЕНТИМЕНТАЛІЗМУ В П'ЄСІ

Ми не випадково познайомились із такими поняттями, як класицизм і сентименталізм. Тепер можна розглянути, як саме риси цих літературних явищ поєдналися у «Наталці Полтавці».

Обов'язковим принципом будови драматичного твору в добу класицизму була єдність місця, часу і дії. І. Котляревський дотримується цього принципу, щоб надати твору сценічній правдоподібності. Дія п'єси відбувається на одній вулиці українського села упродовж одного дня, а всі події допомагають глядачам усвідомити силу кохання Наталки й Петра. За кожним із персонажів п'єси «закріплена» якась одна найважливіша риса, а це теж ознака класицизму. У «любовному трикутнику» є «пара закоханих» (Наталка й Петро), а також «третій зайвий» (возний Тетерваковський). Кожен із претендентів на руку й серце дівчини має свого «помічника» (виборний і Микола).

Однак, незважаючи на певну стереотипність, персонажі не сприймаються як схематичні. Сентиментальні художні елементи відчутно «олюднують» героїв.

Емоційність сентименталізму та фольклорний ліризм дозволили авторів подолати обмеження класицизму.

Те саме стосується й класицистичного поділу на позитивних і негативних персонажів. І. Котляревський частково відійшов і від цієї вимоги. Навіть «третій зайвий» у нього наділений позитивними рисами, адже з доброї волі відмовляється від своїх прав на Наталку, визнавши, що «насилно милим не будеш».

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Назвіть риси класицизму в «Наталці Полтавці».
2. Чи суворо дотримувався автор вимог класицизму?
3. Як сентименталізм позначився на образах персонажів? Доведіть свою думку прикладами з тексту.

..... **Досліджуємо самостійно** .....

- ✿ 4. Складіть таблицю «Риси класицизму, сентименталізму та фольклору в «Наталці Полтавці».

..... **Ділимося читацьким досвідом** .....

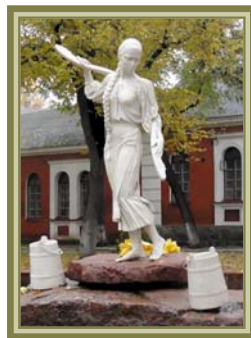
5. Чи читали ви твори української або світової літератури, які мають риси сентименталізму? Розкажіть про них однокласникам.

ПЕРСОНАЖІ «НАТАЛКИ ПОЛТАВКИ»

Образи Наталки й Петра розкриваються переважно в здатності щиро й вірно кохати. Емоції становлять основу внутрішнього світу цих героїв. Наталка зберігає вірність Петрові. Дівчина відмовляє женихам, які до неї сватаються. Вона погоджується на заручини з возним лише на вимогу матері. Коли ж нарешті коханий повертається, Наталка рішуче стає на захист свого щастя. Цей образ також сповнений ліризму, про що свідчать монологи й пісні героїні. Приваблюють розсудливість Наталки, її повага до матері.

За душевними якостями на неї дуже схожий Петро — звичайний парубок із правдивим серцем та здатністю вірно кохати. Він не зрадив свого почуття, а, навпаки, заробив гроші, щоб одержати згоду батьків коханої на шлюб. Наталка й Петро змальовані в дусі народних поглядів на мораль. Так само зображений і Микола, Наталчин родич. Щирий і безкорисливий, Микола підтримує Петра в скрутну життєву хвилину.

Досить цікавим є образ возного. Це не стереотипний підступний претендент на руку й серце дівчини, який будь-що прагне нею заволодіти. Насправді йому небайдужа доля Наталки. Можливо, він теж переживає, хоч і не надто глибоку, драму нерозділеного почуття? Але в цьому образі є й негативні риси. Аби показати глядачам, що Наталка не пара возному, І. Котляревський залучає до його характеристики гумористичні засоби. Викликає усмішку сповнене канцеляризмів мовлення персонажа, особливо коли він зізнається Наталці у своїх почуттях. Як же неприродно звучать такі освідчення в коханні! Драматург також іронізує з його

Пам'ятник Наталці Полтавці в Кропивницькому

Кадр з х/ф «Наталка Полтавка»
(екранізація опери 1978 р.)

обмеженості. Навіть виборний не стримується: «Ой ви, письменні! Вгору деретесь, а під носом нічого не бачите...».

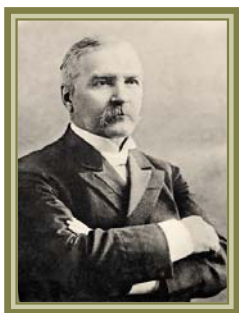
Виборний усіляко підтримує возного, дає практичні поради, представляє його на сватанні. Він статечний і досвідчений чоловік, який знає все про всіх на селі. Водночас він досить хитрий і корисливий. За приземленими поглядами на життя на нього дещо схожа Наталчина мати, яка спочатку схиляє дочку до шлюбу з багатим нелюбом, однак потім змінює свої наміри. Автор ніби «перевиховує» цих персонажів, дозволяє розкритися кращій стороні їхньої людської натури. Зворушені красою почуттів Наталки й Петра, вони визнають, що щире кохання є вищим за будь-який розрахунок.

..... Аналізуємо літературний твір .....

1. Визначте головні риси Наталки й Петра.
2. Що вони цінують найбільше в особистих стосунках?
3. Чому возний сватається до Наталки? Яка його мрія? Чи здійснилась вона?
4. Чому возний після сватання відмовився від своїх прав на Наталку?
5. Якими рисами наділений виборний?
6. Що переважає в образі виборного: негативні чи позитивні якості?
7. Яку роль у драмі виконує Микола? Як Микола ставиться до возного?
8. Чому Терпилиха спочатку схиляє дочку до шлюбу з нелюбом?
9. Що вплинуло на зміну її попереднього рішення?

..... Запрошуємо до дискусії .....

- 10. Чи кохає возний Наталку? Чому ви так вважаєте?

Композитор
Микола Лисенко

ПІСЕННІ ПАРТІЇ

Важливу роль у вираженні ідейного змісту «Наталки Полтавки» відіграють пісенні партії. Це арії, дуети, хоровий спів. За походженням вони різні. Драматург з успіхом використав народну лірику («Ой під вишнею, під черешнею», «У сусіда хата біла», «Сонце низенько»), а також пісні, автором яких вважають народну співачку та поетесу Марусю Чурай («Віють вітри, віють буйні...», «Чого ж вода каламутна...»).

Він написав і власні пісенні тексти («Ой я дівчина Полтавка», «Чи я тобі, дочко, добра не желаю?»). У п'єсі використовується й відомий літературний твір «Всякому місту — звичай і права», автором якого є Григорій Сковорода. Не лише цей, а й інші пісенні твори добре узгоджені з розвитком дії та особливостями персонажів. Наталчині партії допомагають зрозуміти всі її душевні стани, в піснях розкриває свій внутрішній світ і Петро. Усі пісенні партії посилюють неповторний український колорит, сприяють утіленню авторського задуму.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Якими за походженням є пісні в «Наталці Полтавці»?
2. Звідки автор запозичив пісню «Сонце низенько, вечір близьенько...»?
3. Яку роль відіграють пісенні партії в розкритті образів персонажів?

..... **Досліджуємо самотійно** .....

4. Як характеризує возного пісня «От юних літ не знав я любові...», яку виконує цей персонаж?
- ❁ 5. Порівняйте пісню Григорія Сковороди «Всякому місту — звичай і права» з тим її варіантом, який використав І. Котляревський. Чим зумовлені відмінності між ними?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

- i 6. В електронному додатку до підручника на сайті interactive.ranok.com.ua перегляньте уривок з опери М. Лисенка «Наталка Полтавка», поставленої на сцені, та уривок із кінофільму за п'єсою. Якою постає в них Наталка? У якому з двох видів мистецтва — театрі чи кіно — яскравіше, на ваш погляд, утілено образ героїні?
- ❁ 7. «Наталка Полтавка» іде на театральних сценах і сьогодні. У чому, на вашу думку, полягає секрет неперебутньої популярності драми, написаної близько двох століть тому?
Відвідайте (за можливості) або перегляньте в записі виставу за п'єсою «Наталка Полтавка», складіть відгук на неї, послуговуючись планом.
  1. Назва театру, вистави, режисер, актори; де, коли була переглянута.
  2. Повнота втілення задуму драматурга.
  3. Режисерські новації.
  4. Акторська майстерність виконавців.
  5. Майстерність художника-декоратора, художника по костюмах.
  6. Загальне враження від перегляду, власна оцінка, побажання мистецькому колективу.
- i 8. Завітайте на сторінку театру в соціальній мережі, поділіться враженнями від вистави.

..... **Готуємо проект** .....

- 🚩 9. Підготуйте проект на тему:
  - «Наталка Полтавка» на сценах сучасних театрів
  - Роль пісні в розкритті характерів персонажів «Наталки Полтавки»
  - Найвідоміші виконавиці ролі Наталки Полтавки

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Мистецька спадщина І. Котляревського увійшла до золотого фонду української культури. Його «Енеїди» й «Наталці Полтавці» судилося відкрити новий етап у розвитку літератури й театрального мистецтва. У непростих історичних умовах твори видатного письменника переконливо довели, що український народ не лише існує, а й несе в собі нестримне прагнення до розвитку й самоствердження.

Григорій Квітка-Основ'яненко

(1778—1843)

Григорій Федорович Квітка (Основ'яненко — літературний псевдонім) народився 18 (29) листопада 1778 року в селі Основа під Харковом. Походив із дворянської сім'ї, що мала козацьке коріння. Освіту здобув від приватних учителів, потім навчався в монастирській школі. За тогочасними звичаями батьки записали його на військову службу. Військова кар'єра Г. Квітку не привабила. Вихований у релігійному дусі, після відставки він вступив до монастиря, провів там декілька місяців як послушник. Розчарувавшись у монастирському побуті, чернецтва не прийняв. Залишивши монастир, Г. Квітка брав активну участь у громадському й культурному житті Харкова, керував справами Благодійного товариства. Сповідуючи прогресивні погляди на освіту, сприяв заснуванню Харківського інституту шляхетних панн. У 1812 році він очолював Харківський театр. Письменника поважали за моральні й людські якості. Декілька разів його обирали предводителем (тобто почесним головою) дворян Харківського повіту. У різний час Г. Квітка обіймав відповідальні посади совісного судді та голови Харківської палати кримінального суду.

Григорій Квітка-Основ'яненко
(невідомий художник, 1810-ті рр.)

Квітка входив до редакції журналу «Український вісник». Перші літературні спроби, тоді ще російськомовні, опублікував у цьому виданні та в журналі «Харківський Демокрит». Писав він і драматичні твори. Популярними стали «Сватання на Гончарівці» й «Шельменко-денщик».

За роботу над українською прозою Г. Квітка взявся на початку 30-х років. У публічних виступах обстоював права української літератури, її значний художній потенціал. Прозові твори автор підписував як Грицько Основ'яненко, узявши псевдонім від місця свого народження. Йому судилося стати засновником нової української прози. Іван Франко зауважив, що Г. Квітка — «творець людової повісті, один з перших того роду творців у європейських письменствах».

Хоча Григорій Квітка-Основ'яненко писав і російською мовою, літературну славу й визнання він здобув як український прозаїк і драматург.

Помер письменник 8 (20) серпня 1843 року в Харкові.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Звідки походить псевдонім Григорія Квітки?
2. Які твори принесли Г. Квітці-Основ'яненку славу драматурга?
3. Коли він почав писати українську прозу?
4. Яким є внесок письменника до європейської літератури?
5. У зручній для вас формі (тексту-конспекту, таблиці, схеми, графіка) занотуйте подану в підручнику інформацію про життєвий шлях письменника. Які факти його біографії вас зацікавили, здивували?

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ І ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

Ідеалом для сентименталістів була «природна людина», яка живе просто, за покликом серця. У нашому письменстві таким ідеалом став український селянин із його мовою, традиціями, звичаями. Звідси походить ідеалізація всього устрою селянського життя як «природного», не зіпсованого впливами цивілізації.

Представники сентименталізму в літературі віддавали перевагу певним темам. До них належать кохання і шлюб, сім'я, виховання, стосунки між батьками і дітьми, переживання хвороби й смерті, скорбота за померлим. Одне слово, тематичне коло сентименталізму визначене емоційним змістом особистого життя людини. Найбільше в сентименталізмі розроблялася тема кохання.

Автори сентиментальних творів зосереджуються на відображенні емоційних станів своїх героїв. Закоханість, хвилювання, тривога, радість і сум виявляються не лише в монологіях, а й у зовнішніх проявах — поведінці, жестах, міміці. Особлива увага приділяється описам зовнішності, бо ж відомо, що обличчя — це дзеркало душі. Пейзаж також дозволяє увиразнити настрої й переживання персонажів. Поряд із такими засобами, як портрет і пейзаж, у сентименталізмі важливими є авторські відступи. Автор прагне викликати співчуття до тих героїв, яким симпатизує. Його коментарі можуть містити оцінні судження, вони майже завжди забарвлені емоціями. Мовлення тяжіє до простоти, у діалогох персонажів нерідко трапляються слова в зменшено-пестливих формах.

Сентименталізм (від французького *sentiment* — почуття) — літературна течія, що набула розвитку наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Представники сентименталізму в осмисленні людини і світу на перше місце ставили почуття. Вони ідеалізували природу, протиставляючи її негативним проявам цивілізації.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Коли в літературі поширився сентименталізм?
2. Як ви зрозуміли поняття «природна людина»?
3. До яких тем звертались сентименталісти?
4. Яким художнім засобам віддавали перевагу представники цієї течії?

АВТОРСЬКИЙ ЗАДУМ

Художні можливості сентименталізму Г. Квітка-Основ'яненко підпорядкував власному задумові. Він хотів написати твір, що не викликав би сміх, як «Енеїда» І. Котляревського, а заохочував читачів до поважних роздумів та піднесених емоцій. У такий спосіб він долучався до полеміки, що стосувалася нової української літератури в період її становлення. Використовуючи народну мову, українські автори заперечували застарілі стереотипи, згідно з якими проста людина вважалася людиною другого сорту. Упереджені критики писали, що українська мова не дуже придатна для застосування в літературній сфері. Вони заявляли про обмежені можливості народної мови у творах на серйозну тематику. Г. Квітка-Основ'яненко рішуче спростовував необґрунтовані судження й робив це не лише в публіцистичних виступах, а й у художній творчості. Повість «Маруся» він задумував ще й для того, щоб на ділі довести високий літературний потенціал української мови.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. У чому полягали творчі наміри автора «Марусі»?
2. Чому в реалізації цих намірів він звернувся до сентименталізму?
3. Яким було ставлення письменника до використання народної мови в літературі?
4. Чи мав слушність Г. Квітка-Основ'яненко, високо оцінюючи літературний потенціал української мови? Доведіть свою думку, спираючись на твори української літератури пізніших періодів, які ви вивчали в попередніх класах.

ДЖЕРЕЛА ПОВІСТІ «МАРУСЯ»

Повість у сентименталізмі була досить поширеним жанром. Наприклад, твори «Поль і Віржині» Бернардена де Сен-П'єра та «Бідна Ліза» Михайла Карамзіна написані саме в жанрі повісті. Однак Г. Квітка-Основ'яненко не лише переймав європейський досвід, а й залучав національні джерела. Оскільки до нього повісті в українській літературі не існувало, прозаїк звернувся до переосмислення жанрових форм, які можна було знайти в давній літературі й фольклорі. Зокрема, він використав такі жанри, як проповідь і агіографія (життя святих). Можливості життійної літератури, у якій було розроблено набір засобів для зображення ідеальних персонажів, автор використав для змалювання своїх героїв й особливо героїнь. Фольклорні художні засоби, переважно з народної лірики, застосував у розкритті душевних якостей, а саме в портретних характеристиках персонажів.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що таке повість?
2. Чи існував до Г. Квітки-Основ'яненка жанр повісті в нашій літературі?
3. Які жанри давньої літератури використав письменник?
4. З якими зразками цих жанрів ви познайомились на попередніх уроках?
5. Художні засоби з яких жанрів фольклору він застосував у своєму письмі?
6. На які художні особливості варто звернути увагу, читаючи повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»?

Маруся

Повість
(Скорочено¹)

Посвяцяється
Анне Григорьевне Квитке

Часто мені приходиться на думку: чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої речі, а то хоч би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелей і других? Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні? І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути? Ні, нема тут нічого вічного! Та й ми самі що? Сьогодні жив, завтра — що Бог дасть! Адже ж, живучи промеж людей, тільки й чуєш: там дзвонять по душі, там голосять по покійнику, там справляють старцям обід... Що в Бога день тобі говорять: ось той недуж, той вмира, а той вмер... Ти і не оглядишся і незчуєшся, як зоставсь сам собі на світі: хоч і з людьми і промеж людей, та ба! Усе тобі або не такі приятелі, яких поховав, або і зовсім незвісні; та воно тобі усеравно, що блукаєш у дрімучому лісі! Ось стань про приятелів згадувать, то уся твоя пісня на один лад: от з тим ми хлопцями були — і вже він вмер, а з тим до школи укупі ходили — і той вмер, з тим парубкували — і той вмер; і сей, і той, і той, і сей, — усі повмирали. Коли ж се так є, так і пам'ятуй собі добре, що не забудуть і тебе на сім світі, озьмуть і не будуть питатись: чи хочеш до гурту, чи ще б, може, погуляв?

А після такої думки чого ж би нам, невічним, та пристращатись до уременного? Чому б так не робить: наградив тебе Бог щастям, що батько й мати твої живуть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старості і кохаєш, і поважаєш, або жінкою до тебе доброю, послушною, хазяйкою невисипущою, або діточками покірними та слухняними — хвали за се Бога і лягаючи, і устаючи, а їх шануй і кохай, і для них не жалій не тільки ніяких трудів, худоби, та, коли нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе-таки пам'ятуй, що й вони на сім світі такі ж гості, як ти і усякий чоловік, — чи цар, чи пан, чи архирей, чи салдат, чи личман². Коли Отець наш милосердний кого з нас покличе, проводжай з жалем, та без укору і попрьоків; перехрес-тись та й скажи, як щодня у отченаші читаєш: «Господи! буде воля твоя з нами грішними!» І не удавайсь у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила,

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

² Личман — пастух, чабан.

бо гріх смертельний накликає на себе не тільки смерть, — і саму біль, хоч би яку-небудь; бо, не поберегши тіла, загубиш і душу на віки вічні! Більш усього пам'ятауй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховають завтра; і усі будемо укупі, у Господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне.

Ще ж і се ми думаємо, що як постигне кого-небудь біда і нещастя, що похова кого із своєї сім'ї або і родичів, то буцімто сеє чоловікові приходить за його гріхи й неправди прежні. Ні, не так сеє! Ось послухайте лишень, як нам панотець у церкві чита, що Господь небесний нам як отець дітям. А після сього не гріх нам буде і таке примінити: от зберуться діти на вулицю грати, та будуть промеж ними щасливіші, та усе б то їм, замість іграшки, битись та лаятись, а меж ними буде дитина плохенька, смирна, покірна, і що усяк її може зобідити. Адже правда, що батько тієї дитини, щоб вона не перейняла худа від своєвольників, жалкуючи об ній, кликне з вулиці до себе і, щоб воно за товариством не скучало, посадить біля себе та й приголубить, і поніжить, і, чого вона забажа, усього їй дасть. Пожальуй, хлопці, що на вулиці zostались, не знаючи, яке добро тій дитині у батька, будуть жалкувати, що узят від них товариш. Дарма, нехай жалкують, а йому у отця дуже-дуже добре! От так і небесний наш Отець з нами робить: бережить нас від усякої біди і береть нас прямисінько до себе, де є таке добро, таке добро... що ні розказати, ні здумати не можна! Та ще й так подумаймо: відчуваєш ти, чоловіче, що се Бог за гріхи твої послав біду? Так же й розсуди: який батько покине овсі діток, щоб без науки ледащили? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить та по-батьківськи пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив! Се ж люди так з своїми дітьми роблять, а то Отець небесний, що милосердію його і міри нема! Той коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує! Тільки покоряйся йому! А після сього не будемо журитись, що нам Бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи! Навчи мене, грішного, як сполнять волю твою святую!» — то й побачиш, що опісля усе гаразд буде.

Так робив Наум Дрот...

От його-то постигла лихая біда! Що ж він? Нічого. Хвалив Бога і з тим прожив вік, що не вдався в тугу; а письменний не стерпів...

От як се було.

Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друга, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін — він вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть

і прийметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому Господь і посилав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили Бога за його милості.

Ув однім тільки була в них журба: не давав їм Бог діточок. Та що ж? Настя як здума про се, то зараз у сльози та в голос; а Наум перехрестить-ся, прочита отченаш, то йому і стане на серці веселіш, і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудувати.

Отим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому-то воно, каже, після нас дістанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй було і каже: «Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть Бог діточок — діткам зостанеться, а не дасть — його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе Боже. Достанеться наше добрее доброму, він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий, йому гріх буде, а нас усе-таки Бог милосердний пом'яне, коли ми те заслужимо. Не журися, Насте, об худобі: вона наша, а не ми її. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дороги до царства небесного. Сатана зна, чим підштрикнути; молися Богу, читай “Ізбави нас од лукавого”, то усе гаразд буде».

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм Бог і дочечку. Та й раді ж були обоє, і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і «Отче наш», і «Богородицю», і «Святий Боже», і половину «Вірую». А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: «Мамо! Піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічечку, а другий старцю Божому подати». І в церкві вже не запусує і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як

на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе соплочка заграє стиха, що тільки б її й слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в неділку так гарно їх повбира, дрібушки за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть пороспуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус¹ і у кільці зверху камінець, червоненький... так так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм! Зогришиш тільки, дивлячись на таких!

Не так було у нашої Марусі, Наумової та Настиної дочки, ось що я розкажую, а її, знаєте, звали Марусею. Що було, то й було, та як прикрито та закрито, то і для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто з нею говорить, то все-таки звичайніш.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишніі рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата², ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів там не було? Батечку мій та й годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підпережеться, так так рукою і обхватиш, — ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні черевички. От така як вийде, то що і твоя панночка! Іде, як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: «Здрастуйте, дядюшка!» або: «Здорові, тітусю!» І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну-ну, не знаю! Вона й не лягатиметься, і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько, — хто її зна, як то вона там загляне, — так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько, і ні пари з уст не мовить, і відійде дальш. О, там

¹ Єднус — дукач — жіноча прикраса у вигляді монети.

² Черчатий — пофарбований у червоне.

вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха, і смирна, і усякому покiрна.

На вулицю і не кажи, щоб коли з подругами пішла. Було мати стане їй казати: «Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала». Так де ж! «Лучче я, — каже, — на те місце, упоравшись, та ляжу спати, ранше устану, заміню твою старість: обідати наварю і батькові у поле понесу. А на вулиці що я забула? Іграшки та пустота, та, гляди, станеться, хоч і не зо мною, хоч і аби з ким, яка причина, та опісля і страшно відвічати за те одно, що й я там була! Нехай їм виясниться, не піду!» А про вечорниці так і не споминай! Було і других дівчат відводить та аж плаче та просить: «Будьте ласкаві, сестрички, голубочки, не ходіте на тее проклятеє зборище! Та там нема ніякогісінького добра; там усе зле та лихее! Збираються бцiмто прясти, та замість того пустують, жартують та вчаться горілочку пити; від матерів курей крадуть та туди носять, та ще й таке там діється, що сором і казати. Чи мало ж то своєї слави загубили, ходячи на тую погань: от хоч би і Явдоха, і Кулина, і Пріська. Адже ж і піп панотець не велить і каже, що гріх смертельний туди ходити. Та дивіться ж і на мене: от я дома більш усіх вас наряду, чим ви ходячи».

Отак було говорить-говорить, то, гляди, одна перестане ходити, далі друга, третя; а далі і зовсім мода перестане, щоб ходити. То й дякують добрі люди, а найбільш матері. А там опісля нечистий таки вп'ять силу озьме, підцюкне й потягне низку добру до погибелі.

Тільки, було, наша Маруся уряди-годи збереться до подруженьки на весілля у дружечки. Та й то не буде вона у суботу бігати з ними по вулиці та горло драти, мов скажена, як усі роблять; а прийде вже у неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих надвір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій додому; розібралась, роздяглась, давай піч топити і вечерять наставляти, і вже мати за нею було ніколи не поспішитися.

Отак раз, на клечальній неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Проти дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами. Як пришивали боярам до шапок квітки, то усі клали по шагу, хто-хто два, та й лакей з панського двора і той п'ять шагів положив, що усі здивувались, а Василь усе вижидав та усе в кишені довбавсь; а далі витяг капшучок, а там таки дещо бряжчало, засунув пальці, достав та й положив

на викуп шапки, за квітку, цілісінький гривеник!.. Як брязнув, так усі, хто був на весіллі, так і вжахнулись, а дружки аж співати перестали. А він собі й дарма: потряс патлами та за ложку і став локшину доїдати, буцім тільки копійку дав.

От, сидючи за столом, як вже попринімали страву, давай тогді Василь дівчат розглядать, що були у дружках. Зирк! І вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки було її не просять, ніколи не хоче: «Нехай, — каже, — другі сідають, а мені і тут добре».

Став наш Василь і сам не свій і, як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на приклади — поперед усіх: тільки його й чули, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч би півслова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого нічирк; усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне і пустить очі під лоб.

Познімали страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинуться з боярами цятаться; щебечуть, регочуться, вигадують дещо проміж весільних пісенок, а наш Василь сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і zostався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилась: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоч додому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! А чого? І сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озме, і все б вона плакала, а Василь — мов у самій душній хаті, неначе його хто трьома кожухами вкрив і гарячим збитнем напува. От мерщій і відвернуться один від одного і, бачиться, і не дивляться, то й, гляди, Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся і почервоніла, і вп'ять ізирнуться меж собою.

[Василь дізнався, що наступного дня після весілля Маруся з подругою підуть до міста на ринок. Він приєднався до них, завів розмову. Коли повертались із міста, зупинились зачекати Марусину подругу, яка мусила ненадовго затриматись у справах. Залишившись наодинці з Марусею, Василь зізнався у своїх почуттях. Увечері того самого дня вони ще раз зустрілися. Маруся була проти таємних побачень, бо не хотіла розчаровувати батьків. Якимось разом з її батьком до двору прийшов і Василь. У Наума Дрота зламався віз, і хлопець допоміг дістатися до господи. Василя запросили на обід, і відтоді він не раз гостював у Марусиному батька. Нарешті Василь наважився прислати до Марусі старостів, але сватання вийшло невдалим. Батько дівчини пояснив, що на Василя чекає тривала військова служба. А доля

солдатки не дуже щаслива. Закохані важко переживали те, що сталося. Василь надовго зник, Маруся тим часом відмовляла всім женихам. На Великдень у церкві Наум зустрів Василя — той читав Псалтир. Марусин батько дізнався про зміни в житті парубка. Василь у місті найнявся до заможнього купця, вивчився грамоти. За вірну службу господар пообіцяв знайти «найомщика» й так звільнити Василя від військової повинності. Але хлопець за це мусить віддячити вірною службою. Наум Дрот дав згоду на шлюб Марусі й Василя, відбулося сватання. Однак до весілля Василь повинен був виїхати в тривале від'їждження. Перед розлукою Марусю охоплюють тривожні передчуття. Із від'їздом коханого Маруся змінилась. Їй було важко витримати розлуку. Якось дівчина пішла по гриби й потрапила під страшну зливу. Її здоров'я не витримало, лікарі нічим не зарадили. Перед смертю вона сповідалась і попросалась із батьками. Саме в день поховання Марусі повернувся Василь.]

У ті пори, як дзвонили по душі Марусі, їхав мимо церкви сердека Василь і поспішав якомога до хазяїна з радістю, бо усе зробив, як тільки лучче можна було, і віз йому великі бариші. Як їде і чує, що дзвонять; здригнув кріпко, неначе йому хто снігу за спину насипав, а у животі так і похолонуло, і на душу така журба пала, що й сам не зна, що він таке став. Перехрестивсь і сказав: «Дай Боже царство небесне, вічний покой помершому!» — а сам по коням погнав, щоб швидше одчот віддати хазяїну та й до Марусі і щоб вже з нею не розлучатися аж до весілля.

Так от яке весілля знайшов Василь! А як побачив свою Марусю, замість щоб на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном, хоч і убрана, і завітчана, та не до вінця з ним, а у яму від нього іти! Як се побачив, закричав жалібно, застогнав, поблід як смерть та тут же і впав мов неживий!..

Насилу та на превелику силу його відволодали. Вже й водою обливали, і трусили... аж ось зирнув, повів кругом очима та й сказав тихесенько: — Марусю!.. Де моя Маруся?

— І вже, сину, Маруся ні твоя, ні наша, Божа! — став йому Наум казати. — Покинула нас!

Василь сидить, як окам'янілий, і не бачить, і не чує нічого. От Наум подумав, бачить, що треба йому розжалобити, щоб тільки він заплакав, то йому й легш буде; от і став до нього говорити... Та вже ж як то жалібно говорив, що й подумати так не можна, як то він йому усе розказував: як його Маруся любила, як за ним убивалася, як занедужала і, вмираючи, що йому наказувала... Василь, сеє слухавши, як заплаче... зариди, як кинеться до неї... припав, цілував їй руки... І не вимовить нічого, тільки: «Марусю... моя Марусенько!» То покине її, плаче та вбивається,

та вп'ять до неї. А народ таки увесь, та що то — і малі діти так і голосять, дивлячись на нього і старих, що обплакують і його, неначе мертвого.

Отак було усе до вечора. Народ помаленьку розійшовся, і вже ніччю Наум, внемігшись зовсім, трошки задрімав. Прокинувся, дивиться, що Василь і не дума відійти від вмершої; стоїть біля неї навколішках та, знай, руки їй цілує, та щось і приговорює з горючими сльозами. От Наум йому і каже:

— Спочинь, сину, хоч трохи! Завтра тобі тяжкий день буде; зберися з силою. Бачиш, і я, вже мені більш її жалко, та й я таки трохи задрімав, щоб хоч мало голові легш було.

— Вам її більш жаль? — каже Василь. — Та як се можна і подумати? Я її любив у сто раз більш, чим ви!

— Вже сього не можна розібрати: ти кажеш, що ти більш, а я знаю, що я її отець, стар чоловік, і вже в мене дочки не буде; а ти собі, як захочеш, дівку й завтра знайдеш...

— Тату, тату! — жалібно сказав Василь. — І вам не гріх так говорити... і у яку пору і у яким місці?...

Далі подививсь на нього з грозою іспідліб'я та й став, неначе не у своєму умі, сам собі розговорювати:

«Їх правда... скоро посватаюсь... та й оженюсь... зійдетесь на весілля... та не зовіть попа... а може... а може... дарма!...»

Слухавши такії його речі, Наум дуже злякався, бо думав, чи нема у нього помислу, щоб — нехай Бог боронить — самому собі смерть заподіять; став його розважати і розказувати, який се смертельний гріх, щоб проти Божої волі смерті ськати, і що така душа непростена від Бога у віки вічні; далі став його навчати, щоб моливсь Богу і щоб положивсь на милость його... і багато дечого йому доброго говорив, бо був дуже розумний, хоч і письма не вчився, а у беседі частісінько і піп не знав, що проти нього говорити, а дяк так і не схвачувався з ним.

Василь на усі його речі стояв мовчки, часом усміхнеться, то насупить-ся, то забормоче: «Молиться? Молітесь ви». А сам, видно, своє думав. Наум же, говоривши йому довго, подумав: «Що йому тепер товкувати? Він і себе не тямить. Нехай на слободі приймусь за нього і розтолкую йому, щоб часом його душа не пропала».

Як обвидніло трохи надворі, зараз зібралися нужні люди у двір до Наума; розложили середу двора вогонь; жінки стали поратись, поприставляли казанки та горшки і варять борщі, локшину, квасок, печене кришать шматками, а там кутю у миски накладають та ситою розводять, горілку по пляшкам розливають, щоб частувати, ложки перемивають, миски лагодять, дошки кладуть і усе готують як треба, щоб і людям пообідати, і старців Божих нагодувати.

Став день, задзвонили у старший дзвін повагом, звичайно, як на збір. Господи! Як повалить народ — так видимо-невидимо! Що свої селяни, а то із города понаходило і понаїжджало; та були-таки й пани, щоб подивитись, як по старовині, що вже тепер виводиться з моди, будуть дівку ховати.

Як передзвонили на збір, ось і несуть від церкви святий хрест і корови, за ними мари, а там ідуть аж три попи і четвертий диякон, та усе у чорних ризах, а дяків — так з десятка два. А за народом так насилу протовпились до хати.

Наум, побачивши, що вже усе готово, став одбирати людей: кого дружком, кого у піддрузі, кого у старости, жінок у свашки, і усе по двоє, дівочку у світилки, парубків аж дванадцять у боари, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки. От як відібрав усіх, та й став їм кланятися і просити:

— Люди добрі, сусіди любезні! Панове старики, жіночки-паньматки, і ви, парубоцтво чесне, і ти, дівча молоденьке! Не зогнушайте послухати мене, старого, батька нещасного! (А сам так і рида.) Не привів мене Бог — воля його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліба-солі розділити і повеселитись, а сподобив мене, грішного, віддати йому одну-однісіньку дочечку, чисту і непорочну, як голуба білого. Збираюсь тепер поховати її дівуваннячко, як закон велить і як її слава заслужила. Потрудітесь піти за нею у почоті, проводіте її дівування на вічну жизнь, не у нову хату і не до милого мужа, а у сиру землю і у темну домовину! Потіште своїм послухнянством і мене, старика, батька скорбящого, що свою утробу...

Та хотів поклонитись, та аж впав до землі і гірко-гірко заплакав, а увесь народ за ним.

Далі, уставши і віддохнувши, каже:

— А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд знаяджа.

От покликали Настю, а замість її поставили другу жінку, щоб голова над покійною та приговорювала, до якого часу треба.

Не сама вийшла Настя, а вивели її до почоту, бо вже зовсім нездужала. За нею винесли хлопці скриню з подарками і відчинили. От Настя зараз покликала до себе дівчат та й каже:

— Не порадувалася моя душа, щоб побачити, як моя мила Марусенька, по вулоньці ходячи, та збирала б вас у дружечки на радість свою; а привів мене Господь самій у старості, гіркими слізоньками обливаючись, просити, щоб ви проводили її дівуваннячко до темної ями. Не вдалося мені чути ваших весільних пісеньок до моєї Марусі, а замість того побачу ваші слізоньки, що зо мною проливатимете, як заспівають їй вічну пам'ять; не погнівайтеся, що замість весільних медяничків

або коровайних шишечок дає вам мати, нещасная, горкая, дає воскові свічечки. Засвітіте їх, проводіте мою Марусечку і відайте: як горять ваші свічечки, так горить моє серденько від журби великої, ховаючи одним одну дочечку, утіху мою... а сама застаюся при старості, як билиночка у полі і слізюньками умиваючись.

Тут їм і роздавала гривенні свічечки і усе зеленого воску. Далі достала той рушник, широкий та довгий, та що то вже гарно вишитий був! і що мався підіслатись при вінці під ноги молодим, та й пов'язала на хрест святий, великий, що попереду носять.

А там поперев'язувала дружка і піддружого раз рушниками довгими-довгими, з плеча аж до долівки, та усе повишивані заполоччю орлами та квіточками; а далі і по другому навхрест, білого полотна, довгі, так що аршинів по чотири, і усе пообшивані заснівками. Такими ж рушниками поперев'язували і свашок, та ще їм і по квітці прикололи до очіпків. Старост теж поперев'язували по одному рушнику, по одному, та хорошому. Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі: нав'язали ласкавців, чорнобривців, васильків і позолоченої шумихою калини, і свічечку ярого воску засвітили; і меч обв'язали, і світилочку перев'язали рушниками, тож гарними і усе вишиваними. Боярам понашивали на шапки шовкові квітки і праві руки поперев'язували платками, усе бумажними, красними, як один, і такими, що по три копи жоден. Ту хустку, тож бумажну, що малося молодим руки під вінцем зв'язати, ту подали на срібний хрест, що піп у руках несе, а таки окремо кожному попові і диякону на свічечку подали платки бумажні, сині, і усякому дяку дали по хусточці. Килим великий та хороший положили на кришу у труні, а коць¹ важкий, з розводами і посередині великий орел, так той послали на мари під труну, і щоб усе те пішло на церков Божу за душу помершої.

Далі Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було: що дівоче — чи плахотчку, чи запасочку, чи сорочечку, чи хусточку, чи що-небудь — роздавала вбогим дівчатам та сиротам, що ні батька, ні матері і що їм нігде узяти; а жіноче — то серпанки, то очіпочки біленькі, то платки на голову, що було наготовлено її дочечці, — таким же жіночкам та удовам, усе вбогим; так що яка-то велика скриня була повнісінька, а тут тобі хоч би що зосталося; усе пороздавала і скриню віддала на церков Божу; і подушки, і рядна, — усе позбувала за царство небесне Марусі і за душу свою і Наумову; а далі і каже, перехрестившись:

— Слава тобі, Господи, що було що роздати за душу моєї милої Марусеньки і обділити добрих людей. Нащо мені теє придане її, коли я і її рішилась... — А переплакавши, і каже:

¹ Коць — рід килима.

— Де ж наш ще молодий?

От його і привели до неї. Обняла вона його кріпко, цілує, плаче і приговорює:

— Зятчку мій милий!.. Синочку мій коханий... Як порох ув оці, так ти мені zostався. От же твоя хусточка сватаная! Маруся без тебе усе її біля серця носила, а вмираючи, заповідала причепити її тобі, як будуть її ховати... Не забувай моєї Марусі і як вона тебе вірно до смерті любила... Не забувай нашої з батьком старості!.. Не покинь нас... приглянь нас у немоцях!.. Нікому ж нам буде і очей закрити, і пом'янути нас!..

Василь блідний-блідний, як тая настояща смерть, волосся йому розкудовчене, очі, мов у мертвого, дивляться і не бачать нічого; руки неначе судороги покорчили, а сам, як лист, труситься; і незчувся, як тую хустку йому почепили за пояс; насилу промовив до Насті:

— Матінко рідненька!..

Та більш нічого не зміг сказати. От, причепивши хустку, Настя перехрестила його та й каже:

— Бог тебе, мій синочку, сиротиночко, удовець без вінця, благословить і Матір його Божа на усе добрее, тільки не покидай нас!.. — Сказавши сеє, пішла голосити над дочкою.

От як зовсім управились, попи почали правити, що треба, покропили домовину святою водою, бояри положили Марусю у труну, а дружечки поправили на ній коси та цвіточки і на голову положили ще віночок (бо ще не була вінчана), що самі зв'язали то з жовтих гвоздиків, та з ромену, та з різних цвітків.

Сердешний Наум ледве ноги переставля, а ще таки хотів закон сповнити: підійшов до труни, перехрестив Марусю і каже:

— Поздоровляю тебе, Марусенько, на новосіллі... Бог послав тобі сей дом; почивай у нім; нехай ні один злий чоловік не поворухить твоїх кісточок ні руками, ні язиком; щоб так тихо, як тепер лежиш, пролежала до страшного суду і з радістю устала з сим святим хрестом.

Після сього бояри й понесли з хати труну, а Наум таки ще услід, хоч гірко плаче, і ще таки посилкувався сказати:

— Прощай, Марусю, з мого дому! Недовго ти в мене гостила, та з тобою усегда радість була... Ти не вернешся вівіки, і я радості не матиму тож вівіки!

От і понесли: поперед усього хрест святий з корогвами, далі кришка з мар, сукном мертвим покрита, несли чотири хлопчика, як янголи, і в них хусточки. Затим кришка з труни, килимом покрита, а несуть її чотири боярина; за ними попи з свічками і диякон з кадилом, а там дяки, та так прехороше та жалібно співають, що хоч-не-хоч, так заплачеш. От тут пішли дружечки по парці, усі в свитах, і тільки самі чорні

ленти покладені на головах, без усякого наряду, і у кожної у руках зелена свічечка пала. За дружечками ішла сама собі світилочка з мечем, за нею свашки, далі дружко і піддружний, а за ними вже несли труну на марах бояри; а Василь, як молодий, ішов з правого боку; на превелику силу іде і неначе й не він; ні до чого йому діла нема, що йому скажуть, те й робе і туди йде, й очей не зведе з своєї Марусі... А вона, моя сердешна, лежить, мов голубочка, тим серпанком, що мався її на весіллі покривати, покрита уся, тільки вид незакритий; і здається, що вона, лежачи, зви-сока усюди погляда; та ще як вона хороше вмирала, то так і усмішечка у неї на виду зосталася, і вона ніби усміхається і потішається, що її так хороше ховають.

Василь би то, може б, і не зійшов би з місця, бо в нього і пам'яті не було, так його вели два старости у рушниках під руку.

[Після похорону Василь зник. Минуло два роки, і одного разу чоловік, який побував у Києві, переказав Наумові й Насті уклін від Василя. Той служив у Печерському монастирі дияконом під іменем отця Венедикта. Він розповів, що хотів заподіяти собі смерть після похорону Марусі, але його врятували ченці. Разом із ними Василь прийшов до Печерського монастиря, постригся в ченці й завдяки доброму голосу став дияконом. Але бажання поєднатись із коханою й далі не полишало його.

Наум і Настя невдовзі поїхали до Києва і спитали в Печерському монастирі про отця Венедикта.]

От їм чернець і каже:

— І вже пом'яніте його за упокой! Він і прийшов немощний, та таки себе не поберігав: не слухав нікого, ськав усякої болісті і заморив себе зовсім. Далі чах-чах та от неділь зо дві, як і помер. Та ще таки від суети не збавивсь: вмираючи, просив якомога, щоб йому у труну положили якоїсь землі, що у нього у платку була зав'язана, а платок шовковий, красний, хороший платок, просив положити йому під голови. Та як закон заперща монахові такі примхи, то його не послушали.

Тяжко здохнув Наум, далі доськався його гроба, і, пришедши з На-стею, найняли тут по нім панахиду і у граматку свою записали.

Довго, довго стояв Наум над гробом його... Далі здихнув, перехрес-тився і каже:

— Дай, Господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!

ТЕМАТИЧНА ОСНОВА ПОВІСТІ

Автор присвятив твір дружині, Анні Григорівні Квітці, яка була його найпершою читачкою й порадицею. Вихована в жіночому інституті, вона захоплювалась французькою сентиментальною прозою. Можливо, саме вона й вплинула на вибір теми повісті.

Кохання в сентименталізмі — ключова тема, яка дозволяє зрозуміти людину, її душевні якості. Це щире почуття двох сердець має здолати всі перешкоди, пройти крізь випробування, щоб вважатися справжнім. Не випадково автор поєднав тему кохання з темою смерті, яка являє собою найтяжче випробування.

Уже на початку повісті читач знайомиться з роздумами про сенс людського життя і про смерть. Зокрема, про те, що для християнина, який вірить у безсмертя душі, фізична смерть не є остаточною. Автор скеровує нас до відповідного сприйняття драматичної історії Марусі й Василя: справжнє кохання, хоча б у містичній перспективі, невіддільне смерті. Не випадково повість завершують слова: «Дай, Господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!..» Розкриваючи тему саме таким чином, письменник прагнув утвердити думку про безсмертя справжнього почуття. Автор «Марусі» опоетизував душевну красу простих людей, їхні моральні й душевні якості. Однак хоч герої повісті ідеалізовані в дусі сентименталізму, вони не втрачають свого зв'язку з українським народним життям і аж ніяк не перетворюються на схематичні постаті.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Які важливі теми поєдналися у повісті?
2. Що для розкриття теми твору дають роздуми про смерть із погляду християнства? У чому полягає суть цих роздумів?
3. Чи згодні ви з викладеними на початку повісті «Маруся» думками? Поясніть свою відповідь.

СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ

Створюючи повість, письменник обрав для себе літературну маску. Він приховався за образом оповідача — Грицька Основ'яненка. Оповідач сам належить до народного середовища. У чомусь він простака, а в чомусь виявляє неабиякий розум. Він нерідко додає власні коментарі, співчуває закоханим, звертається до уявних співрозмовників. На початку твору саме він розмірковує над проблемою життя і смерті. Ці роздуми витримані в межах християнського вчення, вони становлять своєрідний вступ, пролог до повісті. Цей повчальний вступ відіграє важливу роль у нашому сприйнятті твору, бо допомагає зрозуміти, як саме слід сприймати історію кохання Марусі й Василя.

Експозицію твору складає розповідь про народження й дорослішання Марусі. Тут знаходимо докладну характеристику особистості цієї героїні. Далі йде зав'язка: на сільському весіллі Маруся знайомиться з Василем, після чого зароджуються

їхні почуття. Розвиток дії варто розглядати як своєрідне випробування закоханих. Вони змушені долати різні перешкоди. Смерть Марусі становить кульмінацію повісті. Саме в день її поховання повертається Василь, який боляче переживає втрату, навіть думає про самогубство. Він не в силах забути кохану. Нарешті доля приводить його до монастиря, але й там Василь не знаходить душевного спокою. Насамкінець, у розв'язці твору, оповідач згадує про відвідання батьками Марусі Василеної могили. Саме батькові дівчини належать слова: «Дай, Господи мило-сердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!..»

Важливу роль відіграють описи народних обрядів, включені до тексту повісті. Весільна обрядовість та пов'язані з нею пісні, сумні картини поховального обряду надають подіям твору життєвої достовірності, що дає підстави вважати твір Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» сентиментально-реалістичною повістю.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Якими рисами наділений оповідач? Чому автор використав цей образ?
2. Розкажіть про композиційну будову повісті «Маруся». Прокоментуйте значення кожного з елементів композиції.
3. Як розв'язка повісті узгоджується з повчальним вступом?
4. Які народні обряди залучив автор? З якою метою письменник їх використав?
5. Яке враження на вас справили описи українських обрядів?
6. Що нового ви дізналися з повісті про побут наших предків? Що вас найбільше зацікавило?

ПЕРСОНАЖІ ПОВІСТІ

В образі Марусі втілено народний моральний ідеал. Зовні вона схожа на звичайну сільську дівчину, однак при цьому відзначається особливою душевною красою. Вона добра й чесна, шанує батьків, старших людей. Маруся дуже релігійна. Цікаво, що вона через це навіть засуджує деякі народні звичаї: сама не відвідує вечорниці ще й подруг відмовляє. Її чиста душа, щире серце, добротне життя, вірне кохання показані як риси взірцевої українки.

Образ коханого Марусі змальований у творі не настільки повно й виразно, однак і він позначений душевним багатством. Василь здатен долати життєві перешкоди, зберігаючи при цьому людську гідність і самоповагу. Він чесний, добрий, щирий у стосунках.

Маруся й Василь — персонажі, дуже подібні одне до одного за душевними якостями. Ці герої не приховують своїх почуттів, але виявляють їх із великою ніжністю та взаємною повагою. У їхніх розмовах та оспівуваннях переважає лірична тональність, у мовленні вживається багато пестливих слів.

Батьки Марусі, Наум Дрот і його дружина Настя, постають як ідеальні представники селянства, носії народного досвіду, моралі та звичаєвості. Важливою рисою цих героїв є релігійність. Водночас їм притаманні життєва мудрість і розважливості. Скажімо, Наум Дрот розуміє, яким горем може стати для Марусі доля

солдатської дружини. Саме тому він і відмовляє Василеві під час першого сватання. Схвалюючи вибір дочки, він усе ж не забуває про її благополуччя.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Якими рисами наділена головна героїня?
2. Яким постає Василь на початку твору? Чи змінюється цей персонаж?
3. Як зображені батьки Марусі? Яку роль у їхніх образах відіграє релігійність?

..... **Коментар фахівця** .....

У чому полягає сентименталізм «Марусі» та інших, у тій же манері написаних повістей Г. Квітки? Перш за все — в їхнім сюжеті. Сюжет «Марусі», як і «Наталки Полтавки» і всіх тогочасних оперет, — то кохання двох молодят, що зустрічають на своїм шляху різні перешкоди: то в планах і міркуваннях батьків, то в станових упередженнях, то в матеріальній нерівності.

Микола Зеров,

український поет, літературознавець, літературний критик

..... **Досліджуємо самостійно** .....

1. Порівняйте Марусю з героїнею драми І. Котляревського «Наталка Полтавка». Результати порівняння викладіть у зручній для вас формі (тексту, схеми, таблиці).
2. Які риси Марусі й Василя пов'язують ці образи із сентименталізмом?

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Започаткувавши повістю «Маруся» нову українську прозу, Григорій Квітка-Основ'яненко відчутно вплинув на розвиток нашого письменства. У подальшому українські автори завжди виявляли особливу увагу до життя простої людини, обстоювали її людську гідність, ушляхетили душевну красу кращих представників українського народу.

Відомий письменник і критик Пантелеймон Куліш так відгукнувся на появу першої української повісті: «Написав Квітка свою повість «Марусю» — і хто не прочитав її, всяке плакало. Чого ж плакати, читаючи «Марусю»? Хіба її доля дуже нещаслива? Ні, тут не печаль обгортає душу, — не з сеї криниці течуть у читателя сльози. Душа тут обновляється, вбачаючи пишну красу дівочу і чисте дівоче серце. Се не Маруся в нас перед очима: се наша юність, се тії дні святі, приснопам'ятні, як і в нас було красно, чисто і свято на серці. От що нас тут чарує; от що підіймає вгору нашу душу!»

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

1. Ідеальне кохання героїв — недосяжна казка чи цілком можлива історія?
2. Чи є актуальною сентиментальна повість Г. Квітки-Основ'яненка у XXI столітті?

..... **Готуємо проект** .....

3. Підготуйте буктрейлер до повісті «Маруся». Опублікуйте його в соціальній мережі й попросіть друзів залишити відгуки.
4. Щоб перевірити свої знання, пройдіть тест 1 у розділі «Нова українська література» на сайті interactive.ranok.com.ua.

Література українського романтизму

РОМАНТИЗМ І РОМАНТИЧНИЙ ГЕРОЙ

Романтизм віддзеркалює розчарування людини в щоденних проявах життя й розбудовує сферу фантазії та мрії. Звідси походить специфічна для романтизму проблема «роздвоєності» світу. Герой романтичного твору прагне втекти від буденності до намріяного світу повноцінного життя.

Романтизм — літературний напрям, у світоглядній основі якого лежить розбіжність між дійсністю і мрією. Він віддзеркалює розчарування людини в щоденних проявах життя й розбудовує сферу фантазії та мрії.

Романтизм зародився наприкінці XVIII століття в Англії та Німеччині. Німецькі вчені й літератори помітно вплинули на слов'янський романтизм. Нові ідеї набули значного поширення в Україні завдяки освітній діяльності Харківського університету, у якому викладало чимало

німецьких професорів. Засвоюючи європейський досвід, український романтизм доволі швидко набув виразних національних рис.

Індивідуалізм — одна з ключових ознак романтизму. Романтичний герой завжди виділяється із загальної маси людей. Іноді він наділений незвичайними фізичними або духовними якостями, частіше це мрійник, здатний до глибоких і сильних переживань. Він не приймає приземленого повсякдення, а отже, завжди конфліктує з ним. Звідси випливає бажання відгородитися, утекти від одноманітності щоденного існування. Нерідко герой обирає для себе втечу, усамітнення, самозаглиблення. У літературі романтизму набувають поширення образи самотніх «утікачів» — мандрівників і подорожніх, для яких мандри (як у прямому, так і в переносному значенні) стають основним способом існування.

Опрацьовуємо прочитане

1. Коли виник романтизм? У яких країнах він зародився?
2. У якому місті розпочав свій розвиток український романтизм? Чому?
3. Що є головною рисою романтичного мистецтва?
4. Як романтичний герой ставиться до дійсності?
5. У чому полягає індивідуалізм романтичного героя?

Виявляємо творчі здібності

6. Узявши до уваги те, що ви дізналися про героя літератури романтизму, напишіть есе на тему «Кілька годин із життя романтичного героя».

РОМАНТИЗМ І НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ

У романтизмі особливої цінності набуває людська особистість. Розкриваються її багатогранність і глибина, не лише світлі, а й темні особистісні прояви. Кожен сприймається як неповторна індивідуальність, а отже, утрата навіть однієї людини збіднює все людство.

Цей «індивідуалізм» романтики переносили на життя народів: зникнення навіть маленького етносу загрожує людству непоправною втратою. У межах романтизму складається усвідомлення особливої цінності кожного народу та його атрибутів (мови, звичаїв, традицій). Як за людиною закріплюється право на індивідуальність, так і кожен народ визнається унікальною спільнотою зі своїм особливим національним характером, риси якого яскраво представлені в мові, фольклорі, літературі. З огляду на це стає зрозумілим, чому романтики виявляли особливу увагу до усної народної творчості. Вони вивчали фольклор не лише як мистецтво. Усна словесність осмислювалась як джерело духовного життя народу, його «індивідуальності». Не випадково саме в період романтизму активізувалося збирання й вивчення фольклорних творів: з'явилися збірники народних пісень Миколи Цертелєва, Михайла Максимовича, Платона Лукашевича, Зоріана Доленги-Ходаковського. Найбільший вплив на розвиток романтичної поезії справив збірник Максимовича «Українські народні пісні» (1834).

Титульна сторінка збірника українських народних пісень М. Максимовича (1834)

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Чому романтики підносили неповторність кожного народу?
2. Як романтики ставились до мови й фольклору?
3. Назвіть відомих збирачів народних пісень.
4. Скориставшись мережею Інтернет або довідковою літературою, підготуйте повідомлення про діяльність Михайла Максимовича зі збирання й вивчення фольклорних творів. Виступіть із цим повідомленням перед однокласниками.

i

ТЕМАТИКА Й ЖАНРИ ЛІТЕРАТУРИ РОМАНТИЗМУ

У пошуках ідеалу романтики зверталися до подій та образів минулого. Їх цікавили кризові періоди з війнами, повстаннями, національно-визвольними рухами. Винятковий інтерес становила козацька історія — час, коли найповніше виявився волелюбний дух народу, коли умовності відходили на другий план і людина могла розкрити свої найкращі риси, наближаючись до ідеалу повноцінного життя. Ось чому історична тема стала в українському романтизмі панівною, а національна історія сприймалася як важливе джерело натхнення. Відповідно посилювався інтерес до пам'яток козацької доби, зокрема до козацьких літописів та «Історії русів». Одночасно з історичною романтикою засвоювали психологічно-особистісну тему. Її розкриття було спрямоване на всебічне пізнання людської

індивідуальності. Звільняючись від тенет повсякденності, романтичний герой звертався до внутрішнього світу, розглядав його як окрему реальність, де панують фантазія і мрія.

Романтичний інтерес до внутрішнього світу людини сприяв розвитку ліричних та ліро-епічних жанрів — елегії, послання, романсу, балади, поеми. Улюбленим жанром романтиків була елегія — сумна лірична поезія, герой якої нарікає на долю, самотність, нерідко звертається до світу природи. Був популярним і романс — ліричний твір із наспівною інтонацією, який виконується під музичний акомпанемент. Поширилась балада, що приваблювала поетів загостреним драматизмом. Ліро-епічна поема дозволяла масштабніше відображати життєві події водночас глибше пізнавати людську особистість.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Чому романтики звертались до минулих епох?
2. Які історичні періоди їх приваблювали?
3. У яких давніх пам'ятках романтики шукали історичні відомості?
4. Які жанри допомагали романтикам досягнути внутрішній світ людини?
5. Схарактеризуйте жанри поезії, до яких найбільше звертались романтики.
6. Чи близька вам тематика літератури романтизму? Чи виникло у вас бажання почитати твори поетів-романтиків? Чому?

Пам'ятний знак на стіні будинку музею «Русалки Дністрової» у Львові

ОСЕРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

У 30-х роках ХІХ ст. центром романтизму був Харків. Викладачі та студенти Харківського університету вивчали фольклор, цікавились історією. Чимало з них розкрили своє поетичне обдарування. У романтичному дусі писали Петро Гулак-Артемівський, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Михайло Петренко.

Помітну роль у розвитку романтизму відіграла Ніжинська гімназія вищих наук. У ній навчалися письменники Микола Гоголь, Євген Гребінка, Віктор Забіла, Олександр Афанасьєв-Чужбинський.

У середині 40-х років зростає літературна роль київського осередку, з яким пов'язана діяльність Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша. Наприкінці 1845 року в Києві постало Кирило-Мефодіївське товариство, що сповідувало ідеї особистої й національної свободи.

У Львові семінаристи Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький організували гурток «Руська трійця». Вони виступали за використання народної мови в літературі, уклали з власних творів рукописний збірник «Син Русі». У 1837 році вони також видали написаний народною мовою альманах «Русалка Дністрова».

Західноукраїнські поети доклали чималих зусиль для утвердження культурної єдності українського народу, розділеного державними кордонами.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Розкажіть про осередки українського романтизму в Харкові, Ніжині, Києві та Львові.

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

2. Розгляньте на с. 136 фото пам'ятного знаку на стіні будинку музею «Русалки Дністрової». Розкажіть про альманах, якому присвячений музей. Чи відповідає пам'ятний знак настроям доби романтизму? Чому ви так вважаєте?

..... **Ділимося читацьким досвідом** .....

3. Прочитайте твори українських поетів-романтиків у віртуальній бібліотеці на електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua. Поділіться враженнями з однокласниками.

ПОЕТИ-РОМАНТИКИ

Успішна спроба перенести романтизм на український ґрунт належить Петрові Гулаку-Артемівському (1790—1865), професору Харківського університету. Його «Пан Твардовський» і «Рибалка» стали першими романтичними баладами в українській літературі. Ініціативу П. Гулака-Артемівського підтримали обдаровані студенти.

Левко Боровиковський (1806—1889) народився на Полтавщині, навчався в Харківському університеті. Ще в студентські часи почав записувати народні пісні. Здійснював вільні переклади європейських поетів-романтиків. У власній творчості Боровиковський виступав переважно в жанрі балади. Його перу належить балада «Маруся» — переробка поезії німецького романтика Готфріда Бюргера. Боровиковський створив баладу «Чарівниця», одну з перших літературних варіацій на мотив народної пісні «Ой не ходи, Грицю».

Микола Костомаров (1817—1885) цікавився українською історією та фольклором, звідти брав теми для своїх поезій. Художньо опрацьовував ліричні мотиви туги, самотності, сирітства, нерозділеного кохання. У ліриці Костомарова помітне місце посідає тема творчого натхнення. У вірші «Соловейко» пісня солов'я порівнюється з проникливістю поета, який за допомогою натхненного слова сягає сердечних глибин.

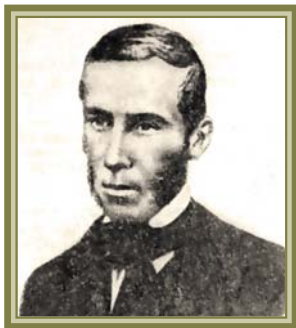
Амвросій Метлинський (1814—1870) походив із Полтавщини. Після закінчення Харківського університету був викладачем. Оспівував козацьку героїку, звертався до теми історичної пам'яті. Більшість його поезій написані в жанрі історико-героїчної балади. Вони перейняті песимізмом, сповнені згадками про колишню козацьку славу, втрачену нащадками. Назви його

Левко
Боровиковський

Микола
Костомаров

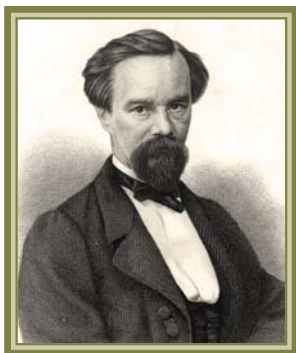
Амвросій
Метлинський

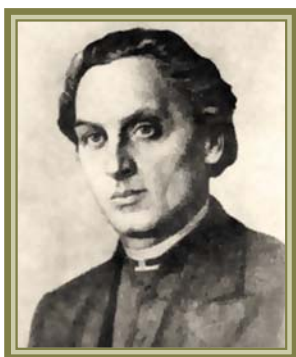
Михайло Петренко

Віктор Забіла

Олександр Афанасьєв-
Чужбинський

Маркіян
Шашкевич

творів досить промовисті: «Кладовище», «Козак та буря», «Гетьман», «Козачая смерть», «Смерть бандуриста».

Обдарованим харківським поетом був **Михайло Петренко** (1817—1862). Найбільше визнання йому приніс вірш «Небо» («Дивлюся на небо та й думку гадаю»), на основі якого виникла народна пісня. Образ неба осмислюється автором як символ наміряного світу краси й гармонії. Ліричний герой, нарікаючи на свою «безкрилість», прагне вирватися з обіймів сірої буденності. У його емоційному пориві виражена мрія натхненної особистості хоча б на мить досягти бажаного ідеалу.

Поет із Чернігівщини **Віктор Забіла** (1808—1869) здобув визнання як автор романсових та елегійних віршів. Його творам властиві емоційна простота і щирість. Козак, сирота, соловей — образи, які найчастіше використовує поет. У вірші «Соловей» тему кохання розкрито за допомогою настроєвої антитези: радісний весняний спів солов'я й гіркі роздуми безнадійно закоханого ліричного героя. Покладений на музику композитором Михайлом Глінкою, цей твір Забіли завоював велику популярність.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1816—1875) народився на Полтавщині. Його справжнє прізвище Афанасьєв (Чужбинський — літературний псевдонім). Навчався в Ніжинській гімназії разом з Євгеном Гребінкою. Потім був на військовій службі. Разом із Тарасом Шевченком подорожував Лівобережною Україною. Видав збірку поезій під назвою «Що було на серці». Поет звертався переважно до психологічно-особистісних мотивів: кохання, розлука, переживання самотності, туга за рідним краєм. Елегія Афанасьєва-Чужбинського «Є. П. Гребінці» («Скажи мені правду,

мій добрий козаче...») покладена на музику й сьогодні виконується як популярний романс.

Український романтизм представляють і талановиті твори лідера «Руської трійці» **Маркіяна Шашкевича** (1811—1843). Він звертався до історичних, громадянських, фольклорно-побутових тем. У поезії «Веснівка» Шашкевич майстерно використав досвід народної пісенності. Картина весняного пробудження природи, представлена у вірші, приваблює глибоким підтекстом, схиляє до філософських роздумів.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Хто є автором перших романтичних творів в українській літературі?
2. Назвіть твори Левка Боровиковського. Яким жанрам він віддавав перевагу?
3. Звідки брав теми для своїх поезій Микола Костомаров?
4. Яка тема переважає в творчості Амвросія Метлинського?
5. Який вірш Михайла Петренка став народною піснею?
6. Назвіть ключові образи поезій Віктора Забіли.
7. До яких тем звертався Олександр Афанасьєв-Чужбинський?
8. Хто був лідером «Руської трійці»?
9. Хто з українських поетів-романтиків найбільше вас зацікавив? Чому?

..... Готуємо проект .....

- 10. Проведіть театралізований поетичний вечір, присвячений творчості українських романтиків. Доповніть виставу музичними творами на слова поетів-романтиків у власному виконанні чи в записі. Проілюструйте за допомогою мультимедійної презентації або відеоогляду.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ПОЕТІВ-РОМАНТИКІВ

Романтики збагатили нашу літературу розкриттям історичної та психологічно-особистісної тем. Вони багато зробили для художнього осмислення історичної долі українців. Важко переоцінити роль романтизму в піднесенні національної самосвідомості народу, який у непростих умовах бездержавності, попри заборони й обмеження, обстоював своє право на вільний розвиток.

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

- 1. Знайдіть в Інтернеті й розгляньте роботи художників-романтиків (наприклад, Ж.Л.Т. Жеріко «Потоп», К.Д. Фрідріха «Мандрівник над морем туману», М. Водзінської «Портрет брата»). Які риси романтичного мистецтва властиві полотнам художників?

..... Досліджуємо самостійно .....

- 2. Підсумуйте отримані знання про романтизм за таким планом:
1. Що таке романтизм?
  2. Зв'язок романтизму з фольклором.
  3. Найпоширеніші в романтизмі жанри.
  4. Українські міста, що стали осередками романтизму.
  5. Найвідоміші українські поети-романтики.
- Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, розгорнутого плану, схеми, таблиці).

Петро Гулак-Артемівський

(1790—1865)

Петро Петрович Гулак-Артемівський народився 16 (27) січня 1790 року в містечку Городище на Київщині. Походив із багатодітної сім'ї священика. Одержавши початкову освіту, навчався в Київській академії, потім учителював на Волині. У 1817 році П. Гулак-Артемівський переїхав до Харкова, вступив вільним слухачем на словесне відділення університету. Після закінчення вищої школи та захисту магістерської дисертації працював викладачем, згодом був професором, деканом і навіть ректором університету. Помер П. Гулак-Артемівський 1 (13) жовтня 1865 року, похований у Харкові.

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПИСЬМЕННИКА

Ще в Київській академії П. Гулак-Артемівський спробував віршувати, однак по-справжньому захопився творчою працею після переїзду до Харкова. Його байки з'явилися на сторінках харківських журналів. Читачі чекали від талановитого автора нових творів, але від початку 30-х років поет майже повністю обмежив себе темами з приватного життя. Писав переважно «з нагоди» дружні послання, віршовані привітання, запрошення на сімейні урочистості.

Петро
Гулак-Артемівський

До історії літератури Петро Гулак-Артемівський увійшов як автор байок, балад, поетичних послань. У байках він засуджував кріпосників («Пан та Собака»), оспівував прагнення людини до волі («Дві пташки в клітці»), висміював непрактичність («Солопій та Хівря, або Горох при дорозі»). П. Гулак-Артемівський здійснив також низку перекладів із давньоримської, польської, німецької літератур, переклав біблійні псалми. Поет своєю творчістю сприяв зародженню романтичного напрямку: його «Пан Твардовський» і «Рибалка» стали першими романтичними баладами в українській літературі.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли й де народився Петро Гулак-Артемівський? Де він навчався?
2. Як складалась університетська кар'єра письменника?
3. Коли П. Гулак-Артемівський всерйоз захопився літературною працею?
4. До яких жанрів він звертався?
5. Які твори письменника належать до романтизму?

Русалка
(М. Тимченко,
2005)

БАЛАДА «РИБАЛКА»

Романтиків завжди приваблювала загадка, адже вона вивільняє з полону сірих буднів. Яскрава фантазія кликала до намріяних світів, де звичними є гострі конфлікти, людські драми та бурхливі пристрасті. Через те романтики й любили баладу: вона дозволяла все це реалізувати. Українські автори брали за зразок не лише народні твори. Вони зверталися й до західноєвропейської баладної традиції. Петро Гулак-Артемівський здійснював тільки перші кроки в освоєнні романтичної балади. Не дивно, що спочатку він узяв за основу чужий твір. Його зацікавила поезія Йоганна Вольфганга Гете «Рибалка» про зіткнення людини з надприродним світом. Як і німецький автор, П. Гулак-Артемівський використав образ із народної міфології.

Український народ зберіг чимало легенд про русалок. Вважалося, що на них перетворюються дівчата, які потонули в озері або в річці. Русалки є символом спокуси й небезпеки. Зовні це вродливі молоді жінки з довгим зеленавого кольору волоссям. Вважалося, що своїми улесливими словами русалки здатні зачаровувати й заманювати юнаків до річок та озер.

Пишучи баладу, П. Гулак-Артемівський враховував ці народні уявлення. У його творі русалка постає як спокусниця-чарівниця. Вона вмовляє рибалку не завдавати шкоди жителям підводного царства, зваблює його красою водних глибин. Рибалка сумний і збентежений. Охоплений тривожним передчуттям, він і сам до кінця не розуміє, до чого прагне його душа. Русалка навіть юнакові бажання забути людський світ. Нарешті, зваблений чарівницею, рибалка зникає у хвилях.

У баладі П. Гулака-Артемовського велику роль відіграє підтекст, прихований смисл. По суті, історія зваблення юнака русалкою є однією з романтичних варіацій на тему загадки буття і прагнення людини в пошуках ідеалу вирватися поза межі буденного існування.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. До яких джерел звертався автор під час написання балади?
2. Якою постає русалка в народній уяві?

Рибалка

Українська балада

Вода шумить!.. Вода гуля!..
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і примовля:
— Ловіться, рибочки, великі і маленькі!
Що рибка смик — то серце тьох!..
Серденько щось Рибалочці віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. Не зна він, а сумує!

Сумує він, — аж ось реве,
Аж ось гуде, і хвиля утікає!..
Аж гульк! З води Дівчинонька пливе,
І косу зчісує, і брівками моргає!..

Вона й морга, вона й співа:
— Гей, гей! Не надь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні щуки, ні лина!..
Нащо ти нівечиш мій рід і плід любенький?

Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жить із рибками гарненько.
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько!

Ти ж бачиш сам, — не скажеш: ні, —
Як сонечко і місяць червоненький
Хлюпочуться у нас в воді на дні
І із води на світ виходять веселенькі!

Ти ж бачиш сам, як в темну ніч
Блищать у нас зіроньки під водою.
Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч, —
Зо мною будеш жить, як брат живе з сестрою!

Зирни сюди!.. Чи се ж вода?..
Се дзеркало, — глянь на свою уроду!..
Ой, я не з тим прийшла сюда,
Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!

Вода шумить!.. Вода гуде...
І ніженьки по кісточки займає!..
Рибалка встав, Рибалка йде.
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!..

Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. — приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлюп!.. За ним шубовість вона!..
І більше вже ніде не бачили Рибалки!..

1827

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Якою змальовує русалку П. Гулак-Артемівський? Що вона символізує?
2. До чого фантастична істота закликає рибалку?
3. Чим завершується балада? Якого символічного значення набуває фінал балади?
4. Які почуття викликав у вас твір? Чи змінювалися вони протягом читання балади?
5. У віртуальній бібліотеці на interactive.ranok.com.ua знайдіть текст балади Г. Гейне «Лорелей». Порівняйте твір видатного німецького романтика і баладу «Рибалка» П. Гулака-Артемівського. Що об'єднує ці твори? Чим відрізняється прочитання відомого сюжету різними авторами? У чому виявляється вплив українського фольклору на сюжет балади П. Гулака-Артемівського?

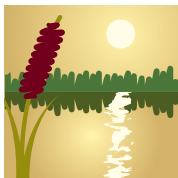
..... **Ділимося читацьким досвідом** .....

6. Яких байкарів ви знаєте?
7. Пригадайте відомі вам твори в жанрі байки.
8. Які відомі вам письменники звертались у своїх творах до образу русалки?
9. Що вам відомо про зображення різних фантастичних істот у літературі?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

10. Розгляньте на с. 141 репродукцію картини М. Тимченко «Русалка». Як ви вважаєте, чи могла б ця картина стати ілюстрацією до твору П. Гулака-Артемівського «Рибалка»? Зображення русалок на цій картині більше відповідає фольклорним уявленням чи творчості романтиків? Свої міркування обгрунтуйте.

Євген Гребінка

(1812—1848)

Євген Гребінка
(А. Мокрицький, 1833)

Євген Павлович Гребінка народився 21 січня (2 лютого) 1812 року на хуторі Убіжище поблизу Пирятина на Полтавщині. Походив із дворянської сім'ї. Початкову освіту здобув від приватних учителів. Продовжив навчання в Ніжинській гімназії вищих наук. Після закінчення гімназії та нетривалого перебування на військовій службі Є. Гребінка близько двох років провів у батьківському маєтку. У 1834 році він переїхав до Петербурга, працював чиновником, а з 1835 року викладав у різних навчальних закладах. Він також виявив себе як організатор українського літературного руху, упорядкував і видав літературний збірник «Ластівка» (1841). Є. Гребінка сприяв звільненню Тараса Шевченка з кріпацтва, допоміг здійснити перше видання «Кобзаря» (1840). Помер Євген Гребінка 3 (15) грудня 1848 року.

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Свої перші поезії Є. Гребінка написав ще в гімназії. Коли жив на батьківському хуторі, створив чимало байок, з яких уклав збірку «Малоросійські приказки». Цю збірку він видав у 1834 році, одразу після переїзду до Петербурга. До історії літератури Є. Гребінка ввійшов як поет і прозаїк, особливу популярність завоювали його байки. Іван Франко зазначив, що *«як байкопис займає Гребінка перше місце в нашій письменстві»*.

Певний інтерес становлять його романтичні твори. Пісенна лірика поета й досі захоплює читачів. Вірш *«Ні, мамо, не можна нелюба любити!»* став основою відомої пісні, а російськомовна поезія *«Чёрные очи»* виконується як популярний романс. Перу Є. Гребінки належать також численні російськомовні прозові твори, кращі з яких тематично пов'язані з українським життям.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. У зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми) занотуйте інформацію про основні етапи біографії Є. Гребінки.
2. Коли Є. Гребінка написав свої перші твори? Яку назву має збірка його байок?

..... **Україна і світ** .....

Романс на слова Євгена Гребінки «Очи черные» виконували такі відомі музиканти, як російський співак Федір Шаляпін, американський джазмен Луї Армстронг. Пізніше, уже з французьким текстом, пісня входила до репертуару всесвітньовідомих співачок Мірей Матьє та Патриції Каас. Її мелодію використав у своїх композиціях іспанський співак Хуліо Іглесіас.

ЛІРИЧНА ПОЕЗІЯ «ЧОВЕН»

Вірш «Човен» Євген Гребінка написав у 1834 році, коли був ще молодою людиною з невеликим життєвим досвідом. Саме тоді автор, залишаючи затишну рідну домівку, вирушав до Петербурга. Не дивно, що в душі ліричного героя переважають тривога й сум'яття.

Поетія побудована на основі розгорнутого паралелізму: човен серед морських хвиль — людина в «життєвому морі». Перспектива небезпечного «плавання» викликає тривожні переживання. Автор знайомить нас із внутрішнім світом молодої людини, яка, прощаючись з юністю, постає перед новим для неї широким і безкраїм світом самостійного життя. Як човном, немов іграшкою, бавляться примхливі хвилі, так і людина почувається залежною від долі та непередбачуваних обставин. Невипадково в цьому творі поєдналися різні емоції й бажання: з одного боку, страх і тривога, передчуття небезпеки, а з другого — прагнення порвати зі спокоєм щоденності і, незважаючи на можливу небезпеку, поклавшись на долю, вирушити в самостійні життєві мандри.

Човен

Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морю шумлять,
І хвиля гуляє, мов чорнії гори
Одна за другою біжать.
Як темная нічка, насупились хмари,
В тих хмарах, мов голос небесної кари,
За громом громи гуркотять.

І грає, і піниться синєє море.
Хтось човен на море пустив,
Бурхнув він по хвилі, ниряє на волі,
Од берега геть покотив;
Качається, бідний, один без весельця.
Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця!
Чого він під бурю поплив?

Дев'ятий вал
(І. Айвазовський,
1850)

Ущухнуло море, і хвилі вляглися;
Пустують по піні мавки;
Уп'ять забілили, уп'ять простяглися
По морю кругом байдаки;
Де ж човен дівався, де плавле, мій милий?
Мабуть, він не плавле, бо онде по хвилі
Біліють із його тріски.

Як човнові море, для мене світ білий
Ізмалку здавався страшним;
Да як заховаться? Не можна ж вік цілий
Пробути з собою одним.
Прощай, мій покою, пускаюсь у море!
І, може, недоля і лютеє горе
Пограються з човном моїм.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Коли Євген Гребінка написав вірш «Човен»?
2. Як вплинули на зміст поезії переживання самого автора?
3. На основі якого прийому побудований твір?
4. Які емоції переживає ліричний герой?
5. Визначте романтичні ознаки цієї поезії. Запис у робочому зошиті зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

6. Уявіть себе художником, якому замовили ілюстрації до творів Є. Гребінки. Опишіть ілюстрацію, яку б ви хотіли намалювати.

Микола Гоголь

(1809—1852)

Художня спадщина Миколи Гоголя належить одночасно двом національним культурам — українській і російській. Обидві з повним правом можуть пишатися творчістю письменника. І хоча його твори написані російською, багато з них органічно пов'язані саме з українським народним життям.

Микола Васильович Гоголь народився 20 березня (1 квітня) 1809 року в селі Сорочинці на Полтавщині. Його батькам належав невеликий маєток у селі Василівка. Дитячі роки він провів у мальовничій місцевості, де змалку чув українську мову, знайомився з народними повір'ями та звичаями.

Після нетривалого навчання в Полтавському повітовому училищі М. Гоголь вступив до Ніжинської гімназії вищих наук. Захопився літературою, писав прозу й поезію, укладав учнівські рукописні журнали.

Закінчивши гімназію, М. Гоголь переїхав до Петербурга, працював там чиновником і викладачем. Своїми прозовими й драматичними творами він завоював славу й визнання читачів. У 1836 році письменник виїхав за кордон, жив у Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії. Провівши в Західній Європі понад десять років, М. Гоголь повернувся до Російської імперії. Хвороба не дозволила йому реалізувати всі творчі задуми. Помер письменник 21 лютого (4 березня) 1852 року в Петербурзі.

Микола Гоголь
(Ф. Моллер, 1840)

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Коли й де народився Микола Гоголь?
2. Яку освіту він здобув?
3. Коли він почав писати літературні твори?
4. Ким М. Гоголь працював у Петербурзі?
5. Як довго письменник жив у Західній Європі?

..... Коментар фахівця .....

Основа мистецтва та філософії Гоголя була українська. Гумор і моральність Гоголя зародилися на його національному ґрунті. Він просто пересадив їх у російську літературу.

Юрій Луцький,
український літературознавець, критик, видавець, перекладач

ТВОРЧИСТЬ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Приїхавши до Петербурга, М. Гоголь видав свою поему «Ганц Кюхельґартен». Невдовзі по тому, розчарований відгуками критиків, вирішив змінити напрям художніх пошуків. Письменник звернувся до тем з українського народного життя й розпочав роботу над збіркою «Вечори на хуторі біля Диканьки». Автор розповів про звичаї й вірування, побут, моральні уявлення українців. Захопившись козацькою історією, письменник зосередився на її вивченні, навіть мав намір написати історію України. Найбільш важливим історичним джерелом М. Гоголь вважав народні пісні. Його інтерес до історії позначився на збірці «Миргород»: повість «Тарас Бульба», уміщена в ній, викликала захоплені відгуки читачів.

Здобуті в російській столиці враження відобразились у «Петербурзьких повістях» М. Гоголя. Автор порушив проблему чинів і влади, змалював образ «маленької людини» в несправедливо влаштованому світі. Найбільше визнання він завоював поемою-романом «Мертві душі». Славу драматурга М. Гоголю принесла комедія «Ревізор», у якій він викрив суспільні вади Російської імперії.

Творчість М. Гоголя відчутно вплинула на розвиток української літератури. Письменника високо цінували Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка, Пантелеймон Куліш. Сам геніальний Тарас Шевченко визнавав: *«Перед Гоголем слід благоговіти як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей»*.

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Якою була перша публікація М. Гоголя?
2. Яку назву має перша збірка письменника на теми, пов'язані з життям українського народу?
3. До якої збірки ввійшла повість «Тарас Бульба»?
4. Які проблеми розглянув письменник у «Петербурзьких повістях»?
5. Завдяки якому твору Микола Гоголь здобув найбільше визнання?
6. Назвіть найвідоміший драматичний твір М. Гоголя.
7. Які українські письменники зазнали впливу М. Гоголя?
8. Як ставився до Гоголя Тарас Шевченко?
9. Підсумуйте отримані знання про життєвий і творчий шлях Миколи Гоголя: у вигляді таблиці запишіть основні події його життя, найвідоміші твори, зацікавлення, значення для української літератури.

Козацька епоха в повісті «Тарас Бульба»

ЖАНР І ДЖЕРЕЛА ТВОРУ

Дослідники визначили «Тараса Бульбу» як історичну повість. У ній автор розповів про давні події часів козаччини. Не буде також помилкою назвати твір історико-героїчною повістю: уточнення добре відображає суть описаних подій і характери персонажів. Герої твору не мають конкретних прототипів, однак автор

у цілому дотримався історичної достовірності в зображенні запорозького козацтва. Йому вдалося передати дух козацької доби.

Стаючи до роботи, письменник провів належну підготовку. Розглянувши різні історичні джерела, він віддав перевагу усним переказам, народним історичним пісням і думам. У зображенні запорозького козацтва М. Гоголя привабив «живий» фольклорний матеріал, який дозволив краще розкрити визначальні особливості історичної епохи. Такий підхід добре узгоджувався з романтичними вподобаннями письменника. Козацькі часи він розглядав як героїчну добу, а самих українських козаків — як сильних духом людей, патріотів, відважних воїнів, які часто діють на межі людських можливостей. Звідси й наявність у повісті широких епічних картин, об'ємних і панорамних, сповнених драматизму.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Назвіть ознаки жанру повісті.
2. Чому «Тарас Бульба» є історичною повістю?
3. Чи мають герої цього твору конкретних історичних прототипів?

Тарас Бульба

Повість

(Скорочено¹)

I

— А повернись-но, синку! Цур тобі, який ти чудний! Що це за попівські підрясники на вас? І отак би то всі в академії й ходять?

Такими словами зустрів старий Бульба двох синів своїх, що вчилися в київській бурсі й оце приїхали додому.

Сини його щойно позлазили з коней. То були два здоровенні парубки, які дивилися ще спідлоба, як усі семінаристи, що лишень покінчали науки. Здорові, рум'яні їхні лиця укривав ніжний пух, що не знав іще бритви. Вони дуже застидалися з такого батькового привітання і стояли нерухомо, потупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені на вас гаразд роздивиться, — провадив він, обертаючи їх. — Ото які довгі свитки на вас! Ох же й свитки! Таких свиток ще й на світі не було. Ану ж, нехай котрийсь побіжить, а я подивлюся, чи не беркицьне він на землю, у полах заплутавшись...

— Перестаньте глузувати, батьку! — промовив нарешті старший із них.

— Ти диви, який пишний! А чого ж би то й не посміяться?

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

— А того! Бо хоч ви й батько мені, а сміятись будете — їй-богу, одлупцюю!

— Ох ти ж сякий-такий сину! Як то — батька?! — промовив Тарас Бульба і вражено відступив на кілька кроків назад.

— Та хоч би й батька, не подивлюсь. Образи не подарую нікому.

— А як же ти будеш зо мною битися? Навкулачки чи що?

— Та вже як доведеться.

— Ну, то давай навкулачки! — промовив рішуче Бульба, засукуючи рукави. — Подивлюся я, що ти за мастак у кулаці!

І батько з сином, замість привітання після довгої розлуки, почали гамселити один одного і в боки, і в попереk, і в груди — то відступаючи та оглядаючись, то насадаючи знов.

— Дивіться, люди добрі: геть здурів старий, зовсім з глузду з'їхав! — дорікала, стоячи при порозі, бліда, худенька і добра їхня мати, що навіть не встигла ще обійняти своїх синів-соколів. — Діти додому приїхали, більше як рік їх не бачено, а він вигадав казна-що: навкулачки битися!

— Та він добре б'ється! — промовив Бульба, зупинившись. — Їй-богу, добре! — додав він, обсмикуючись: — Так, що краще б з ним і не заводитись. Добрий буде козак!.. Ну, а тепер здоров, синку, почоломкаємося!.. — І батько з сином почали цілуватися.

— Добре, синку! Отак же й лупцюй кожного, як мене молотив: нікому не даруй!.. А проте, що не кажи, а вбрання на тобі таки кумедне: і що воно за мотузка висить?.. А ти, бельбасе, чого стоїш, руки поспускавши? — звернувся він до меншого. — Чом же ти, вражий сину, не пробуєш своїх кулаків на мені?

— Ще чого вигадай! — промовила мати, обіймаючи тим часом меншого. — І впаде ж йому в голову, щоб рідна дитина та батька біла! І наче йому тепер до того: дитина здорожилася — скільки світа проїхала, втомилася (дитина мала двадцять з чимось літ і рівно сажень зросту). Йому б саме відпочити та попоїсти чого, а він до бійки силує!

— Е-е, та ти, як я бачу, материн мазунчик! — промовив Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона — баба, вона нічого не тямить. Які вам пестоці? Ваші пестоці — чисте поле та кінь добрий — ото ваші пестоці! А цю шаблю бачите? Оце ваша мати! А все решта — сміття! Оте, чим напихають ваші голови: і академія, і всі ті книжки — граматки, філозофія — все те, кажу, казна-що — чхать на те все! — Тут Бульба приточив таке слівце, що навіть не годиться до друку. — А найкраще, як я вас того ж таки тижня та одвезу на Запорозжя — от де наука, так наука! Там ваша школа; тільки там розуму й наберетесь.

— То тільки один тиждень і бути їм удома? — мовила жалібно, зі сльозами на очах, стара, сухенька мати. — Не доведеться їм, бідолашним,

Тарас Бульба
(М. Дерзгус, 1952)

і погуляти як слід, не доведеться в хаті рідній обізнатися, та й мені не доведеться на них надивитися!

— Годі, стара, голосити! Не на те козак удався, щоб із бабами воловодитись. Ти ще б їх до себе під спідницю сховала та й сиділа на них, як квочка на яйцях. Гайда, краще неси нам на стіл усе, що там у тебе є. Та не треба нам пампушок, медяників, маківників та пундиків усяких; тягни нам сюди цілого барана чи козу давай, медів сорокарічних!

[Старий Бульба повіз синів на Січ. Через тиждень вони вже звикли до тамтешніх порядків. Тарас розумів, що справжніми воїнами вони стануть лише в бою. Він мав намір відправити синів у морський похід до Туреччини. Коли на раді вже вирішили виступати, прийшла тривожна звістка з Гетьманщини. Там польська шляхта знущається з українців. Кошовий отаман наказав готуватися до війни з поляками. У перших збройних зіткненнях сини Тараса Бульби показали себе відважними воїнами. Козаки підійшли до міста Дубно й узяли його в облогу. Польський гарнізон потерпав через нестачу їжі. До Андрія через свою служницю звернулася дочка польського воєводи, у яку парубок закохався ще в Києві, коли був семінаристом. Андрій із їжею потрапив до міста через таємний підземний хід. До міського гарнізону прибула підмога: загін поляків привіз харчі. Тим часом Тарас дізнається про синову зраду. А на козаків чекають нові неприємності:

татари пограбували Січ, багатьох побратимів забрали в полон. Військо вирішує розділитись. Частина вирушає в погоню за татарами, інша залишається. Побачивши, що козаків поменшало, поляки готуються до бою. Із міської брами виступають гусари, а попереду Андрій, рубає шаблею колишніх побратимів.]

ІХ

І тут же зголосилося тридцятьоро наймоторніших козаків заманити його. І, поправивши на собі високі шапки, миттю погналися кіньми навперейми гусарам. Ударили збоку на передніх, збили їх і одрізали від задніх, дали по гостинцю одному-другому, а Голокопитенко угрів плазом по спині Андрія, і враз кинулися тікати від них, скільки було козацької сили. Як скипить Андрій! Як забунтується по всіх його жилах молода кров! Ударив він гострими острогами коня й щодуху полетів за козаками, не оглядаючись і не бачачи, що позад нього тільки яких двадцятьоро ледве встигали за ним. А козаки летіли щосили на конях і просто повернули до лісу. Розігнався на коні Андрій і вже був трохи не догнав Голокопитенка, як ураз чиясь дужа рука вхопила за поводи його коня. Озирнувся Андрій — перед ним Тарас! Затремтів він усім тілом і раптом пополотнів... Так школяр, необачно зачепивши товариша й діставши від нього за те лійкою по лобі, спалахує, як вогонь, осатаніло вискакує з-за лавки й женеться за зляканим товаришем своїм, ладний роздерти його на шматки, і раптом натикається на вчителя, що входить до класу: миттю вщухає його запал і спадає безсила лють. Так миттю згас, як і не було його, гнів Андріїв. І бачив він перед собою тільки страшного батька.

— Ну, що тепер ми будемо робити? — сказав Тарас, дивлячись йому просто в вічі.

Але не промовив ні слова на те Андрій і стояв, утупивши в землю очі.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи?

Андрій мовчав.

— Отак продати? Продати віру? Продати своїх?.. Стій же, злязь з коня!

Покірно, як дитина, зліз він з коня і стояв ні живий, ні мертвий перед Тарасом.

— Стій же й не ворущись! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — промовив Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча мушкета. Білий, як полотно, стояв Андрій: видно було, як тихо ворущилися уста його і як він вимовив чиясь ім'я; але не було то ім'я вітчизни, чи матері, чи брата — то було ймення красуні-польки. Тарас вистрілив.

Як колос пшеничний, підрізаний серпом, як молоде ягня, що почуло під серцем смертельне лезо ножа, схилив він голову і впав на траву, ані слова не промовивши.

Тарас Бульба (О. Бубнов, 1954)

Зупинився синовбивець і довго дивився на бездиханне тіло. Він і мертвим був прекрасний; мужнє лице його, ще недавно повне сили й непереможного для жіночого серця чару, і тепер виявляло чудову красу; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його зблідлі риси.

— Чим не козак був? — промовив Тарас. — І станом високий, і чорнобривий, і обличчя як у шляхтича, і рука міцна була в бою!.. А пропав, пропав без слави, як поганий пес!

— Батьку, що ви наробили! Це ви вбили його? — спитав, під'їхавши тієї хвилини, Остап.

Тарас кивнув головою.

Пильно глянув мертвому в вічі Остап. Жаль йому стало брата, і промовив він чуло:

— Поховаймо ж його, батьку, чесно, щоб не глушилися над ним вороги і не шматувало його тіла хижі птаство.

— Поховають його й без нас! — промовив Тарас. — Знайдуться в нього і голосільниці, й жалібниці!

І хвилин зо дві мовчав він і думав: чи кинути його на поталу вовкам-сіроманцям, чи пошанувати в ньому лицарське завзяття, яке хоробрий повинен у кожному поважати, хоч би хто він був, — як бачить: скаче до нього на коні Голокопитенко.

— Біда, отамане, зміцніла лядська сила, прийшла підмога!..

Не докінчив Голокопитенко, скаче Вовтузенко:

— Біда, отамане, свіжа прибуває сила!

Не встиг сказати Вовтузенко, Писаренко біжить, уже без коня:

— Де ти, батьку? Тебе шукають козаки. Вже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожного вбито, Черевиченка вбито, та ще твердо стоять козаки, не хочуть помирати, не побачивши тебе в живі очі, хочуть, щоб ти глянув на них перед їхньою смертною годиною...

— На коня, Остапе! — гукнув Тарас, кваплячись застати ще козаків, щоб подивитися ще на них, та й щоб вони глянули перед смертю на свого отамана. Та не встигли вони виїхати з лісу, як уже ворожа сила оточила з усіх боків ліс і поміж деревами скрізь з'явилися вершники з шаблями й списами.

— Остапе! Остапе, не піддавайся! — гукнув Тарас, а сам вихопив шаблю з піхов та й ну чесати на всі боки кожного, хто траплявся йому під руку. А на Остапа вже наскочило раптом шестеро; та лихої години, видко, наскочили: з одного скотилася голова, другий перевернувся, відступивши; списом проколото ребро третьому; четвертий був одважніший, ухилив голову од кулі, й поцілила коневі в груди гаряча куля, — звівся дибки скажений кінь і впав навznak, задушивши під собою вершника.

— Добре, синку!.. Добре, Остапе!.. — гукав йому Тарас. — А ось і я слідом за тобою!..

А сам усе відбивався від напасників. Рубає і б'ється Тарас, роздає гостинці і тому, й іншому, а сам дивиться все вперед на Остапа і бачить, що вже знов зчепилося з Остапом мало не восьмеро разом.

— Остапе!.. Остапе! Не давайся!

Але вже замагають Остапа; вже один накинув йому на шию аркана, вже беруть, уже в'яжуть Остапа.

— Ех, Остапе, Остапе! — кричав Тарас, пробиваючись до нього та рубаючи на капусту кожного, хто тільки трапиться. — Ех, Остапе, Остапе!..

Та немов важким каменем ударило його самого тієї ж миті. Усе закрутилося й перевернулося в очах у нього. На мить безладно спалахнули перед ним голови, списи, дим, вогонь, сучки, листя з дерева, що мигнуло йому просто в вічі. І бабахнувся він, як підрубаний дуб, на землю. І повило туманом йому очі.

[Після поранення Тарас Бульба лише через півтора місяця став на ноги. В Умані він звернувся до знайомого орендаря Янкеля, який за великі гроші таємно dopravив його до Варшави. Там старий Бульба намагався організувати втечу сина, але марно. Полонених поляки постановили скарати на смерть. Тарас потрапив на майдан, де мала бути страта, у надії востаннє побачити Остапа.]

IX

<...> Вони йшли без шапок, з довгими чубами; бороди теж у них повідростали. Вони йшли не боязко, не понуро, а навпаки — з якоюсь тихою гордістю; їхня одежа з коштовного сукна подерлась і теліпалася на них лахміттям; вони не дивилися на люд і не кланялися йому. Попереду йшов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що було тоді в нього на серці?.. Він дивився на сина з юрби і не пропустив жодного його руху. Вони підійшли вже до самого місця карі. Остап зупинився. Йому першому належало випити цю гірку чару. Він глянув на своїх, підняв руку вгору і гучно промовив:

— Дай же, Боже, щоб усі, які тут стоять єретики, не почули, нечестивці, як мучиться християнин! Щоб жоден із нас не промовив жодного слова!

Після цього він підійшов до помосту.

— Добре, синку, добре! — тихо мовив Бульба й похилив на груди свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа старе лахміття; йому ув'язали руки й ноги в назмисне зроблені дйби і... Але не будемо полохати душі читачевої картиною пекельних мук, од яких холоне кров і сторч стає волосся. Вони були виплодом тодішніх диких, лихих часів, коли життя чоловіка складалося з самих лише кривавих вояцьких звитяг, і він затвердів у них душею і втратив усі людські почуття. Даремно дехто — таких було небагато — всупереч своїй добі виступав проти цих жахливих тортур. Даремно король і чимало лицарів зі світлим розумом та чулою душею казали, що така жорстока, люта кара може тільки запалити до помсти козацьку націю. Але влада короля і розумних думок була ніщо перед безладним свавіллям можновладного магнатства, яке своєю незрозумілою необачністю, браком далекоглядності, дитячим себелюбством і нікчемною пихою зробило з сейму сміховище, а не уряд.

Остап терпів тортури й катування, як велетень: ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли почали перебивати йому руки й ноги, коли страшний хряскіт кісток почувся серед мертвої тиші до найдалших глядачів, коли панянки одвернули свої очі, — нічого навіть схожого на стогін не вирвалося з його уст, і не здригнулося його лице. Тарас стояв у юрбі, схиливши голову і водночас гордо піднявши свої очі, тихо, схвально промовляв:

— Добре, синку, добре!

Але як узяли його на останні смертельні муки, здалося, немовби почала підупадати його сила. І повів він навколо себе очима: Боже, все невідомі, все чужі люди!! Хоч би хто-небудь із рідних, близьких його серцеві був тут, при його смерті! Він не хотів би чути плачу та жалів слабосилої

матері, чи несамовитого голосіння жінки, що рве на собі волосся і б'є руками в білі груди; хотів би він тепер побачити з твердою волею чоловіка, який мудрим своїм словом підбадьорив би його й потішив перед сном. І впав він на силі й вигукнув у скруті душевній:

— Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?

— Чую! — залунало серед мертвої тиші, і весь мільйон народу разом здригнувся.

Частина кінних жовнірів кинулася пильно оглядати юрбу.

Янкель побілів як смерть, і коли жовніри трохи од'їхали від нього, він з острахом озирнувся назад, щоб глянути на Тараса; але Тараса вже коло нього не було: і слід його немов вода змила.

ХІІ

[Сто двадцять тисяч козацького війська повстало в Україні. На чолі його стояли молодий гетьман Остряниця і його товариш Гуня. Один із полків вів Тарас Бульба. Козаки перемагали, і польський гетьман заприсягнувся, що король і уряд повернуть їм усі права та привілеї. Зрештою козаки погодились на мир, не погодився тільки Тарас і продовжив боротьбу. Він «гуляв по всій Польщі зі своїм полком, спалив вісімнадцять містечок, більш як сорок костельів і вже доходив до Кракова». Польському гетьману Потоцькому було доручено з п'ятьма полками неодмінно ввіймати Тараса.]

Шість днів тікали козаки путівцями від ляхів; ледве витримували коні небувалу гонитву й рятували козаків. Але Потоцький цього разу вправся добре з дорученням. Він, не спочиваючи, гнався за ними й догнав їх коло Дністра, де Бульба зупинився на відпочинок, розташувавшись у зруйнованій фортеці.

Над самою кручею Дністровою стояла вона зі своїм обірваним валом та розваленими мурами. Піском та битою цеглою засіяний був верх кручі, що кожної хвилини міг зірватися і полетіти вниз. Отут із двох боків, прилеглих до поля, і обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні бились і оборонялися козаки, відбиваючись цеглою й камінням. Але не вистачило ні запасу, ні сили, і поклав Тарас пробиватися крізь ворожі лави. І вже пробилися були козаки, і, може, ще раз вірно послужили б їм прудконогі їхні коні, коли це раптом на бігу зупинився Тарас і гукнув:

— Стійте! Випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька моя дісталася вражим ляхам!

І нахилився старий отаман, і почав шукати в траві люльку з тютюном — свою вірну подругу на морі й на землі, в походах і дома. А тим часом налетіла ватага ляхів і вхопила його під могутні плечі. Струснув

він усім своїм дужим тілом, але не посипалися вже, як колись, на землю, мов груші, гайдуки, що держали його.

— Ох, старість, старість! — промовив він, і заплакав старий кремезний козак. Та не старість була тому винна: сила подолала силу. Мало не тридцять гайдуків учепилося йому за руки й за ноги.

— Піймалася бісова ворона! — кричали ляхи. — Тепер треба тільки вигадати, яку б йому, собаці, найкращу честь віддати.

І присудили, з гетьманського дозволу, спалити живцем перед усім військом.

Недалеко стояло голе дерево, що грім розбив йому верхів'я.

Припнули Тараса залізними ланцюгами до стовбура, цвяхом прибили йому руки і, піднявши його вище, щоб звідусіль видко було козака, почали розкладати під деревом вогонь. Але не на вогонь дивився Тарас, не про вогонь він думав, на якому мали його спалити; дивився він, бідолаха, в той бік, де відстрілювалися козаки: йому згори було видно все як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте швидше, — гукав він, — гору, що за лісом: туди не підступлять вони!

Але вітер не доніс його слів.

— Ой, пропадуть, пропадуть ні за понюх табаки! — промовив він гірко і глянув униз, де блищав Дністер. Радістю засяяли йому очі. Він побачив чотири човни, що кормою виглядали з-за кущів, і, зібравшись на силі, гукнув на всі груди:

— До берега, хлопці! До берега! Спускайтеся попід гору стежкою, що йде ліворуч. Коло берега стоять човни, — всі забирайте, щоб не було погоні!

Цього разу вітер дмухнув із другого боку, і все почули козаки.

Але за цю раду дістав він обухом по голові, і все перевернулося йому в очах.

Пустили козаки коней щодоуху узбічною стежкою, а вже ляхи за плечима. Бачать козаки — крутиться й гадючиться стежка й багато вбік дає вигинів.

— Гей, панове товариство! Пан чи пропав! — сказали вони всі разом, на мить зупинилися, підняли нагайки, свиснули — і татарські коні їхні, відірвавшись від землі і розпростершись у повітрі, як змії, перелетіли через провалля й шубовсьнули просто в Дністер. Двоє тільки не досягли до ріки, грянули з високості на каміння і пропали там навіки з кіньми,

Тарас Бульба
(О. Герасимов, 1952)

не встигнувши навіть голос подати. А козаки вже пливли з кіньми річкою й одв'язували човни. Зупинилися ляхи над проваллям, дивуючися нечуваній козацькій сміливості, і думали: скакати їм чи ні. Один молодий полковник, живої, гарячої крові, рідний брат красуні-польки, що причарувала бідолашного Андрія, не роздумуючи, кинувся згарячу за козаками. Перевернувся він тричі в повітрі з конем своїм і гримнув просто на гострі скелі. На шмаття подерло його гостре каміння, і пропав він на дні провалля, мозком і кров'ю оббризкавши кущі, що росли по нерівних стінах прірви.

Коли отямився Тарас Бульба після обуха й глянув на Дністер, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулі сипалися на них зверху, але не досягали. І засвітилися радістю очі у старого отамана.

— Прощайте, товариство! — гукав він їм згори. — Згадуйте мене і на ту весну знову сюди прибувайте та гарненько погуляйте!.. А що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б злякався козак!..

А вже вогонь піднявся вгору і лизав його ноги, обіймаючи потроху все дерево... Та хіба знайдуться у світі такі вогні й муки, така сила, що перемогла б козацьку силу?..

Не мала річка Дністер, а як пожене вітер з моря, то хвиля сягає до самого місяця! Козаки хутко пливли вузьенькими двостеренними човнами, гребли в лад веслами, обережно минали зелені острови, полохаючи птаство, і розмовляли про свого отамана.

1835

*(Редакція І. Малковича та Є. Поповича
на основі перекладу М. Садовського)*

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ТА КОЗАЦТВА У ПОВІСТІ

Дійові особи повісті — запорозькі козаки. Це воїни, які захищають свій народ. У часи, зображені у творі, свободу здобували не інакше як зі зброєю в руках. Козаки селилися на островах на південь від Дніпровських порогів — гранітних хребтів, тому й отримали назву запорозьких. Вільні люди створювали військові об'єднання. Вони зводили січі — укріплення, зроблені з рубленого дерева. У XVI столітті поселенці облаштували фортецю, яка й дістала назву Запорозької Січі. На території фортеці був майдан, де відбувалися військові ради. Запорожці жили в куренях, дерев'яних приміщеннях, укритих очеретом. На чолі війська стояв кошовий отаман, якого обирали на раді. Усі важливі рішення приймали за участі громади. Запорожці захищали південні українські кордони. Вони стримували напади кримського війська, здійснювали морські походи до Туреччини. Запорожці ставали на захист українців, виступали проти утисків з боку польської шляхти.

На війні запорожці здобували трофеї, а в мирний час займалися полюванням і ремеслами. Вони були не лише хоробрими воїнами, а й умілими трудівниками. Могли також на дозвіллі добряче погуляти. Це все дуже добре розкрито в повісті: *«Не було такого ремесла, що його не знав би козак: накурити горілки, спорядити воза, натерти пороху, справити ковальську, слюсарську роботу, а на додачу — загуляти, щоб аж небу було душно...»* Автор ідеалізує запорозьке козацтво, але не прикрашає його, намагається не відходити від історичної правди. У змалюванні козацької натури М. Гоголь дуже близький до свого славетного попередника Івана Котляревського, який в образах троянців зобразив відчайдушну ватагу запорожців.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. У яку епоху відбуваються події твору?
2. Чи ідеалізує М. Гоголь запорозькі порядки?
3. Що споріднює твори Івана Котляревського й Миколи Гоголя?
4. У чому своєрідність зображення козацтва у творі М. Гоголя? Поясніть, спираючись на приклади з тексту.

..... **Ділимося читацьким досвідом** .....

5. Які літературні й фольклорні твори про козацьку добу ви знаєте?

..... **Досліджуємо самостійно** .....

6. Використовуючи знання з історії України, підготуйте усну доповідь «Життя й побут запорозьких козаків» і виступіть перед однокласниками.

СЮЖЕТНА ОСНОВА ПОВІСТІ ТА ЇЇ КОМПОЗИЦІЯ

Експозицію твору складає повернення синів козацького полковника Тараса Бульби до батьківської домівки. Остап і Андрій закінчили своє навчання в Київській академії, тож тепер на них чекає нова, більш сувора школа. Батько має намір віддати синів у військову науку на Запорозжя.

Події розвиваються швидко: не побувши вдома й доби, парубки вирушають у дорогу й за кілька днів потрапляють на Січ. Дуже скоро вони стають своїми в січовому товаристві. Тарас Бульба розуміє, що лише діяльна участь у походах зробить із його дітей справжніх воїнів. Хитрістю він домагається переобрання занадто миролюбного отамана, після чого планує відрядити Остапа з Андрієм у морський похід до Туреччини. Тим часом надходить тривожна звістка про посилення гніту з боку польської шляхти та про жорстокі знущання з мирного українського населення. Запорозька громада одностайно готується до війни.

Основні воєнні події розгорнулися біля міста Дубно, у якому укріпився чисьельний польський гарнізон. Довготривала козацька облога спричинила голод серед міських жителів. Тоді до Андрія по допомогу звернулася дочка польського воєводи, у яку хлопець закохався ще в часи свого шкільного навчання. Не роздумуючи, він пробірається до міста й вирішує перейти на бік ворога — хлопець готовий на все заради кохання.

У повісті є не одна, а декілька кульмінаційних ситуацій. Усі вони пов'язані з загибеллю когось із героїв. Помирає від батькової руки зрадник Андрій. Гине від страшних тортур у Варшаві полонений Остап. Як герой іде з життя сам Тарас Бульба, перед тим помстившись ворогам за сина. Смерть козацького полковника та його останні слова, звернені до бойових побратимів, завершують твір, виступаючи одночасно розв'язкою повісті.

Сюжет «Тараса Бульби» поєднує драму однієї родини з великою драмою, що її пережив український народ у боротьбі за свою свободу.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Що складає експозицію й зав'язку повісті «Тарас Бульба»?
2. Як розвиваються події твору?
3. Визначте кульмінаційні моменти твору. Обґрунтуйте свої міркування.
4. Як закінчилося життя головного героя повісті? Якого символічного значення набуває ця смерть?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

5. Роздивіться картини, на які надихнула художників повість М. Гоголя «Тарас Бульба» (с. 151, 153, 157, 160). Які епізоди твору вони ілюструють? Якими зображені на них герої? Яка з картин справила на вас найбільше враження? Чому?

ОБРАЗ ТАРАСА БУЛЬБИ

На початку твору Тарас Бульба постає як батько, який опікується майбутнім своїх дітей. Він мріє виховати їх справжніми лицарями, тому й відвозить на Січ. Досвідчений воїн намагається передати синам не лише військові навички, а й своєрідний моральний кодекс козака. В основі цього кодексу — патріотизм, вірність присязі, готовність померти за волю батьківщини.

Автор зазначив, що деякі впливові українці тих часів переймали польські звичаї, але не Тарас Бульба. Він тримався простого козацького побуту, хоча міг багато чого собі дозволити. Вірний кінь, шабля, люлька — у своїх потребах старий полковник нагадував звичайного козака.

Тарас Бульба належав до типу людей, який створила сама епоха. Про таких козаків автор пише: *«Це був справді надзвичайний вияв української сили: його викресало з народних грудей кресало лиха»*. Добре знаючи, яке горе несуть вороги, Тарас Бульба не вірить розмовам про мир. Він єдиний із полковників не визнав мирної угоди і, як виявилось, мав

Тарас Бульба
(М. Дерезус, 1952)

слухність: польський гетьман Потоцький відновив свої сили й виступив проти козацького війська.

В образі Тараса Бульби помітна гіперболізація. Вона виявляється в зображенні поведінки героя в бою, а особливо — в епізоді його загибелі. Демонструючи надзвичайну силу духу, козацький ватажок навіть тоді думає не про себе, а про своїх побратимів.

Може здатися, що герой украй однобічний, але це зовсім не так. Тарас Бульба змальований і як батько, який уболіває за своїх синів. Йому непросто було покарати сина-зрадника. Його серце переболіло за старшого сина, який потрапив до польського полону. Тарас зробив усе можливе й неможливе, аби врятувати Остапа. А коли це не вдалося, батько, незважаючи на смертельний ризик, розділив із сином останні хвилини його життя. Сцена їхнього передсмертного прощання досягає високого драматичного піднесення.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Які риси козака втілені в образі Тараса Бульби?
2. Як герой ставиться до своїх синів? Як характеризує Тараса Бульбу таке ставлення?
3. Доведіть, що Тарас Бульба не живе за польськими звичаями, як дехто з багатих українців.
4. Що спонукало Тараса Бульбу вбити молодшого сина? Як ви ставитеся до цього вчинку героя?
5. Як Тарас Бульба ставиться до побратимів-козаків?
6. Яким є ставлення автора до головного героя? Чи поділяєте ви його позицію?

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

7. Які емоції викликала у вас сцена прощання Тараса Бульби з Остапом? Підготуйте на основі своїх вражень повідомлення.
8. Передайте свої враження від сцени у творчій роботі (есе, асоціативний етюд, ілюстрація тощо).

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

9. Чи вважаєте ви Тараса Бульбу типовим персонажем козацької доби? Доведіть свою думку.

ОСТАП І АНДРІЙ

Два герої визначають у творі проблему вірності й зради. Автор від початку оповіді порівнює Остапа й Андрія. Уже в сцені зустрічі з батьками впадає в око різниця у їхніх характерах. Старший син прямодушний і водночас упертий, як і батько. Молодший має м'якшу натуру, він більш емоційний.

Обидва з дванадцяти років потрапили в науку до Київської бурси. Життя поза домівкою не було легким: важко давалося схоластичне навчання, дошкуляв невлаштований побут. Старший Остап утік, але його повертали до школи. Лише після батькової погрози віддати сина в монастирські служки хлопець засів за книжки.

Андрієві наука давалася легше, та він, як і брат, не вирізнявся зразковою поведінкою. Обидва стали лідерами в шкільних витівках. Та коли Остап зі стійкістю приймав заслужене покарання, то хитруватий Андрій міг викрутитися й уникнути кари. Перед закінченням шкільного навчання Андрій без тямі закохався в дочку польського воєводи.

Побачивши її знову, Андрій забуває про все на світі. Звичайно, його провина не в тому, що він закохався, а в тому, що зрадив свій народ, зламав козацьку присягу. І ось уже Андрій виступає попереду ворожій гусарській лави в чужих обласунках — він, немов засліплений, рубає своїх недавніх побратимів. Навіть перед лицем смерті Андрій не визнає провини, а в останню мить життя промовляє ім'я коханої. Пристрасть витіснила в ньому любов до батьківщини, однак не зробила його щасливим.

Остап в усьому нагадує батька: він так само взірцевий носій козацького морального кодексу. Потрапивши у ворожий полон, хлопець гідно витримує тяжкі випробування. Батько залишається для нього прикладом, найближчою людиною. Не випадково передсмертні слова Остапа звернені саме до батька: *«Батьку! Де ти? Чи чуєш мене?»* У цьому епізоді перед нами постає справжній герой і патріот, який зберіг вірність козацькому слову.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Як зображені сини Тараса Бульби на початку повісті?
2. Як характеризує Остапа й Андрія їхня поведінка в часи навчання?
3. Назвіть основні відмінності в особистостях цих героїв.
4. Як герої поведуться на Січі?
5. Як сини Тараса Бульби показали себе в перших битвах з поляками?
6. У кого закохався Андрій? До яких наслідків призвело його почуття?
7. Хто є прикладом для Остапа? Доведіть це.
8. Як поводить себе Остап перед стратою? Про що це свідчить?
9. Як ставиться Тарас Бульба до своїх синів? Як ви оцінюєте таке ставлення?
10. Хто з братів викликав у вас більшу симпатію? Чому?

..... Досліджуємо самостійно .....

11. Якими є передсмертні слова головних героїв? До кого вони звернені, як характеризують персонажів? Результати дослідження викладіть у зручній для вас формі (тексту, таблиці, схеми).

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

12. Знайдіть на електронному ресурсі interactive.ranok.com.ua і послухайте увертюру Л. Ревуцького та Б. Лятошинського до опери М. Лисенка «Тарас Бульба» у виконанні Заслуженого академічного симфонічного оркестру Національної радіокомпанії України. Якими ви знімали фільм за повістю М. Гоголя, у яких епізодах могли б використати цю музику?

..... ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО .....

Щоб перевірити свої знання, пройдіть тест 2 в розділі «Нова українська література» на сайті interactive.ranok.com.ua.

Тарас Шевченко

(1814—1861)

ШЛЯХ ДО ВОЛІ Й ПОКЛИКАННЯ

Тарас Григорович Шевченко народився 25 лютого (9 березня) 1814 року в селі Моринці Звенигородського повіту на Київщині в сім'ї кріпаків. Невдовзі родина Шевченків перебралася до сусіднього села Кирилівки. Початкову освіту майбутній поет одержав у сільській школі. Йому рано судилося втратити батьків — в одинадцятирічному віці Тарас залишився сиротою.

Ще з дитинства обдарований юнак захоплювався малюванням, однак після втрати батьків мусив працювати в господарстві свого дядька, бути за школяра-служника при школі, пасти громадську череду. Увесь цей час він наполегливо шукав учителя малювання. Нарешті один із сільських малярів погодився взяти хлопця до себе в науку.

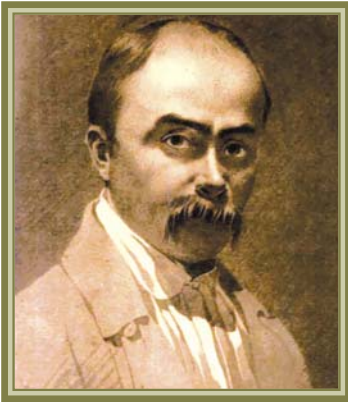
Власником Кирилівки тоді був Павло Енгельгардт. За його наказом управителі шукали обслугу для панського двору. Т. Шевченка, який звернувся по дозвіл на навчання, вирядили до Вільна, де жив поміщик. Управителі в загальному списку нових слуг навпроти прізвища Шевченка зробили важливий запис: *«Годиться як кімнатний живописець»*.

Так розпочалося життя Т. Шевченка поза межами батьківщини. У 1829 році Тарас прибув до Вільна (тепер Вільнюс — столиця Литви). Дізнавшись про талановитого хлопця, пан вирішив виховати для своїх потреб кріпосного художника. У Вільні Тарас був недовго: Енгельгардт дістав службове призначення в Петербурзі. Після року навчання Т. Шевченко мусив залишити малярську науку й теж вирушити до столиці Російської імперії.

Один із муралів у Києві, присвячений Тарасові Шевченку

Столичне життя відкривало перед талановитою людиною нові можливості. Тарас домігся дозволу на продовження навчання. Він потрапив до мистецької артілі Василя Ширяєва, наполегливо працював, удосконалював свої навички. Однак на заваді життєвим планам стояло кріпацтво.

Тарас Шевченко
(автопортрет, 1853)

У Петербурзі Т. Шевченка підтримали земляки-українці. Спочатку була зустріч з Іваном Сошенком, студентом Академії мистецтв. Сошенко познайомив Тараса зі своїми приятелями Євгеном Гребінкою й Аполлоном Мокрицьким. Значну допомогу молодому художнику надав Василь Григорович, професор Академії мистецтв, українець із Полтавщини. Роботами Т. Шевченка зацікавились відомі митці Карл Брюллов, Олексій Венеціанов, Василь Жуковський, Михайло Вієльгорський. Щоб зібрати гроші для викупу, вони організували благодійну лотерею, яка відбулася 22 квітня 1838 року. А вже через три дні з рук поета Жуковського Тарас одержав відпускні документи.

Невдовзі сам Т. Шевченко став студентом Академії мистецтв, навчався в майстерні славетного Брюллова. Здавалося б, здійснилося його заповітне бажання. Однак уже тоді заявило про себе нове захоплення — по-

етичне. Віршувати Тарас почав ще кріпаком. Перші літературні спроби здавалися йому не вартими читацької уваги. Усе змінилось після виходу поетичної збірки, що побачила світ у 1840 році. Поява «Кобзаря» знаменувала народження нового майстра слова. Відтоді Тарас усвідомив, що саме поезія є для нього головним життєвим покликанням.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. За матеріалом підручника та творами, прочитаними в попередніх класах, складіть розповідь про дитячі роки Т. Шевченка. Розповідь має містити відповіді на такі питання: коли й де народився Тарас Шевченко? Ким були його батьки? Де він одержав початкову освіту? Яке творче обдарування виявилось у Шевченка в дитячі роки? Як воно вплинуло на його подальшу долю? Куди Т. Шевченко виїхав з України? Як після цього змінилось його життя?
2. Як склалося життя Т. Шевченка в Петербурзі?
3. Коли поет написав перші твори? За яких обставин він зрозумів, що поезія є його покликанням?
4. Яку назву має дебютна Шевченкова збірка? Коли вона вийшла?

..... Виявляємо творчі здібності .....

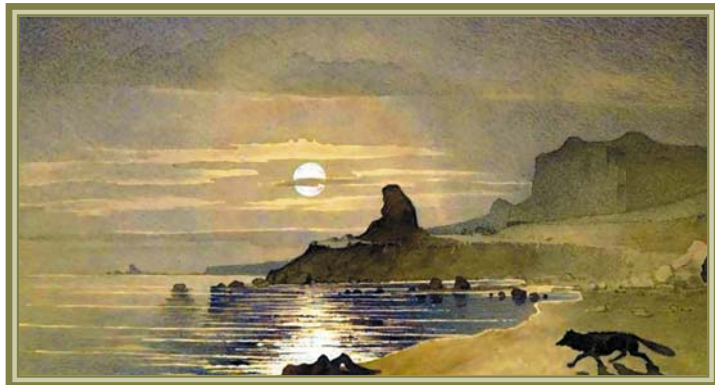
5. Напишіть коротке есе «Звільнення Т. Шевченка з кріпацтва», у якому з'ясуйте значення цієї події для української культури.

ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЄВІ ВИПРОБУВАННЯ

У 1843 році в перерві між навчанням Тарас Шевченко на кілька місяців виїхав в Україну. Там він знайшов щирих шанувальників свого таланту, збагатився новими враженнями. Змінилась його творчість — вона набула гострого викривального характеру. Поет розпочав рукописний альбом «Три літа», до якого заносив нові вірші. Автор не призначав їх до публікації, однак твори переписували та поширювали читачі.

У 1845 році закінчилося Шевченкове навчання в академії. Одержавши звання художника, він виїхав в Україну з наміром послужити батьківщині своїм талантом. Улаштувавшись до Київської археографічної комісії, поет багато часу проводив у поїздках. Він описував і замальовував архітектурні пам'ятки. Мандруючи Україною, Т. Шевченко писав нові твори, спілкувався з читачами. Буваючи в Києві, він зблизився з Кирило-Мефодіївським товариством. У 1847 році Т. Шевченка звинуватили в причетності до цієї таємної організації. Його заарештували й відправили до Петербурга. Близько двох місяців Т. Шевченко провів в одиночній камері. Написані в той час твори склали відомий поетичний цикл «В казематі».

Шевченкові винесли вирок: заслання рядовим до війська із заборонаю писати й малювати. Його покарали не за протиправні дії, а за поетичне слово, сповнене любові до України. Близько десяти років митець провів у засланні в Орській фортеці та Новопетровському укріпленні. Незважаючи на заборону, він продовжив писати, багато малював. У творчості прагнув по-новому осмислити своє покликання, болісно реагував на втрату зв'язків зі звичним середовищем, із сумом переживав самотність. Лише в 1857 році Т. Шевченка звільнили. Дорогою із заслання він зупинився в Нижньому Новгороді, а потім виїхав до Петербурга. Роки після звільнення поет провів у російській столиці. Лише раз, і то ненадовго, йому вдалося відвідати рідний край. Влада Російської імперії робила все, щоб не допустити геніального поета в Україну. Помер Т. Шевченко 26 лютого (10 березня) 1861 року в Петербурзі. Того самого року відбулося перепоховання поета в Україні на Чернечій горі поблизу Канева.

Скеля «Монах»
(Т. Шевченко, 1853)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

i

1. Як змінилася творчість Т. Шевченка після 1843 року?
2. Яку назву мав його тодішній рукописний альбом?
3. Де Т. Шевченко працював після завершення навчання?
4. Розкажіть про арешт Тараса Шевченка. У чому його обвинувачували?
5. Чи було покарання справедливим? Чому ви так вважаєте?
6. Розкажіть про життя поета в засланні та його творчість у цей період.
7. Використовуючи матеріал сайту interactive.ranok.com.ua, розкажіть про місця, де перебував Т. Шевченко під час заслання.
8. Де пройшли останні роки життя поета?
9. Коли помер Т. Шевченко? Де він похований?
10. Яке враження на вас справила розповідь про біографію Т. Шевченка? У чому трагічність його життя, а в чому — успіх?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

11. Розгляньте на с. 165 акварельний малюнок Т. Шевченка «Скеля «Монах». Чому, на вашу думку, він має таку назву? Т. Шевченко створив цей малюнок під час перебування в Новопетровському укріпленні. Як ви гадаєте, які почуття переживав художник під час його створення? Як це позначилось на картині?

Бандурист
(Т. Шевченко, 1843)

РАННЯ ТВОРЧІСТЬ ПОЕТА

Шевченко по-справжньому захопився поезією в Петербурзі. Завдяки Євгену Гребінці зацікавився українською історією, фольклором, літературою. Велике враження справили на поета твори Івана Котляревського і Григорія Квітки-Основ'яненка.

Шевченка дуже приваблювали романтичні ідеї та образи. Ще до викупу з кріпацтва під впливом романтизму він написав баладу «Причинна», розкрив у ній тему нещасливого кохання. Початок цього твору «Рече та стогне Дніпр широкий...» знає чи не кожен українець.

У Т. Шевченка, окрім балад, зустрічаються елегії, послання, ліро-епічні поеми. Як творча декларація сприймається елегія «Думи мої, думи мої...». Вона характеризує автора як глибоко національного поета. До історичної теми Т. Шевченко звернувся в поемах «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки». Зображуючи волелюбність українців у минулому, він нагадував сучасникам, що національну свободу можна здобути лише в боротьбі.

..... Коментар фахівця .....

Ми підійшли до тематики поезій Шевченка. І вона наскрізь романтична, і, може, найбільш романтичне в ній те, що вона наскрізь національна, українська. Степ і море, здебільшого степ, у якому віє вітер, та буйне схвильоване море, могили, в яких заховане минуле України, буряна ніч... пожежа. Пейзаж здебільшого рухливий,

«динамічний»; вітер — знову романтичний образ. До цього приєднуються люди: бандурист — улюблена тема українських романтиків; філософія поезії розвинена Шевченком детально в його віршах до поетів — І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Гоголя... Далі — козак як борець за волю; селянин, у якому живе в потенції той самий козак; дівчина; мати, що сумує над долею своїх дітей; гнобитель люду (часто чужинець) — це все теми, узяті з народної поезії або власного життєвого досвіду Шевченка, але вони набули в нього символічного характеру, є образами України, і ця символічна двозначність усіх постатей теж типово романтична.

Дмитро Чижевський,
український учений, літературознавець

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Хто допоміг Т. Шевченкові в самоосвіті?
2. Кого поет вважав своїми літературними попередниками?
3. Назвіть перший поетичний твір Тараса Шевченка.
4. До яких жанрів звертався поет?
5. У яких творах він розкрив історичні теми?
6. Чому Д. Чижевський вважає тематику поезій Т. Шевченка «наскрізь романтичною»?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

7. Малюнок «Бандурист», який ви бачите на с. 166, — один із кількох малюнків Т. Шевченка, що зображують народного співця. Чому, на вашу думку, ця тема так цікавила поета і художника?

ПОСЛАННЯ «ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА»

Поетичне послання зазвичай звернене не лише до вказаного адресата, а й до широкої аудиторії. У такий спосіб читачі залучаються до важливого обговорення актуальних проблем. У творчому діалозі українських письменників спільною темою постало козацьке минуле. До цієї теми Г. Квітка-Основ'яненко звернувся в нарисі «Головатий». Героєм його твору є один із відомих захисників запорозьких традицій Антін Головатий. Т. Шевченка вразив і захопив Квітчин нарис. Послання «До Основ'яненка» стало відгуком на цей твір.

Шевченко дуже високо оцінив творчість свого авторитетного сучасника. Водночас у своєму творі він уславив історичні заслуги легендарної Запорозької Січі. У його роздумах ідеалізація минулого поєдналась із сумним переживанням утрат, які випали на долю народу. Ці втрати символічно виражені в образах козацьких могил, що «стоять та сумують» у степу.

Звернення до минулого мислиться Т. Шевченком як важливий шлях пізнання себе, свого коріння. Давня слава в часи занепаду національного життя постає безсмертним скарбом народного духу: «Слава не поляже; / Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чії ми діти». На думку автора послання, поет перш за все покликаний бути патріотом. Його місія — пробуджувати натхненним словом у душах людей пам'ять про вільні й героїчні часи. Т. Шевченко закликав однодумця нагадувати співвітчизникам про заслуги славних предків: «Співай же їм, мій голубе, / Про Січ, про могили... / Про старину, про те диво, / Що було, минуло...».

Романтична ідеалізація старовини поєднується в Шевченковому посланні з глибоким почуттям патріотизму, що поширюється й на сьогоднішній день. Твір про минулу славу звернений насамперед до сучасників — нащадків героїчного козацтва — як талановите нагадування про давні волелюбні традиції українського народу.

До Основ'яненка

Б'ють пороги; місяць сходить,
 Як і перше сходив...
 Нема Січі, пропав і той,
 Хто всім верховодив!
 Нема Січі; очерети
 У Дніпра питають:
 «Де то наші діти ділись,
 Де вони гуляють?»
 Чайка скиглить літаючи,
 Мов за дітьми плаче;
 Сонце гріє, вітер віє
 На степу козачім.
 На тім степу скрізь могили
 Стоять та сумують;
 Питаються у буйного:
 «Де наші панують?
 Де панують, бенкетують?
 Де ви забарились?
 Верніться! Дивіться —
 Жита похилились,
 Де паслися ваші коні,
 Де тирса шуміла,
 Де кров ляха, татарина
 Морем червоніла —
 Верніться!»
 — «Не вернуться!» —
 Заграло, сказало
 Сине море. — Не вернуться,
 Навіки пропали!»
 Правда, море, правда, сине!
 Така їх доля:
 Не вернуться сподівані,
 Не вернеться воля,
 Не вернуться запорожці,
 Не встануть гетьмани,
 Не покрийть Україну

Червоні жупани!
 Обідрана, сиротою
 Понад Дніпром плаче;
 Тяжко-важко сиротині,
 А ніхто не бачить...
 Тільки ворог, що сміється...
 Смійся, лютий враже!
 Та не дуже, бо все гине, —
 Слава не поляже;
 Не поляже, а розкаже,
 Що діялось в світі,
 Чия правда, чия кривда
 І чії ми діти.
 Наша дума, наша пісня
 Не вмре, не загине...
 От де, люде, наша слава,
 Слава України!
 Без золота, без каменю,
 Без хитрої мови,
 А голосна та правдива,
 Як Господа слово.
 Чи так, батьку отамане?
 Чи правду співаю?
 Ех, якби-то!.. Та що й казати?
 Кебети не маю.
 А до того — Московщина,
 Кругом чужі люде.
 «Не потурай», — може, скажеш,
 Та що з того буде?
 Насміються на псалом той,
 Що виллю сльозами;
 Насміються... Тяжко, батьку,
 Жити з ворогами!
 Поборовся б і я, може,
 Якби малось сили;
 Заспівав би, — був голосок,

Та позички з'їли.
 Отаке-то лихо тяжке,
 Батьку ти мій, друже!
 Блуджу в снігах та сам собі:
 «Ой не шуми, луже!»
 Не втну більше. А ти, батьку,
 Як сам здоров знаєш;
 Тебе люде поважають,
 Добрий голос маєш;
 Співай же їм, мій голубе,
 Про Січ, про могили,
 Коли яку насипали,
 Кого положили.
 Про старину, про те диво,
 Що було, минуло —
 Утни, батьку, щоб нехотя
 На весь світ почули,

Що діялось в Україні,
 За що погибала,
 За що слава козацькая
 На всім світі стала!
 Утни, батьку, орле сизий!
 Нехай я заплачу,
 Нехай свою Україну
 Я ще раз побачу,
 Нехай ще раз послухаю,
 Як те море грає,
 Як дівчина під вербою
 Гриця заспіває.
 Нехай ще раз усміхнеться
 Серце на чужині,
 Поки ляже в чужу землю,
 В чужій домовині.

1839

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Яке враження справила на вас поезія?
2. У чому полягають особливості поетичного послання як жанру?
3. Чому Т. Шевченко обрав саме цього адресата для свого послання?
4. Який нарис Г. Квітки-Основ'яненка зацікавив поета?
5. До чого закликав поет свого колегу по перу?
6. Якою є основна ідея послання?

..... **Досліджуємо самостійно** .....

7. За допомогою яких образів автор послання передав патріотичний зміст твору? Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

8. Чи актуальні ідеї Шевченкового послання в наш час? Висловіть свої роздуми в письмовій формі.

**СЛОВО ПРАВДИ Й БОРОТЬБИ
 (ПОЕЗІЯ «ТРЬОХ ЛІТ»)**

У творчому зростанні Т. Шевченка дуже важливим був 1843 рік. Тоді після багаторічної розлуки з рідним краєм поет відвідав Україну. Ще підлітком-кріпаком він залишив її не з власної волі. Згодом настав непростий період особистісного зростання. Прийшла воля, перші успіхи в малярстві й літературне визнання. В Україну повертався вже не кріпак, а відомий художник і поет.

Це була поїздка в перерві між навчанням в Академії мистецтв. Поет багато спілкувався з читачами, відвідав родичів у Кирилівці. Тоді він по-новому

«відкривав» для себе Україну, бо дивився на все очима дорослої людини з неабияким духовним досвідом.

Минуло літературне становлення поета, сталися відчутні зміни в його поетичному світогляді. Т. Шевченко повною мірою усвідомлює власну причетність до національних проблем, глибоко переймається відповідальністю за долю рідного краю. Написані тоді поезії, які склали альбом «Три літа», відзначаються безкомпромісним осудом проявів зла й несправедливості в житті українців.

Закінчивши Академію мистецтв, Т. Шевченко повернувся в Україну й усі свої сили присвятив боротьбі за волю народу. Він викривав несправедливий соціальний лад, виступав проти національного поневолення. Коли навесні 1847 року Т. Шевченка заарештували, саме його правдива поезія стала підставою для жорстокого покарання.

Поезія «Трьох літ» не лише викривальна. Вона оспівує моральну вищість усіх скривджених і знедолених. Вона також дуже складна в художньому виконанні, символічна й багатозначна. Її важко зрозуміти, сприймаючи буквально, без урахування художньої умовності.

Під умовністю зазвичай розуміють навмисне, зумовлене художніми завданнями порушення правдоподібності. Засобами створення умовності є фантастика, гіпербола, символ, алегорія. За рівнем умовності деякі викривальні твори Т. Шевченка споріднені з давніми біблійними пророцтвами. Вони так само розглядають дійсність у контексті боротьби добра і зла, але український автор до цього контексту залучає найдраматичніші моменти українського буття. Як і в пророцтвах, у багатьох творах Т. Шевченка звучить непохитна віра в оновлення життя народу.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Яку роль у творчості Т. Шевченка відіграла поїздка в Україну 1843 року?
2. Чому поет не призначав написані в той час твори для публікації?
3. Яку роль відіграє умовність у Шевченкових творах?
4. Що поєднує твори Т. Шевченка з біблійними пророцтвами?

Висміювання устрою Російської імперії в поемі «Сон»

ХОУДОЖНІЙ ЗАДУМ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ

За принципами художньої умовності побудована поема «Сон» («У всякого своя доля...»). Підзаголовок «комедія» містить авторську вказівку на сатиричний характер твору. Епіграф спрямовує читацьке сприйняття до євангельського контексту. Непрямо автор розкриває свій задум: указати на прояви зла в «перевернутому» світі, у якому добро зневажене, а зло натовмість панує, приховуючи своє справжнє обличчя під благопристойною маскою. Оповідач ставить важливе питання: *«Чи довго ще на сім світі / Катам панувати»*.

Поема має вступ і три картини. Розпочинається вона загальними авторськими роздумами на тему суспільної дисгармонії. Подальший виклад ведеться від імені оповідача, дивакуватого простака, який безпосередньо реагує на побачене. Однак за його постаттю постійно перебуває автор, тому показна простота реакцій оповідача сприймається як частина авторського художнього задуму. Умовність посилюється використанням прийому «сну»: герой поеми в пошуках «земного раю» вві сні переноситься над просторами Російської імперії.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. На що вказує підзаголовок твору?
2. Звідки автор узяв епіграф? Що він означає?
3. На які частини можна умовно поділити твір?
4. Для чого поет використав прийом сну?
5. Чому автор заховався за образом оповідача?

КАРТИНИ СТРАЖДАНЬ

Спочатку в нашій уяві проходять образи української дійсності — на тлі ідилічної природи зображено людські страждання. Прийом контрасту, художнього протиставлення, дозволяє краще уявити всю глибину народного поневолення. Яскравий пейзаж різко контрастує з несправедливістю: у нещасного каліки забирють останнє, єдиного сина вдови беруть до війська, молода мати, замість дбати про дитину, мусить відбувати панщину. Із таких лаконічних картин складається панорама страдницького животіння.

Не побачивши «раю» в Україні, герой переноситься до Сибіру — російської «незамкненої тюрми». Тут перед його очима постають образи закутих у кайдани каторжників. Здавна в Росії до Сибіру відправляли тих, хто протестував проти тиранії. Серед злочинців герой помічає й «царя волі», закутого в залізо. Цей символічний образ праведника будується на контрасті «волі» й «кайданів».

Розчарувавшись у пошуках бажаного «раю», герой переноситься до Петербурга, столиці Російської імперії. Прийом сну, який застосував письменник, надав ширші можливості для мотивування подій. Герой не лише швидко долає уві сні далекі відстані, а й може ставати невидимим — так він потрапляє до царського палацу. Перед тим на вулиці він зустрічає українця, який служить чиновником у Петербурзі. У цьому образі поет сатирично висміяв «землячка», котрий зрікся свого національного коріння, морально деградував у погоні за наживою.

ВИСМІЮВАННЯ САМОДЕРЖАВСТВА

Опис перебування героя в царському палаці має виразні риси фантазмагорії — химерного, фантастичного зображення. Дивує незвичне змішування страхітливого і смішного. Це характерно для гротеску — виду художньої образності, який

.....
Гротеск — літературний прийом, який будується на поєднанні несумісних явищ: фантастичного й реального, прекрасного й потворного, правдоподібності й карикатури.

Сарказм — зла, в'їдлива насмішка, що спрямована на викриття вад у характері персонажів, подіях та явищах громадського або побутового життя.

Гетьман
Павло Полуботок
(невідомий художник)

будується на поєднанні несумісних явищ: фантастичного й реального, прекрасного й потворного, правдоподібності й карикатури¹. Картини зовнішньої розкоші в зображенні царського палацу контрастують із духовною обмеженістю монарха та його придворних.

Царська родина змальована сатирично. Найбільш повно насильницька суть самодержавства розкривається в моторошній сцені «генерального мордобиття» (І. Франко). Послугуючись засобами умовності, автор викрив сутність імперської влади, що тримається на жорстокості й культивуванні рабства.

Важливу роль у поемі відіграють роздуми, що їх викликає в героя споглядання пам'ятника російському цареві Петрові I на нічній петербурзькій вулиці. Для нього цей монарх є уособленням того зла, що спричинило занепад козацької України. Асоціативно до цього епізоду примикає монолог наказного гетьмана Павла Полуботка («Із города із Глухова / Полки виступали...») — характерний прийом у творах поетів-романтиків, пов'язаний з уявним оживленням «духів минулого». Пристрасні звинувачення на адресу російського самодержавства вкладаються в уста Полуботка, який сам став жертвою тиранії.

На ранок герой знову потрапляє в царські палати, де стає свідком появи царя перед своїми придворними: монарх порівнюється з ведмедем, який вилазить із барлога. Немов у кошмарному сні, від його рику зникає, ніби крізь землю провалюється, уся обслуга, і врешті-решт цар залишається сам-один, беззахисний, мов кошеня. З метою посилення сатиричного ефекту автор використав алегорію. Ведмідь позначає сильну, але не надто розумну людину — так додається ще один сатиричний штрих до образу російського правителя.

Завершується поема іронічним коментарем героя до своїх сонних видів — додатковою вказівкою враховувати умовність та інакомовлення.

Хай і в дуже своєрідній формі, автор висловив гостре неприйняття зла й насильства, що його уособлює Російська імперія. «Сон» — це справжній поетичний памфлет, спрямований проти російського самодержавства та його політики.

Опрацьовуємо прочитане

1. Що таке фантазмагорія?
2. Який принцип покладений в основу гротеску?
3. Хто такий Павло Полуботок? Яку роль цей образ відіграє в поемі?
4. Чому поему можна вважати поетичним памфлетом? Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (тексту, плану, таблиці, схеми).

¹ Карикатура — сатиричне або гумористичне зображення явищ дійсності засобами інших видів мистецтва.

Один із муралів
у Харкові,
присвячений
Шевченкові

Сон

Комедія

(Уривки¹)

Духъ истини, его же міръ
не можетъ пріяти, яко не видитъ
его, ниже знаетъ его.

Иоанна, глава 14, стих 17.

У всякого своя доля
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить

Пазурі в печінки, —
І не благай: не вимольять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі! <...>
Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає,

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Тихо, як у Раї,
Усюди Божа благодать —
І в серці, і в хаті.
Отож я ліг спати.
А вже підпилий як засне,
То хоч коти гармати —
І усом не моргне.
Та й сон же, сон, напричуд дивний,
Мені приснився —
Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
Та чорта з два!
Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами,
та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.
А я за нею та за нею,
Лечу й прощаюся з землею.
<...>

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все-то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!

Ніхто його не добіє
І не розруйнує...
І все-то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убога,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чує.
Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он бачиш? Очі! Очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попідтинню
З байстрам шкандибає,
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!
А панич не знає,
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває! <...>

Боже мій єдиний!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,

Тонка, довгонога... <...>
 Дивлюсь, цар підходить
 До найстаршого... та в пику
 Його як затопить!..
 Облизався неборака;
 Та меншого в пузо —
 Аж загуло!.. А той собі
 Ще меншого туза
 Межи плечі; той меншого,
 А менший малого,
 А той дрібних, а дрібнота
 Уже за порогом
 Як кинеться по улицах,
 Та й давай місити
 Недобитків православних,
 А ті голосити;
 Та верещать; та як ревнуть:
 «Гуля наш батюшка, гуля!
 Ура!.. ура!.. ура! а-а-а...» <...>
 Піти лишень подивиться
 До царя в палати,
 Що там робиться. Приходжу,
 Старшина пузата
 Стоїть рядом; сопе, хропе,
 Та понадувалось,
 Як індики, і на двері
 Косо поглядало.
 Аж ось вони й одчинились.
 Неначе з берлоги
 Медвідь виліз, ледве-ледве
 Переносить ноги.
 Та одутий, аж посинів,
 Похмілля прокляте
 Його мучило. Як крикне
 На самих пузатих —

Всі пузаті до одного
 В землю провалились!
 Вінвилупив баньки з лоба —
 І все затрусилось,
 Що осталося; мов скажений,
 На менших гукає —
 І ті в землю; він до дрібних —
 І ті пропадають!
 Він до челяді — і челядь,
 І челядь пропала;
 До москалів — москалики,
 Тільки застогнало,
 Пішли в землю; диво дивне
 Сталося на світі.
 Дивлюся я, що дальш буде,
 Що буде робити
 Мій медведик! Стоїть собі,
 Голову понурих,
 Сіромаха. Де ж ділася
 Медвежа натура?
 Мов кошенья, такий чудний.
 Я аж засміявся.
 Він і почув, та як зикне —
 Я перелякався
 Та й прокинувсь... Отаке-то
 Приснилося диво.
 Чудне якесь!.. таке тільки
 Сниться юродивим
 Та п'яницям. Не здивуйте,
 Брати любі, милі,
 Що не своє розказав вам,
 А те, що приснилось.

1844

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Про що розповідає автор у вступі до поеми?
2. Яким постає перед нами оповідач?
3. На що налаштовує вступ читача?
4. Що таке контраст? Як автор використав цей прийом у зображенні України?

5. Які картини українського життя представлені у творі?
6. Кого побачив оповідач у Сибіру? Що символізує «цар волі»?
7. Кого зустрів оповідач на петербурзькій вулиці?
8. Як автор ставиться до «землячка»?
9. Які завдання виконує гротеск у поемі?
10. Що дозволяє досягти прийом контрасту в зображенні царського палацу?
11. Як зображено царя та його оточення?
12. Для чого поет використав алегорію в зображенні царя?

..... Досліджуємо самостійно .....

13. Знайдіть у творі засоби комічного й охарактеризуйте їх.
14. Схарактеризуйте образ оповідача в поемі.

Викриття російських колонізаторів у поемі «Кавказ»

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Поему «Кавказ» Т. Шевченко присвятив світлій пам'яті свого приятеля Якова де Бальмена. Вони познайомились у 1843 році на Полтавщині й відтоді стали добрими друзями. Де Бальмен був талановитим художником, малював ілюстрації до творів Т. Шевченка. Йому довелося брати участь у війні, яку Російська імперія вела на Кавказі. Шевченків товариш загинув в одному з військових походів улітку 1845 року. Звістка про це боляче вразила поета, його скорбота позначилась на виборі епіграфа — рядків із книги біблійного пророка Єремії. Оплакуючи побратима, автор поеми шукав відповідь на непросте питання: хто ж є справжнім винуватцем цієї трагедії? Замість погребального плачу або траурної епітафії Т. Шевченко написав глибокий, складно організований твір, що поєднав авторські монологи дуже різного настроєвого забарвлення. Емоційна реакція поєдналась у поемі з роздумами про потворний характер російського самодержавства. За своєю викривальною силою твір нагадує інвективу — гостре звинувачення, пристрасний осуд загарбницьких воєн.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Ким був Яків де Бальмен?
2. Коли і як він загинув?
3. Як до цього поставився Т. Шевченко?
4. Звідки автор узяв епіграф?
5. Які риси інвективи має твір?

Кавказ

Поэма

(Уривок¹)*Искреннему моему Якову де Бальмену*

Кто даст главе моей воду,
И очесемь моимъ источникъ слезъ,
И плачуся и день и ночь о побиенныхъ...

Иеремии, глава 9, стих 1

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові —
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.
Не нам на прю з Тобою стати!
Не нам діла Твої судити!
Нам тільки плакати, плакати,
плакати
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і сльозами.
Кати знуцаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм Твоїй силі

І духу живому.
Встане правда! Встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кроваві ріки!
За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огненне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете,

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Вам Бог помагає!
 За вас правда, за вас слава
 І воля святая!
 Чурек¹ і сакля² — все твоє,
 Воно не прошене, не дане,
 Ніхто й не возьме за своє,
 Не поведе тебе в кайданах.
 А в нас!.. На те письменні ми,
 Читаєм Божії глаголи!..
 І од глибокої тюрми
 Та до високого престола —
 Усі ми в золоті і голі.
 До нас в науку! Ми навчим,
 Почому хліб і сіль почім!
 Ми християне; храми, школи,
 Усе добро, сам Бог у нас!
 Нам тільки сакля очі коле:

Чого вона стоїть у вас,
 Не нами дана; чом ми вам
 Чурек же ваш та вам не кинем,
 Як тій собаці! Чом ви нам
 Платить за сонце не повинні!
 Та й тільки ж то! Ми не погане,
 Ми настоящі християне,
 Ми малим ситі!.. А зате!
 Якби ви з нами подружили,
 Багато б дечому навчились!
 У нас же й світа, як на те —
 Одна Сибір неісходима,
 А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
 Од молдаванина до фіна
 На всіх язиках все мовчить,
 Бо благоденствує! <...>

1845

ОБРАЗ ПРОМЕТЕЯ

«Кавказ» — не лише сумний твір, написаний на смерть друга, і не лише сатиричне викриття російського самодержавства. Це заперечення зла, яке засліплює людей облудою й лицемірством. Своє завдання поет вбачає в тому, щоб указувати на прояви зла, викривати його підступність і водночас стверджувати неминучу перемогу добра. У цьому полягає особливість Шевченкової сатири, якій властиві переходи від ствердження до викриття, від піднесеного до саркастичного тону. Автор висміює лицемірство колонізаторів і водночас співчуває повстанцям, які чинять спротив загарбникам. Нескореність народу представлена символічним образом Прометея. Згідно з античним міфом, цей титан заради людей викрав вогонь з Олімпу, за що був прикутий до скелі в горах Кавказу й приречений на страждання. Це один із «вічних образів», тобто таких, що не втрачають своєї актуальності впродовж століть. Вічні образи символізують певні людські риси, які можуть бути властивими також і всьому народу. Із Прометеєм пов'язані волелюбність, героїчна самопожертва й сила духу. Цей образ автор співвідносить зі становищем народів Кавказу й позначає їхню нескореність у боротьбі за волю. Авторські симпатії цілком на боці повстанців, які захищають свою рідну землю: *«Борітеся — поборете, / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас сила / І воля святая!»*

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Які образи називають «вічними»?
2. Ким є Прометей в античній міфології?

¹ Чурек — прісний хліб кавказьких горців.

² Сакля — житло горців.

3. За що його покарав Зевс?
4. Що символізує образ Прометея в поемі?
5. З якими словами автор звернувся до кавказьких повстанців?

АВТОРСЬКІ МОНОЛОГИ

Уся поема «змонтована» з різних монологів і різних голосів. Одні відображають пряму авторську позицію, інші відтворюють колективний знеособлений голос імперського «ми», з яким полемізує поет. Автор почергово звертається до кількох адресатів: до Бога з наріканням на панування зла у світі, зі словами підтримки — до повстанців, до прихильників імперії — з викриттям їхнього лицемірства, до Христа — з низкою риторичних питань (*«За кого ж ти розіп'явся, / Христе, сине Божий?»*), нарешті, завершує поему слово до загиблого товариша.

У сатиричному змалюванні імперської політики автор вдається до різних прийомів, але найбільше він використовує іронію: приховану насмішку, яка в багатьох випадках сягає саркастичного — злого, уїдливого викриття. Цитуючи голоси прихильників імперії, поет розкриває фальш пропагандистських тверджень про нібито просвітницьку місію росіян, які завойовують чужі землі.

Автор висміює лицемірну суть «благоденствія», яке насправді тримається на насильстві й поневоленні. Так само саркастично характеризується російська церква, яка на ділі є одним із засобів імперської колоніальної політики. Насправді за веломовними словами церковників стоять не любов та істина, а ненажерливість, нестримна жадоба збагачення: *«Суєслови, лицеміри / Господом прокляті. / Ви любите на братові / Шкуру, а не душу!»*

У поемі піднесений виклад змінюється саркастичним і навпаки, а потім, наприкінці твору, заступається мінорною інтонацією. Поет може бути непримиренним противником зла й одночасно людиною з особливою здатністю до справжньої християнської любові та співчуття. Звертаючись до побратима, він веде з ним останню душевну розмову: *«О друже мій добрий! Друже незабутий! / Живою душею в Україні витай, / Літай з козаками понад берегами, / Розриті могили в степу назирай».*

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Як скомпонована поема?
2. До яких адресатів звертається автор?
3. Який тип насмішки переважає у творі?
4. Чому поет зневажливо ставиться до російських церковників?
5. З якими словами звернувся він до загиблого товариша?

УЗАГАЛЬНЕНА ІДЕЯ ТВОРУ

У поемі «Кавказ» Т. Шевченко виходить поза межі української тематики. Він засуджує колоніальну імперську політику щодо інших народів, які, подібно до українського, зазнали жорстокого національного гноблення. Автор продовжив розвивати тему національно-визвольного повстання як дієвого засобу в досягненні національної свободи. Узагальненою ідеєю твору є важлива думка: краще загинути в боротьбі, аніж прийняти фальшиві цінності й перетворитися на покірного раба.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Чому поет розповідає у творі про життя чужого народу?
2. Чи підтримує автор національно-визвольну боротьбу?
3. У чому полягає ключова ідея твору? Чи є актуальною ця ідея сьогодні?

..... **Україна і світ** .....

Одна з вершин на північному схилі Кавказьких гір має назву Пік Шевченка. Ім'я поета дали їй українські альпіністи, що підкорили безіменну вершину 1939 року. Висота Піку Шевченка 4200 м.

Послання поета до свого народу («І мертвим, і живим, і ненарожденним...»)

АВТОР І АДРЕСАТ

Літературне послання може бути звернене не лише до конкретної особи, а й до великої групи людей. Як видно з повної назви твору, «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845) адресоване всій нації поза часовим і територіальним вимірами її буття. Такий тип звернення дуже подібний до спілкування пророка зі своїм народом; він, зокрема, характерний для біблійних пророків та апостолів, які проголошували істину й викривали прояви зла. Т. Шевченкові в період «трьох літ» образ поета-пророка був дуже близьким. Поет вірив у здатність натхненного правдивого слова впливати на свідомість людей і спонукати до змін. Не випадково він обрав епіграф із Соборного (тобто зверненого до багатьох) послання апостола Іоанна Богослова. За його допомогою автор нагадує про братню любов як духовну основу національної єдності. Слова поета звернені в першу чергу до української еліти, освічених поміщиків, які на словах підтримували передові ідеї, а на ділі з байдужістю ставились до соціального й національного поневолення свого народу.

І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє

Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата своего ненавидить, ложь есть.

Соборное послание Иоанна, глава 4, стих 20

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу

На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.

І Господа зневажають,
 Людей запрягають
 В тяжкі ярма. Орють лихо,
 Лихом засівають,
 А що вродить? побачите,
 Які будуть жніва!
 Схаменіться, недолуди,
 Діти юродиві!
 Подивіться на рай тихий,
 На свою країну,
 Полюбіте щирим серцем
 Велику руїну,
 Розкуйтеся, братайтеся,
 У чужому краю
 Не шукайте, не питайте
 Того, що немає
 І на небі, а не тільки
 На чужому полі.
 В своїй хаті своя й правда,
 І сила, і воля.
 Нема на світі України,
 Немає другого Дніпра,
 А ви претеся на чужину
 Шукати доброго добра,
 Добра святого. Волі! волі!
 Братерства братнього! Найшли,
 Несли, несли з чужого поля
 І в Україну принесли
 Великих слов велику силу,
 Та й більш нічого. Кричите,
 Що Бог создав вас не на те,
 Щоб ви неправді поклонились!..
 І хилитесь, як і хилились!
 І знову шкуру дерете
 З братів незрящих, гречкосіїв,
 І сонця-правди дозрівать
 В німецькі землі, не чужії,
 Претеся знову!.. Якби взять
 І всю мізерію з собою,
 Дідами крадене добро,
 Тойді оставсь би сиротою
 З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви
 не вертались,
 Щоб там і здихали, де ви поросли!
 Не плакали б діти, мати б
 не ридала,
 Не чули б у Бога вашої хули.
 І сонце не гріло б смердячого гною
 На чистій, широкій, на вольній
 землі.
 І люди б не знали, що ви за орли,
 І не покивали б на вас головою.
 Схаменіться! будьте люди,
 Бо лихо вам буде.
 Розкуються незабаром
 Заковані люде,
 Настане суд, заговорять
 І Дніпро, і гори!
 І потече сторіками
 Кров у сине море
 Дітей ваших... і не буде
 Кому помагати.
 Одцурається брат брата
 І дитини мати.
 І дим хмарою заступить
 Сонце перед вами,
 І навіки прокленетесь
 Своїми синами!
 Умийтесь! образ Божий
 Багном не скверніте.
 Не дуріте дітей ваших,
 Що вони на світі
 На те тільки, щоб панувать...
 Бо невчене око
 Загляне їм в саму душу
 Глибоко! глибоко!
 Дознаються небожата,
 Чия на вас шкура,
 Та й засядуть, і премудрих
 Немудрі одурять!
 Якби ви вчились так, як треба,
 То й мудрость би була своя.
 А то залізете на небо:

«І ми не ми, і я не я,
 І все те бачив, і все знаю,
 Нема ні пекла, ані Раю.
 Немає й Бога, тільки я!
 Та кудий німець узловатий,
 А більш нікого!..» — «Добре, брате,
 Що ж ти таке?»
 «Нехай скаже
 Німець. Ми не знаєм».
 Отак-то ви навчаєтесь
 У чужому краю!
 Німець скаже: «Ви могли».
 «Могли! могли!»
 Золотого Тамерлана
 Онучата голі.
 Німець скаже: «Ви слав'яне».
 «Слав'яне! слав'яне!»
 Славних прадідів великих
 Правнуки погані!
 І Коллара читаєте
 З усієї сили,
 І Шафарика, і Ганка,
 І в слав'янофілі
 Так і претесь... І всі мови
 Слав'янського люду —
 Всі знаєте. А свої
 Дас[т]ьбі... Колись будем
 І по-своєму глаголять,
 Як німець покаже
 Та до того й історію
 Нашу нам розкаже, —
 Отойді ми заходимось!..
 Добре заходились
 По німецькому показу
 І заговорили
 Так, що й німець не второпа,
 Учитель великий,
 А не те, щоб прості люде.
 А гвалту! а крику!
 «І гармонія, і сила,
 Музика та й годі.
 А історія!.. поема
 Вольного народа!

Що ті римляне убогі!
 Чортзна-що — не Брути!
 У нас Брути! і Коклеси!
 Славні, незабуті!
 У нас воля виростала,
 Дніпром умивалась,
 У голови гори слала,
 Степом укривалась!
 Кров'ю вона умивалась,
 А спала на купах,
 На козацьких вольних трупах,
 Окрадених трупах!
 Подивіться лишень добре,
 Прочитайте знову
 Тую славу. Та читайте
 Од слова до слова,
 Не минайте ані титли,
 Ніже тії коми,
 Все розберіть... та й спитайте
 Тойді себе: що ми?..
 Чиї сини? яких батьків?
 Ким? за що закуті?..
 То й побачите, що ось що
 Ваші славні Брути:
 Раби, подножки, грязь Москви,
 Варшавське сміття — ваші пани
 Ясновельможні гетьмани.
 Чого ж ви чванитеся, ви!
 Сини сердешної України!
 Що добре ходите в ярмі,
 Ще лучше, як батьки ходили.
 Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
 А з їх, бувало, й лій топили.
 Може, чванитеся, що братство
 Віру заступило.
 Що Синопом, Трапезондом
 Галушки варило.
 Правда!.. правда, наїдались.
 А вам тепер вадить.
 І на Січі мудрий німець
 Картопельку садить,
 А ви її купуєте,
 Їсте на здоров'я

Та славите Запорозжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, покажуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Покажуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,

Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снілись
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Хто є адресатом Шевченкового послання?
3. Чим воно нагадує послання пророків та апостолів?
4. Звідки автор узяв епіграф? У чому полягає зміст епіграфа?

ГОЛОВНА ДУМКА ПОСЛАННЯ

«Розкуйтеся, братайтеся...» — у цих словах міститься ключ до розуміння всього твору. Автор закликає своїх адресатів до духовного звільнення-прозріння. Вони мають зняти кайдани духовного рабства й усвідомити відповідальність за долю нації. Оновлене життя можливе лише за умови подолання соціальної несправедливості та єднання на основі братньої любові.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

5. У яких словах послання сформульовано його ідею?
6. До чого закликає автор своїх читачів?
7. Яким він бачить оновлене життя? У яких рядках твору змальовано образ оновленого життя?

ЗМІСТ І ХУДОЖНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ

Якщо в поемі «Сон» Т. Шевченко спрямував свою сатиру проти Російської імперії як зовнішнього зла, то в посланні він звернувся до критичного осмислення внутрішнього українського життя. Не випадково твір побудований так, що в ньому звучать суперечки, заклики, перестороги, навіть погрози, а адресати для автора то «недолюди», то «брати».

Уже від початку поет виявляє себе як пророк, якому відкрилась уся глибина народного горя («Тільки я, мов окаянний, / І день і ніч плачу...»). Розпач переростає у звинувачення та заклик до українців, які миряться з таким становищем: «Схаменіться, недолюди, / Діти юродиві!»

Після емоційного вступу поет переходить до аналізу причин виродження української еліти. Автор апелює до національної свідомості читачів, закликає триматися свого родового досвіду. Бо навіть найкраща чужоземна наука нічого не варта, якщо не приносить духовної свободи. Попри засвоєні гучні слова, прогресивні заклики, на ділі все лишається як колись: «І хилитесь, як і хилились! / І знову шкуру дерете / З братів незрячих, гречкосіїв». Виголосивши аргументи-застереження, автор нагадує про неминучу розплату за байдужість до народних страждань: «Схаменіться! Будьте люди, / Бо лихо вам буде. / Розкуються незабаром / Заковані люде, / Настане суд...».

Вислови автора прості й водночас афористичні. У них звучить критика дилетантизму і всезнайства, відірваного від реальних проблем. Соромно знати всі слов'янські мови, та не знати до пуття рідної. Те саме стосується й історії: некритичне сприйняття минулого не дає чіткого розуміння сучасного життя. Поетове ставлення до козацької верхівки доволі жорстке: «Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття — ваші пани / Ясновельможнії гетьмани». Тож чи

є підстави пишатися такими предками, які передали нащадкам лише «свої кайдани»? Зрештою, автор робить гіркий висновок: «Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають».

Однак поет не песиміст, який утратив віру. Важливо, що твір Т. Шевченка є «виправною» сатирою. Він поєднав гостру критику з благанням схаменутися та прийняти ідеал братньої любові. Не випадково в посланні звучать заклики критично осмислити своє минуле, подолати комплекс меншовартості, згадати справжню «славу» й визнати своїх «найменших братів».

«Обніміться ж, брати мої. / Молю вас, благаю!» — ці пристрасні слова завершують твір, що сприймається на одному подиху як сповнене мудрої любові звернення поета-пророка до свого народу.

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Як автор називає своїх адресатів?
2. Чому поет дає їм полярно протилежні оцінки?
3. У чому автор звинувачує українське панство?
4. Як він ставиться до прикрашання минулого?
5. Якими словами завершується послання?
6. Чому послання називають «виправною» сатирою? Викладіть свої думки у зручній для вас формі.

АФОРИСТИЧНІ ВИСЛОВИ

Рядки Шевченкового твору давно перетворились на афоризми. Їх часто можна почути на офіційних урочистостях, у промовах відомих людей. Ставши звичними, вони не завжди розкриваються нам у всій своїй значущості й глибині, іноді здаються занадто простими. Однак слід пам'ятати, що кожне слово в посланні по-справжньому вистраждане й пережите, органічно пов'язане з нашою національною традицією. Пригадаймо найвідоміші з цих афоризмів: «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля»; «Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрість би була своя»; «Учітесь, читайте, / І чужого научайтесь, / Й свого не цурайтесь»; «Бо хто матір забуває, / Того Бог карає...»

АКТУАЛЬНІСТЬ

Як і належить генію, Т. Шевченко мислив не лише сьогоденням, його погляд вражає масштабом справді пророчого бачення. Не випадково поет звертався до всіх українців — мертвих, живих, ще не народжених. Поряд із проникливим художнім аналізом причин минулих утрат, поряд із сатиричним викриттям сучасних йому негараздів, поет-пророк відкрив своєму народові правдивий шлях до вільного майбуття. І сьогодні ідея всенародної єдності, проголошена в посланні, не втратила своєї гостроти й актуальності.

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

1. Чи може поетичне слово викликати суспільні зміни?

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

2. Напишіть твір-роздум на тему «Актуальність ідей Шевченкового послання».

Жіноча доля в поезії Т. Шевченка

СВОЕРІДНІСТЬ ТЕМИ

У мистецтві є теми, близькі й зрозумілі людям різних епох. Вони не вичерпують себе повністю, а розкриваються щоразу новими гранями. Є в цих «вічних темах» особлива притягальна сила, що змушує митців повертатися до них знову й знову. Вони мають загальнолюдське значення.

До «вічних» належать не лише філософські теми на кшталт життя і смерті, добра і зла, а й більш конкретні теми кохання, війни тощо. До вічних належить і тема жіночої долі та один з її варіантів — тема материнства.

Ідеальним утіленням ідеї материнства в українській традиції здавна вважався образ Богородиці. Від часів прийняття християнства українці виявляли особливу увагу до цього образу. Він вийшов поза межі церковного життя й був органічно сприйнятий народною свідомістю. Козаки вважали Богородицю своєю небесною заступницею. Народний ідеал не проводив чіткої межі між земним і небесним. Недарма в народній уяві Богородиця наблизилась до реалій українського життя, набула земних рис. Саме на цей народний ідеал багато в чому орієнтувався Т. Шевченко, працюючи над темою материнства та жіночої долі.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Які теми називають вічними?
2. Який жіночий образ у християнстві вважається взірцевим?
3. Яким є народний ідеал жінки-матері?

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

4. Чому тема жіночої долі належить до вічних?

ІСТОРИКО-ПОБУТОВИЙ КОНТЕКСТ

Життя сільської громади в часи Т. Шевченка значною мірою залежало від приписів звичаєвого права. Це система неписаних соціальних норм і правил поведінки, закріплена в народній традиції. Звичаєве право, як важлива форма самоорганізації, регулювало взаємини між людьми. Воно спиралося на стереотипні уявлення про дошлюбні взаємини, родинне життя, громадські обов'язки.

Ставлення до жінки визначалося її значенням у родині. Жінка була господинею в домі, виховувала дітей, у жнива брала участь у польових роботах. Поведінка дівчини також обумовлювалася звичаєвим правом. Це, зокрема, знайшло відображення в народній ліриці про дошлюбні взаємини. Нетерпимим було ставлення до жінок, які народжували дітей поза шлюбом. За українським звичаєм, їм обрізали коси й покривали голову хусткою. Звідси походить слово *покритка*. Нешлюбних матерів публічно засуджували, іноді виганяли із сільської громади. Серед односельців покритки та їхні діти (байстрюки) перебували в принизливому становищі людей другого сорту. Зі звичаєвим правом Т. Шевченко був добре знайомий іще з дитинства. Однак у своїй поезії він не підтримував жорстокого ставлення до матерів нешлюбних дітей, а, навпаки, співчував їхній страдницькій долі.

Повінь
(К. Трутовський, 1881)

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Що таке звичаєве право?
2. Як воно визначало ставлення до жінки в сучасному Т. Шевченкові українському суспільстві?
3. Чому ставлення до жінки, яка народжувала поза шлюбом, було негативним?
4. Як називали таких жінок?
5. Як називали позашлюбних дітей?
6. Чи поділяв Т. Шевченко вимоги звичаєвого права у ставленні до жінок, які народжували поза шлюбом? Доведіть свою думку.

РОМАНТИЧНЕ ВТІЛЕННЯ ТЕМИ

Уперше до теми жіночої долі Т. Шевченко звернувся в поемі «Катерина». Проста дівчина, зваблена й покинута російським офіцером, — головна героїня Шевченкового твору. Автор розкрив трагедію щирого серця, що зазнало обману та страждань. Він надав своїй героїні деяких романтичних рис.

Як мати позашлюбної дитини, Катерина наштовхується на зневагу оточення. Дівчину зраджує й кидає напризволяще коханий, якому вона довірилась. Не знайшла вона співчуття і в батьків та односельців. Із немовлям на руках її випроваджують із села. Катерина приречена на самотні мандри похмурим і непривітним світом у пошуках коханого. Коли ж знаходить батька дитини, то зустрічає його погорду й байдужість. Її син теж не може розраховувати на щасливу долю. Позашлюбна дитина, байстрюк, він від народження приречений на поневіряння.

У змалюванні страдницької долі жінки-покритки автор виділив соціальний і національний плани. Соціальний розкривається в неприхильному, навіть жорсткому ставленні людей до дівчини. Національний план увиразнюється вже в перших рядках твору: *«Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі — чужі люде, / Роблять лихо з вами»*. Поет вказав на духовну й ментальну відмінність представників різних народів. Він протиставив довірливу й щиру дівчину аморальному чужинцеві-офіцеру, якому байдуже до її долі.

Катерина

Поєма

(Скорочено¹)

I

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не побачать,
А скажуть — ледащо!
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Знущаються вами.
Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занапастила. <...>

Прийшли вісти недобрії —
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину;

Катрусю накрили.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися. <...>

Не журиться Катерина
І гадки не має —
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Заколело в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла, та в запічку
Дитину колише. <...>

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити! <...>

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

II

Сидить батько кінець стола,
 На руки схилився,
 Не дивиться на світ Божий:
 Тяжко зажурився.
 Коло його стара мати
 Сидить на ослоні,
 За сльозами ледве-ледве
 Вимовляє доні:
 «Що весілля, доню моя?
 А де ж твоя пара?
 Де світилки з друженьками,
 Старости, бояре?
 В Московщині, доню моя!
 Іди ж їх шукати,
 Та не кажи добрим людям,
 Що є в тебе мати...» <...>

Ледве-ледве
 Поблагословила:
 «Бог з тобою!» — та, як мертва,
 На діл повалилась...
 Обізвався старий батько:
 «Чого ждеш, небого?»
 Заридала Катерина,
 Та бух йому в ноги:
 «Прости мені, мій батечку,
 Що я наробила!
 Прости мені, мій голубе,
 Мій соколе милий!»
 «Нехай тебе Бог прощає
 Та добрії люде;
 Молись Богу та йди собі —
 Мені легше буде».

[Катерина блукає разом з дитиною, виживає завдяки допомозі добрих людей. Одного дня вона зустрічає москалів, серед яких і її коханий Іван.]

...Через пеньки, заметами,
 Летить, ледве дише.
 Боса стала серед шляху,
 Втерлась рукавами.

Ледве встала, поклонилась,
 Вийшла мовчки з хати;
 Осталися сиротами
 Старий батько й мати. <...>

Пішла селом,
 Плаче Катерина;
 На голові хустиночка,
 На руках дитина.
 Вийшла з села — серце мліє;
 Назад подивилась,
 Покивала головою
 Та й заголосила.
 Як тополя, стала в полі
 При битій дорозі;
 Як роса та до схід сонця,
 Покапали сльози.
 За сльозами за гіркими
 І світа не бачить,
 Тільки сина пригортає,
 Цілує та плаче.
 А воно, як янгелятко,
 Нічого не знає,
 Маленькими ручицями
 Пазухи шукає.
 Сіло сонце, з-за діброви
 Небо червоніє;
 Утерлася, повернулась,
 Пішла... Тільки мріє.
 В селі довго говорили
 Дечого багато,
 Та не чули вже тих річей
 Ні батько, ні мати... <...>

IV

А москалі їй назустріч,
 Як один верхами.
 «Лихо мое! Доле моя!»
 До їх... Коли гляне —

Попереду старший їде.
 «Любий мій Іване!
 Серце моє коханєє!
 Де ти так барився?»
 Та до його... За стремена...
 А він подивився,
 Та шпорами коня в боки.
 «Чого ж утікаєш?
 Хіба забув Катерину?
 Хіба не пізнаєш?
 Подивися, мій голубе,
 Подивись на мене —
 Я Катруся твоя люба.
 Нащо рвеш стремена?»
 А він коня поганяє,
 Нібито й не бачить.
 «Постривай же, мій голубе!
 Дивись — я не плачу.
 Ти не пізнав мене, Іване?
 Серце, подивися,
 Їй же богу, я Катруся!»
 «Дура, отвяжися!
 Возьміте прочь безумную!»
 «Боже мій! Іване!
 І ти мене покидаєш?
 А ти ж присягався!»
 «Возьміте прочь! Что ж вы стали?»
 «Кого? Мене взяти?
 За що ж, скажи, мій голубе?
 Кому хоч оддати
 Свою Катрю, що до тебе
 В садочок ходила,
 Свою Катрю, що для тебе
 Сина породила?
 Мій батечку, мій братику!
 Хоч ти не цурайся!
 Наймичкою тобі стану...
 З другою кохайся...
 З цілим світом... Я забуду,
 Що колись кохалась,
 Що од тебе сина мала,
 Покриткою стала...

Покриткою... Який сором!
 І за що я гину!
 Покинь мене, забудь мене,
 Та не кидай сина.
 Не покинеш?.. Серце моє,
 Не втікай од мене...
 Я винесу тобі сина».
 Кинула стремена
 Та в хатину. Вертається,
 Несе йому сина.
 Несповита, заплакана
 Сердешна дитина.
 «Осьде воно, подивися!
 Де ж ти? Заховався?
 Утік!.. Нема!.. Сина, сина
 Батько одцурався!
 Боже ти мій!.. Дитя моє!
 Де дінусь з тобою?
 Москалики! Голубчики!
 Возьміть за собою;
 Не цурайтесь, лебедики:
 Воно сиротина;
 Возьміть його та оддайте
 Старшому за сина.
 Возьміть його... бо покину,
 Як батько покинув, —
 Бодай його не кидала
 Лихая година!
 Гріхом тебе на світ Божий
 Мати породила;
 Виростає же на сміх людям!»
 На шлях положила.
 «Оставайся шукать батька,
 А я вже шукала».
 Та в ліс з шляху, як навісна!
 А дитя осталося,
 Плаче, бідне... А москалям
 Байдуже; минули.
 Воно й добре; та на лихо
 Лісничі почули.
 Біга Катря боса лісом,
 Біга та голосить;

То проклина свого Йвана,
 То плаче, то просить.
 Вибігає на узлісся;
 Кругом подивилась,
 Та в яр... біжить... Серед ставу
 Мовчки опинилась.
 «Прийми, Боже, мою душу,
 А ти — моє тіло!»
 Шубовість в воду!.. Попід льодом
 Геть загуркотіло.
 Чорнобрива Катерина
 Найшла, що шукала.
 Дунув вітер понад ставом —
 І сліду не стало. <...>

V

Ішов кобзар до Києва
 Та сів спочивати;
 Торбинками обвішаний
 Його повожатий,
 Мале дитя, коло його
 На сонці куняє,
 А тим часом старий кобзар
 Ісуса співає.
 Хто йде, їде — не минає:
 Хто бублик, хто гроші;
 Хто старому, а дівчата
 Шажок міхоноші.
 Задивляться чорноброві —
 І босе і голе.
 «Дала, — кажуть, — бровенята,
 Та не дала долі!»
 Їде шляхом до Києва
 Берлин¹ шестернею.
 А в берліні господиня
 З паном і сім'єю.
 Опинився против старців —
 Курява лягає.
 Побіг Івась, бо з віконця
 Рукою махає.
 Дає гроші Івасеві,

Катерина (Т. Шевченко, 1842)

Дивується пані.
 А пан глянув... Одвернувся...
 Пізнав, препоганий,
 Пізнав тії карі очі,
 Чорні бровенята...
 Пізнав батько свого сина,
 Та не хоче взяти.
 Пита пані, як зоветься?
 «Івась». — «Какой милый!»
 Берлин рушив, а Івася
 Курява покрила...
 Полічили, що достали,
 Встали сіромахи,
 Помолились на схід сонця,
 Пішли понад шляхом.

1842

¹ Берлин — карета.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Чому Катерину засуджували односельці? Як поставились до неї батьки?
2. Куди помандрувала Катерина? Чим завершилися її мандри?
3. Яку роль для розуміння ідеї твору відіграє остання частина поеми? Яке враження вона на вас справила?
4. У чому полягає романтизм поеми?

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

5. Розгляньте картину Т. Шевченка «Катерина» (с. 191). Художник так написав про неї в листі до свого друга: *«Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тіль не плаче...»* Чи вдалось автору передати на картині почуття Катерини?

..... Виявляємо творчі здібності .....

6. Напишіть есе на тему «Моє ставлення до життєвого вибору Катерини».

ПОЕМА «НАЙМИЧКА»: РЕАЛІСТИЧНО-ПОБУТОВИЙ ПОГЛЯД

У «Наймичці» (1845) Т. Шевченко розвинув тему материнства. Як і в «Катерині», у цьому творі зображено героїню, яка народила дитину поза шлюбом. Однак її життєвий вибір інший, ніж у Катерини, котра в розпачі покінчила життя самогубством. Усвідомлення власної соціальної неповноцінності в умовах звичаєвого права, що передбачало осуд позашлюбних стосунків, з одного боку, та самовіддана любов до власної дитини, з другого, змушують її зректися материнства. Відмовляючись від права називатись матір'ю та віддаючи свого сина чужим людям, вона хоче зробити його повноцінним членом суспільства — знімає з нього ганебне тавро байстрюка. Залишивши сина на виховання бездітному подружжю, героїня перебуває поряд із ним як наймичка, але до останніх хвилин свого життя не зважається розкрити таємниці.

Поема приваблює емоційним змістом образу головної героїні. Вона не постає у творі як грішниця. Самозречення Ганни, яка своє життя присвятила синові, автор осмислює як високу жертвність. Для характеристики Ганни дуже важливі її монологи, у яких вона виявляє свої емоції. Приваблює її материнське ставлення до сина, постійна турбота про його благополуччя. Ганна останні роки свого життя ходить на прощу до Києва, молиться за свою дитину. Автор дає зрозуміти читачам, що ця героїня давно спокутувала помилку молодості своєю самовідданою жертвою любов'ю. Він підносить материнську любов до рівня святого почуття, непрямо відсилаючи читачів до найважливішого в християнській культурній традиції жіночого образу — Богородиці.

Попри піднесений і драматичний характер твору, у ньому все ж переважає реалістично-побутовий тип зображення дійсності. Перед нами проходить ціла галерея побутових картин українського хутірського життя. Весільна обрядовість, згадки про прощу, низка інших етнографічних подробиць надають поезії Т. Шевченка життєвої правдоподібності.

Наймичка

Поєма
(Скорочено¹)

Пролог

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;
У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:
«Ой тумане, тумане —
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив

Моєї недолі!..
Я не одна, єсть у мене
І батько, і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! Мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люде хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене; молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе». <...>

I

Був собі дід та баба.
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили.
Як діточок двоє,
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли.
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок у їх бігма,
А смерть з косою за плечима.
Хто ж їх старість привітає,

За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добру годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людам, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

II

І дід, і баба у неділю
 На призьбі вдвох собі сиділи
 Гарненько, в білих сорочках.
 Сіяло сонце, в небесах
 Ані хмариночки, та тихо,
 Та люблю, як у раї.
 Сховалося у серці лихо,
 Як звір у темнім гаї.
 В такім раї, чого б, бачся,
 Старим сумувати?
 Чи то давнє яке лихо
 Прокинулось в хаті?
 Чи вчорашнє, задалене
 Знов поворушилось,
 Чи ще тільки заклонулось —
 І рай запалило?
 Не знаю, що і після чого
 Старі сумують. Може, вже
 Оце збираються до Бога,
 Та хто в далекую дорогу
 Їм добре коней запряже?
 «А хто нас, Насте, поховає,
 Як помремо?»
 «Сама не знаю!
 Я все оце міркувала,
 Та аж сумно стало:
 Одинокі зостарілись...
 Кому понадбали
 Добра цього?..»
 «Стривай лишень!
 Чи чуєш? Щось плаче
 За ворітьми... мов дитина!
 Побіжім лиш!.. Бачиш?
 Я вгадував, що щось буде!»
 І разом схопились
 Та до воріт... Прибігають —

Мовчки зупинились.
 Перед самим перелазом
 Дитина сповита —
 Та й не туго, й новенькою
 Свитиною вкрита;
 Бо то мати сповивала —
 І літом укрила
 Останньою свитиною!..
 Дивились, молились
 Старі мої. А сердешне
 Неначе благає:
 Випручало рученята
 Й до їх простягає
 Манюсінькі... і замовкло,
 Неначе не плаче,
 Тільки пхика.
 «А що, Насте?
 Я й казав! От бачиш?
 От і талан, от і доля,
 І не одинокі!
 Бери ж лишень та сповивай...
 Ач яке, нівроку!
 Неси ж в хату, а я верхи
 Кинусь за кумами
 В Городище...»
 Чудно яюсь
 Діється між нами!
 Один сина проклинає,
 З хати виганяє,
 Другий свічечку, сердешний,
 Потом заробляє
 Та, ридаючи, становить
 Перед образами —
 Нема дітей!.. Чудно яюсь
 Діється між нами!

[Названі батьки охрестили хлопчика й назвали його Марком. За якийсь час на хутір прийшла молода жінка на ім'я Ганна, і старенькі взяли її в найми. Ганна була веселою, працьовитою і ставилася до Марка, як до власної дитини, а він називав її мамою. І тільки ввечері, коли ніхто не бачив, вона плакала і проклинала долю.

Минуло багато років, уже дорослий Марко чумакував. Його названа мати Настя померла, а батько Трохим із наймичкою Ганною думали про Маркове одруження. Марко засватав дівчину на ім'я Катерина, а Ганна на час весілля пішла на прощу до Києва, не в силі витримати того, що не може бути на весіллі в ролі матері. Повернувшись, вона жила з молодим подружжям у злагоді. Ганна щороку ходила на прощу. Після четвертої подорожі вона відчула, що нездужає.]

VI

Ввійшла в хату. Катерина
 Їй ноги умила
 Їй полудновать посадила.
 Не пила й не їла
 Стара Ганна.
 «Катерино!
 Коли в нас неділя?»
 «Післязавтра».
 «Треба буде
 Акафіст найняти
 Миколаєві святому
 Їй на часточку дати;
 Бо щось Марко забарився...
 Може, де в дорозі
 Занедужав, сохрانی Боже!»
 Їй покапали сльози
 З старих очей замучених.
 Ледве-ледве встала
 Із-за стола.
 «Катерино!
 Не та вже я стала:
 Зледаціла, нездужаю
 І на ноги встати.

Тяжко, Катре, умирати
 В чужій теплій хаті!»
 Занедужала небога.
 Уже й причащали,
 Їй маслосвятіє служили —
 Ні, не помагало.
 Старий Трохим по надвір'ю,
 Мов убитий, ходить.
 Катерина ж з болящої
 І очей не зводить;
 Катерина коло неї
 І днює й ночує.
 А тим часом сичі вночі
 Недобре віщують
 На коморі. Болящая
 Що день, що година,
 Ледве чути, питається:
 «Доню Катерино!
 Чи ще Марко не приїхав?
 Ох, якби я знала,
 Що діждуся, що побачу,
 То ще б підождала!»

VII

Іде Марко з чумаками.
 Ідучи, співає,
 Не поспіша до господи —
 Воли попасає.
 Везе Марко Катерині
 Сукна дорогого,
 А батькові шитий пояс
 Шовку червоного,
 А наймичці на очіпок

Парчі золотої
 І червону добру хустку
 З білою габою.
 А діточкам черевички,
 Фіг та винограду,
 А всім вкупі — червоного
 Вина з Цареграду
 Відер з трое у барилі,
 І кав'яру з Дону —

Всього везе, та не знає,
 Що діється дома!
 Іде Марко, не журиться.
 Прийшов — слава Богу!
 І ворота одчиняє,
 І молиться Богу.
 «Чи чуєш ти, Катерино?
 Біжи зустрічати!
 Уже прийшов! Біжи швидче!
 Швидче веди в хату!..
 Слава тобі Христе-Боже!
 Насилу діждала!»
 І Отче наш тихо-тихо,
 Мов крізь сон, читала.
 Старий воли випрягає,
 Занози¹ ховає
 Мережані, а Катруся
 Марка оглядає.
 «А де ж Ганна, Катерино?
 Я пак і байдуже!
 Чи не вмерла?»
 «Ні, не вмерла,
 А дуже нездужа.
 Ходім лишень в малу хату,
 Поки випрягає
 Воли батько: вона тебе,
 Марку, дожидає».
 Ввійшов Марко в малу хату
 І став у порогу...

Аж злякався. Ганна шепче:
 «Слава... слава Богу!
 Ходи сюди, не лякайся...
 Вийди, Катре, з хати:
 Я щось маю розпитати,
 Дещо розказати».
 Вийшла з хати Катерина,
 А Марко схилився
 До наймички у голови.
 «Марку! Подивися,
 Подивися ти на мене:
 Бач, як я змарніла?
 Я не Ганна, не наймичка,
 Я...»
 Та й оніміла.
 Марко плакав, дивувався.
 Знов очі відкрила,
 Пильно, пильно подивилась —
 Сльози покотились.
 «Прости мене! Я каралась
 Весь вік в чужій хаті...
 Прости мене, мій синочку!
 Я... я твоя мати».
 Та й замовкла...
 Зомлів Марко,
 Й земля задрижала.
 Прокинувся... до матері —
 А мати вже спала!

1845

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Чим Ганна з «Наймички» відрізняється від героїні поеми «Катерина»?
2. Чому героїня залишила свою дитину чужим людям?
3. Як Ганна довела свою любов до сина? Як це її характеризує?
4. Коли вона відкрила синові правду про своє материнство?
5. Який жіночий образ був зразком для автора поеми?
6. Що привабило вас в образі наймички Ганни?

..... **Досліджуємо самостійно** .....

7. Розгляньте в поемі побутові картини. Доведіть, що у творі переважає реалістичний підхід до зображення дійсності.

¹ Заноза — дерев'яна палиця, частина упряжі для волів.

СИМВОЛІЧНО-УЗАГАЛЬНЕНА ВЕРСІЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ

Символічний підхід до розкриття теми жіночої долі, ледь накреслений у «Наймичці», повною мірою був реалізований у поемі «Марія». Цей твір, який належить до пізньої творчості Т. Шевченка, став своєрідним підсумком в осмисленні теми материнства. Автор запропонував дуже суб'єктивне трактування євангельської розповіді про Марію та її сина Ісуса. Він наблизив священну історію до сприйняття українських читачів. Залучення фольклорних художніх деталей дозволило йому показати звичайну жінку й водночас підкреслити, що саме в таких «звичайних» людях криється величезна сила, яка здатна змінювати світ. У цьому образі поєдналися риси стражденної української жінки-покритки і величної у своєму святому материнстві Богородиці. Поет змалював матір як джерело любові й добра, утвердив ідею самовідданої боротьби за вічні життєві цінності.

Шевченко пройшов через творчу еволюцію в розкритті теми жіночої долі від романтичного образу Катерини до освяченого євангельським авторитетом образу Марії. Дослідниця Валерія Смілянська писала: *«Позбавивши євангельську історію будь-якої містики, поет не принизив Марію; навпаки, вмістив її як найбільший скарб “в душі невольничій, малій”..., творячи апофеоз родини — Матері й Сина, що віддали себе громадському служінню заради високих ідеалів правди, справедливості, “всесворющої” любові, братерства».*

Мамо йде!
(І. Іжакевич, 1898)

ОБРАЗ ЖІНКИ В ШЕВЧЕНКОВІЙ ЛІРИЦІ

До теми жіночої долі Т. Шевченко звертався і в ліричних творах. На засланні, далеко від України, він не раз замислювався над красою й величчю материнської любові. У поезії «У нашім раї на землі...» автор із гіркотою згадав випробування, що випали на жіночу долю. Сум і співчуття викликають картини страждань, які доводиться терпіти покритці, готовій на все заради дитини. *«Великомученице!»* — так звертається до неї автор. Поет схиляється перед величним почуттям простої жінки-матері: *«І перед нею помолюсь, / Мов перед образом святим / Тієї матері святої, / Що в мир нам Бога принесла...»* У цих рядках автор використав символічне узагальнення, адже звичайна українська жінка порівнюється з євангельською Марією.

Вірш «На панщині пшеницю жала...» (1858) Т. Шевченко написав уже після заслання й присвятив Марку Вовчку (Марії Вілінській), авторці «Народних оповідань». Антикріпосницька проза Марка Вовчка викликала захоплення сучасників.

Жінка з полотном
(К. Трутовський, 1870-ті)

Дуже високо цінував її Т. Шевченко. Особливої актуальності проза письменниці набула в контексті обговорення селянської реформи й очікуваного звільнення кріпаків. Т. Шевченко долучився до критики кріпацтва, пов'язавши цю критику з темою жіночої долі.

У творі перед читачем постає мати-кріпачка, змучена виснажливою працею на панському полі. Погодувавши дитину й задрімавши на хвилинку, вона уявляє сина уві сні вільним і щасливим. У її мріях розкривається народне уявлення про щасливе життя.

Мати не бажає для сина величезного багатства і влади. Щастя для неї визначають прості речі: воля, родинний затишок, чесна праця на власній ниві. Уявивши сина щасливим, порадівши за нього, за мить по тому згорьована жінка переживає гріке розчарування: *«І усмінулася небога, / Проснулася — нема нічого...»*. Уся поезія будується на контрасті між мрією і гнітючою дійсністю, між прагненням до щастя й підневільним становищем людини в несправедливо влаштованому світі.

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла...
Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,

Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. — Це моє!
Моє! — І дивиться на його,
І молиться за його Богу,
І йде на улицю гулять
Гордіше самої цариці.
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро. — А подивіться!
Моє найкраще над всіми! —
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана.
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!..
Літа минають.
Потроху діти виростають,
І вирости, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталось нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок.
А ти,
Великомученице! Села
Минаєш, плачучи, вночі.
І полем-степом ідучи,
Свого ти сина закриваєш.
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: — Он байстря
Несе покритка на базар.
Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!

Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли-то воно буде
Гратись і промовить
Слово *мамо*. Великеє,
Найкращеє слово!

Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого,
І будеш щаслива.
Та не довго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами на морозі
Де-небудь під тином.

1859

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. У яких ліричних творах Т. Шевченко розкрив тему жіночої долі?
2. Які жіночі образи створив поет у вірші «У нашім раї на землі...»? Які почуття вони у вас викликали?
3. Яким є авторське ставлення до жінки-матері?

..... **Готуємо проект** .....

4. Розробіть мультимедійну презентацію «Жіноча доля в поезії Т. Шевченка». Представте її перед класом.

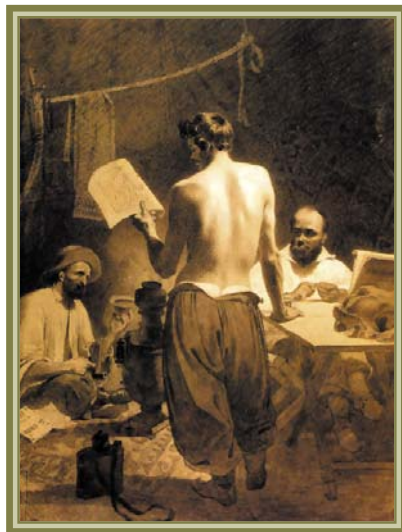
Ліричні роздуми поета

БІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Краще зрозуміти Шевченкову лірику допоможуть біографічні обставини її створення. Багато змін у долі поета визначив арешт 1847 року. На нього чекало життя рядового солдата, він був відірваний від звичного оточення, від українських читачів. Та навіть за цих умов поет не полишив творчої праці. Написані вірші автор заносив до невеликих саморобних записників, які було легко сховати. Усього існувало чотири такі «захалявні книжечки».

Півтора року Т. Шевченко був художником у науково-географічній експедиції, що займалася вивченням Аральського моря, потім жив в Оренбурзі. Він багато писав і малював. Через це за доносом одного з офіцерів у 1850 році його заарештували. Арешт гнітюче вплинув на Шевченка, призвів до тривалої творчої кризи. Наступне заслання довелось відбувати на півострові Мангишлак у несприятливих для здоров'я кліматичних умовах.

Лише після смерті царя Миколи I з'явилася надія на звільнення. В ув'язненні й на засланні поетові судилося провести більш як десять років. По дорозі із заслання в 1857 році Т. Шевченко мусив зупинитися в Нижньому Новгороді. Там написав нові твори, зокрема й ліричну медитацію «Доля». Згодом він оселився в Петербурзі. У 1859 році відвідав родичів у Кирилівці, мріяв про власну домівку на батьківщині. Мрія не здійснилася: поета заарештували й вислали до російської столиці, де й минули останні роки його життя.

Серед товарищів
(Т. Шевченко, 1851)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Куди поет записував свої твори часів заслання?
2. За що Т. Шевченка заарештували в 1850 році? Як це на нього вплинуло?
3. Куди його відправили після заслання?
4. Коли Т. Шевченко востаннє побував в Україні?
5. Чому він повернувся до Петербурга?

..... Досліджуємо самостійно .....

- ✿ 6. Поясніть, чому біографічний контекст допомагає краще зрозуміти творчість поета.

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

7. Розгляньте ілюстрацію на с. 203. Який настрій викликає у вас малюнок Т. Шевченка? Як малюнок допомагає зрозуміти внутрішній світ поета?

ТЕОРЕТИЧНИЙ КОМЕНТАР

Якщо в епічному творі діють різні персонажі, то в ліриці ми, як правило, знайомимося лише з одним героєм — ліричним. Це художній двійник автора, носій його думок і переживань. Він має багато спільного з реальною особистістю автора, але не тотожний йому, адже в літературному творі не обійтися без художнього вимислу й ідеалізації. Ми судимо про ліричного героя за його думками, переживаннями й емоціями — за тим, як саме він сприймає світ.

Ліричній поезії властивий автобіографізм. Це не події з життя автора, а насамперед відображення емоцій і настроїв, викликаних цими подіями. Не випадково лірику нерідко визначають як душевну й духовну автобіографію письменників.

Слід пам'ятати, що ліричні твори передають не лише мінливість настроїв та емоцій. Вони можуть охоплювати весь внутрішній світ людини зі складними роздумами морального, соціального, філософського характеру. Художньо представити ці роздуми дозволяє окремий жанр — медитація. Його назва походить від латинського слова *meditatio* — роздум. У медитації ліричний герой максимально наближений до самого автора. Його хвилюють філософські проблеми, він прагне розібратися в самому собі, у своїх відносинах зі світом та власною долею.

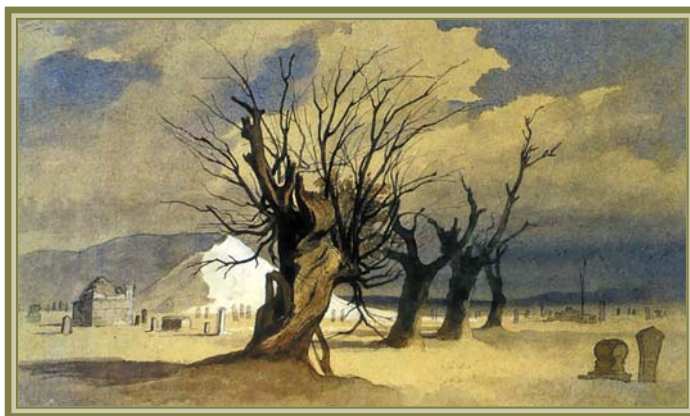
..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Чому ліричного героя вважають художнім двійником автора?
2. Чи може він відрізнитися від автора?
3. На підставі чого ми характеризуємо ліричного героя?
4. Чи можна вважати ліричну поезію душевною автобіографією автора? Чому?
5. Як називається жанр лірики, у якому переважають не емоції, а роздуми автора?

ЛІРИЧНІ НАСТРОЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЧАСІВ ЗАСЛАННЯ

Переважну більшість творів, написаних Т. Шевченком на засланні, складає лірика. Поет опинився в майже цілковитій ізоляції, далеко від своїх однодумців. Звідси й наявність сумних, мінорних ліричних інтонацій. Іноді Шевченків герой немов балансує на межі зневіри. У вірші «Самому чудно. А де ж дітись?..» його охоплює емоційне неприйняття неволі, яке все ж не переходить у розпач. Йому вистачає мудрості й витримки, аби визнати: *«Людей і долю проклинать / Не варт, ей-богу»*.

А щоб уберегтися від зневіри, поет шукає розради, духовного захисту. Для цього він подумки переноситься до рідної України, звертається до її героїчної історії та фольклору як джерела натхнення. Особистісні переживання в Шевченка часто поєднуються з громадянськими почуттями. Так, у вірші «І виріс я на чужині...» спогади про дитинство й рідне село переростають у викриття зла й несправедливості: *«І не в однім отім селі, / А скрізь по славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві»*. Майже всі Шевченкові твори часів заслання перейняті настроями нескореності й готовності до нових випробувань. Його ліричний герой

Ханга-баба
(Т. Шевченко, 1851)

може сумніватися, переживати емоційну кризу, однак він завжди пам'ятає про свою місію. Поет покликаний перебувати в духовному єднанні зі своїм народом, нести правдиве слово, бути вищим за особисті вагання й сумніви.

..... **Опрацьовуємо прочитане** .....

1. Які настрої виявились у Шевченковій ліриці часів заслання?
2. До яких тем звертався автор?
3. Назвіть основні риси ліричного героя у творах Т. Шевченка періоду заслання.

..... **Запрошуємо до дискусії** .....

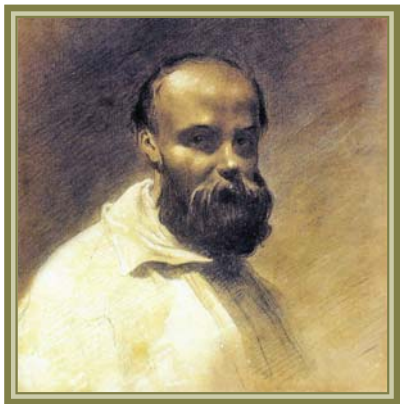
4. На засланні Т. Шевченко зробив чимало малюнків, на яких зобразив природу, людей із тих країв, де він перебував. Але писав Тарас Григорович лише про Україну. Чому поет не зображував дійсність, яка його оточувала, а подумки переносився до рідного краю?

РОЗМОВА З ДОЛЕЮ

Тарас Шевченко продовжував творчу працю до останніх днів свого життя. Серед його поезій, написаних після заслання, чимало ліричних. У них відобразилась громадянська позиція, почуття й переживання автора.

Досить виразним є прагнення вже немолодого поета підбити підсумки пройденого життєвого шляху, осмислити минуле, поміркувати над майбутнім. Його лірична медитація «Доля» (1858) містить і спогад про дитинство, і філософські роздуми. Вона відкриває цикл із трьох поезій (до нього належать ще вірші «Муза» і «Слава»). Автор написав ці твори в етапний період свого життя — після завершення десятирічного заслання.

Ліричний герой намагається розібратись у собі, осмислити власне буття у світі. Немов озираючись у минуле, він веде уявну розмову зі своєю долею. Герой згадує дитинство — час, коли тільки розпочався його шлях до науки, до слова.

Тарас Шевченко
(автопортрет, 1851)

Він визнає, що доля не принесла йому багато щастя, але не нарікає на неї. Навпаки, вона уявляється йому «другом, братом і сестрою», вірною супутницею. Це доля нелукава й незрадлива, яка веде тернистим шляхом до слави. Переживши ув'язнення й заслання, подолавши чимало сумнівів і вагань, поет із гідністю міг сказати, звертаючись до своєї долі: *«Ми просто йшли, у нас нема / Зерна неправди за собою»*.

У зв'язку з цим відомий учений Сергій Єфремов писав: *«Слово для Шевченка тільки через те й дороге таке, що воно служить за видимий знак правди, тієї бажаної основи всіх людських стосунків; ми бачимо, що скрізь у нього правда і слово стоять поруч, єднуються неподільно...»*.

Доля

Ти не лукавила зо мною,
 Ти другом, братом і сестрою
 Сіромі стала. Ти взяла
 Мене, маленького, за руку
 І в школу хлопця одвела
 До п'яного дяка в науку.
 — Учися, серденько, колись
 З нас будуть люде, — ти сказала.
 А я й послухав, і учивсь,
 І вивчився. А ти збрехала.
 Які з нас люде? Та дарма!
 Ми не лукавили з тобою,
 Ми просто йшли; у нас нема
 Зерна неправди за собою.
 Ходімо ж, доленько моя!
 Мій друже вбогий, нелукавий!
 Ходімо даліше, даліше слава,
 А слава — заповідь моя.

1858

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Де й коли поет написав вірш «Доля»?
2. Яким є жанр цього твору?

3. З якими поезіями «Доля» поєднана в цикл?
4. Про що згадує ліричний герой поезії?
5. Як він ставиться до своєї долі?
6. Як ви розумієте останні рядки поезії?
7. Пригадайте твори зарубіжної літератури, у яких розкривається тема долі поета.

МРІЯ ПРО ЩАСТЯ

Заслання, а потім роки самотнього життя в російській столиці забрали в Шевченка багато фізичних і душевних сил, однак не позбавили його життєвого оптимізму. Поет продовжував мріяти про особисте щастя. Ці мрії відобразились у ліричному творі «Росли, укупочці зросли...» (1860).

Для поета, який засуджував зло і звеличував красу материнства, ідеалом особистого життя була родина, заснована на взаємній любові й повазі. Ліричний герой твору вірить у можливість ідеального шлюбу навіть у недосконалому світі, бо двоє щирих людей завжди здатні створити свій затишний куточок добра й любові, захистити його від усіх загроз і зберегти у випробуваннях.

Автор захоплюється тими простими людьми, які попри все зберігають душевну чистоту, любов і вірність у подружньому житті. Своє визнання їхньої духовної величі він передає у формі стилізованого молитовного прохання: *«Подай же й нам, всещедрий Боже! / Отак цвісти, отак рости, / Так одружитися і йти, / Не сварячись в тяжкій дорозі, / На той світ тихо перейти»*. У цих словах прочитується ще й сум ліричного героя, якому болить його самотність. Він теж мріє про щастя і не втрачає віри в можливе здійснення ідеалу.

У своїй особистісній ліриці Т. Шевченко постає максимально відвертим. Він захоплюється красою простих і чесних людей, ідеалізує подружнє життя й родинний затишок, щиро й нелукаво веде діалог із долею. При цьому його проникливе слово не лише по-мистецькому довершене, воно по-справжньому правдиве й людяне.

Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром. Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А меж людьми ж вони жили!
Подай же й нам, всещедрий Боже!

Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

1860

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Які особисті мрії поета відобразились у творі «Росли, укупочці зросли...»?
2. Яким автор бачить ідеальне подружжя?
3. Чи узгоджується погляд ліричного героя з народними уявленнями?

..... **Виявляємо творчі здібності** .....

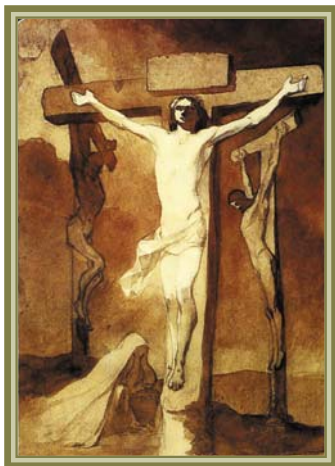

4. Підготуйте літературну композицію «Лірика Т. Шевченка — його душевна й духовна автобіографія».

Вплив Біблії на творчість і світогляд Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКОВЕ РОЗУМІННЯ БОГА

Тарас Шевченко добре знав Біблію, любив її перечитувати. Він захоплювався духовним змістом біблійних книг, цінував їх за сповідування високих моральних ідеалів. Однак не лише це приваблювало поета. Він сприймав Біблію як джерело справжньої релігійності, в основу якої покладено любов до ближнього. Недарма звернення до Бога як утілення любові й вищої справедливості відчувається в усій Шевченковій творчості. Бог уособлює віру поета в неминучу перемогу правди над кривдою, добра над злом.

Розп'яття (Т. Шевченко, 1850)

Підтримуючи постійний зв'язок зі своїм народом, поет віддавав перевагу простоті народної релігійності, яка понад усі формальні прояви християнства ставила щирі віру в перемогу справедливості. У його творах народний оптимізм органічно поєднався з християнськими уявленнями про братоловство як основу гармонійних взаємин у суспільстві.

Герої Шевченкових поезій звертаються до Бога, нарікаючи на безкарність зла. Немало поезій містять монологи, що являють собою стилізовані молитовні звернення. Але в усіх випадках духовна розмова поета з Богом сповнена глибокої й непохитної віри в перемогу добра.

РИСИ ПРОРОКА В ОБРАЗІ АВТОРА

Поетові імпонували образи біблійних пророків. Вони приваблювали його безкомпромісним засудженням зла, викриттям сильних цього світу, пророкуванням вищого суду та неминучого оновлення життя. Образ автора в багатьох

Шевченкових творах наближається до образу пророка: він так само розвінчує зло, закликає до змін. Шевченків автор-пророк звертається до українського життя, змальовує минуле, сучасне й майбутнє українського народу. *«Євангельські мотиви любові до брата наскрізні в Шевченковій творчості, — писав Євген Сверстюк. — Вони дають поетові силу прочитати нашу історію так, як ще ніхто не читав — “од слова до слова”. Правда, уся до кінця, і підносить, і зобов’язує говорити як той, кому дане право говорити одному за всіх».*

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Чим приваблювали поета біблійні книги?
2. Як герої Шевченкових поезій ставляться до Бога?
3. За якими ознаками автор нагадує біблійних пророків?

ПЕРЕСПІВИ ПСАЛМІВ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У поетичній спадщині Тараса Шевченка є вільні переклади біблійних текстів та варіації на біблійні теми. Уперше він звернувся до безпосереднього художнього осмислення Біблії в циклі «Давидові псалми».

У псалмах Т. Шевченка захоплював не лише пристрасний осуд несправедливості, звеличення праведників, а й великі художні можливості цих творів. Гостре викривальне спрямування псалмів підказувало поетові шлях до їх осучаснення.

Т. Шевченко створив десять вільних перекладів псалмів, які відповідали його власним ідейним пошукам. Майстерно розставив акценти, він наділив давню духовну лірику актуальним звучанням, наблизив її до болючих проблем українського народу. Поет утверджував перемогу пригнобленого люду над «катами», проголошував настання справедливого ладу. Звертаючись по заступництво до Бога, ліричний герой «Давидових псалмів» засуджує зажерливих і злих «владик», указує на рівність багатих і бідних перед Богом, уславлює братню любов, висловлює віру в справедливий вищий суд. *«Діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть»*, — у цих Шевченкових рядках сконцентровано основну ідею всього циклу.

.....
Псалми — це духовна лірика, пісні релігійного змісту, авторство яких приписують біблійному цареві Давиду. Насправді їх створювали протягом століть різні автори. Псалми складають одну з книг Біблії — Псалтир.

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Що таке псалми?
2. Кому приписують їх авторство?
3. Чим поета привабили біблійні псалми?
4. Яку назву має цикл переспівів псалмів?
5. Які акценти поставив автор у своїх переспівах?

СВІТЛЕ ПРОРОЦТВО
(«ІСАІЯ. ГЛАВА 35»)

Художнє осмислення Біблії було особливо плідним в останній період творчості Т. Шевченка, коли він повернувся із заслання. У цей час викривальні мотиви поет утілював у наслідуванні біблійних пророків («Ісаія. Глава 35», «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», «Осія. Глава XIV»). Шевченків вірш наближається до піднесених рядків біблійних пророцтв і псалмів. Автор то вибухає ненавистю до кривавих царів-тиранів, то поетизує страдників і праведників, пророкуючи оновлення народного життя. Наслідуючи старозавітного пророка у вірші «Ісаія. Глава 35» (1859), поет проповідує прийдешнє утвердження правди, покарання лиходіїв і щасливе життя для всіх скривджених та зневажених.

Пророк Ісаїя (Рафаель, 1512)

Ісаїя — один із біблійних пророків, який у своїх проповідях торкався не лише релігійних, а й морально-етичних та соціальних питань. Він таврував жадібність і грошолобство суспільної верхівки, засуджував жорстокість у ставленні до слабких і беззахисних, нагадував про неминучість вищого суду й перемогу справедливості. На основі його пророцтва український поет створив справжній гімн перемоги добра та правди. Він використав прийом паралелізму — зіставив оновлення природи із чудесним оновленням у житті народу. Пробудження природи — вищий знак, що вказує на прихід довгоочікуваних змін. Кожен одержить по заслугах, і перед праведними відкриються шляхи «вольнії, широкії» до нового життя: *«І спочинуть невольничі / Утомлені руки, / І коліна одпочинуть, / Кайданами куті!»*

Шевченко створив піднесений, урочистий твір. Автор не показав у ньому народних страждань, а звернувся на томість до прийдешнього, яке принесе волю. Це справді гімн майбутнього щасливого життя. Характеризуючи Шевченків твір, український літературознавець Юрій Бойко писав: *«У пророка Ісаїї, в 35 главі, що її оце переспіває Шевченко, є “спасенні” і є “нечисті”, царство “нечистих” згине, “спасених” збудується. Шевченко увиразнює в своєму переспіві момент соціальний. На місці “нечистих” ставить “владик”, а в іншому варіанті рукопису — просто царів. “Спасених” замінює “рабами”. Від цієї заміни поезія оживає фарбами сучасності і звучить як ораторія, як гімн в честь переможного ходу Божої справедливості, що визволяє вбогих і воздає злодіям за їхні злочинства».*

Звернення Т. Шевченка до Біблії важливе не лише в громадянському та мистецькому плані. Воно має ще й національне значення. Поет у своїй творчості розкрив своєрідність власне українського погляду на християнські цінності, поєднавши тим самим народні етичні уявлення із загальнолюдськими.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. У яких творах поет наслідував біблійних пророків?
2. Ким був пророк Ісаія?
3. Проти чого він виступав?

Ісаія. Глава 35

Подражаніє

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Йорданові святії
Луги зелені, береги!
І честь Кармілова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укриє дорогим,
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омофором своїм.
І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.
І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, —
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!
Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть

Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

1859

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яка емоційна тональність переважає в поезії Т. Шевченка?
2. Якими засобами художньої виразності мови досягається відповідна тональність?
3. Який композиційний прийом покладений в основу твору?

..... Досліджуємо самостійно .....

4. Як Т. Шевченко поєднав біблійні мотиви з актуальними проблемами українського життя? Запишіть свої міркування.

МОЛИТОВНА СИЛА ПОЕЗІЇ

Звернення людини до Бога зазвичай називають молитвою. Справжня поезія й молитва мають багато спільного. Їх єднає щирість і гранична чесність.

Викладаючи думки й почуття у формі молитовного звернення, Т. Шевченко поєднує натхненне поетичне слово з елементами релігійної молитовної традиції. Його вірш «Злочинаюущих спина...» є одночасно і пристрасним молитовним проханням. Автор просить не карати, а лише спинити тих, хто задумує зло. Він молиться за вищу підтримку для добротворців та янгольську охорону для всіх чистих серцем. Виносячи свою віршовану молитву на суд читачів, поет немовби запрошує приєднатися до виголошення спільного молитовного прохання за «*єдиномисліє*» і «*братолюбіє*». Можна лише захоплюватися величчю особистості геніального поета, який, попри всі життєві випробування, що випали на його долю, зберіг у своєму серці віру в перемогу добра.

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзичдущим рукам
І покажи, і поможи,
Святу силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

1860

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Що таке молитва? До кого вона має бути адресована?
2. Чи згодні ви з тим, що молитва і поезія мають багато спільного? Поясніть свою думку.
3. Що, на вашу думку, спонукало Т. Шевченка виразити свої молитовні прохання в поетичній формі?
4. Чому поет закликає не карати «злоначинающих»?
5. Що просить автор для добротворців та «чистих серцем»?
6. До яких ідеалів прагне автор?
7. Чи можна назвати прохання поета егоїстичними? Чому ви так вважаєте?

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Читачі знають Т. Шевченка як талановитого художника, драматурга й прозаїка, але все-таки найбільше цінують його поезію.

Як відзначив Максим Рильський, *«Тарас Шевченко увійшов в історію нашої і світової літератури як поет — і як поет здобув собі безсмертя»*. Розглянуті в підручнику твори становлять лише невелику частину літературної спадщини Т. Шевченка, але й вони показують, наскільки масштабними й різноплановими є його здобутки.

Згадаймо лише основні досягнення поета.

- Уславив волелюбні традиції українського козацтва в посланні «До Основ'яненка».
- Викрив і висміяв політику Російської імперії в поемі «Сон».
- Засудив загарбницькі колоніальні війни в поемі «Кавказ».
- Визначив шлях українців до морального очищення й визволення в посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...».
- Усебічно осмислив тему жіночої долі, уславив святість материнства в поемах «Катерина», «Наймичка», «Марія».
- Виступив непримиренним противником кріпацтва, розкрив народні уявлення про щастя («На панщині пшеницю жала...», «Росли укупочці, зросли...»).
- Створив високохудожні зразки ліричної медитації («Доля», «Муза», «Слава»).

- Майстерно використав викривальні можливості біблійних псалмів і пророцтв для засудження соціальної несправедливості та утвердження моральних ідеалів («Псалми Давидові», «Ісаія. Глава 35»).
- Надав українському слову якісно нового звучання. Завершив процес формування літературної мови, розпочатий Іваном Котляревським, Григорієм Квіткою-Оснoв'яненком, поетами-романтиками.
- Підніс українську літературу до рівня розвинених європейських літератур, визначив на багато десятиліть уперед основний напрям її розвитку.

Творчість Т. Шевченка має світове значення. Вона по праву належить до кращих культурних надбань людства. Учені не раз порівнювали поета з такими визначними митцями, як Міцкевич, Пушкін, Байрон, Гейне, Гюго. Завдяки Шевченкові світова література збагатилася новим поглядом на життя простої людини. Сьогодні поезія Т. Шевченка перекладена більшістю мов світу, а його «Кобзар» привертає увагу шанувальників слова як визнана літературна класика світового рівня.

Значення Т. Шевченка не вичерпується лише мистецьким виміром його особистості. Він став одним із творців української нації. Юрій Луцький у зв'язку з цим писав: *«Творчість Шевченка становить чіткий вододіл у розвитку ідей. Шевченкові поетичні твори висловлюють національну самосвідомість у таких категоричних термінах, до яких ніхто раніше не звертався. Якщо під націоналізмом розуміти обстоювання основних людських прав (соціальних, національних, культурних і мовних), тоді Шевченко справді націоналіст. Його вимоги соціальної справедливості й національного самовияву по суті являли собою декларацію незалежності»*. Для багатьох поколінь українців поет був і залишається справжнім національним пророком, символом високих духовних можливостей української людини.

..... Готуємо проект .....

1. Розробіть мультимедійну презентацію на тему «Живопис Тараса Шевченка».

..... Виявляємо творчі здібності .....

2. Підготуйте усну доповідь «Актуальність Шевченкового слова».
3. Підсумуйте свої знання про творчий шлях Т. Шевченка. Виділіть у його творчості періоди, запишіть основні твори, що належать до цих періодів.

..... Порівнюємо твори різних видів мистецтва .....

4. На с. 163 і 173 підручника розгляньте мурали, присвячені Т. Шевченкові. За допомогою мережі Інтернет з'ясуйте, що таке мурал. Про що свідчить зображення поета на таких картинах? Якою є роль Т. Шевченка в піднесенні національної гідності в наш час?

..... ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО .....

Щоб перевірити свої знання, пройдіть тест 3 в розділі «Нова українська література» на сайті interactive.ranok.com.ua.

Пантелеймон Куліш

(1819—1897)

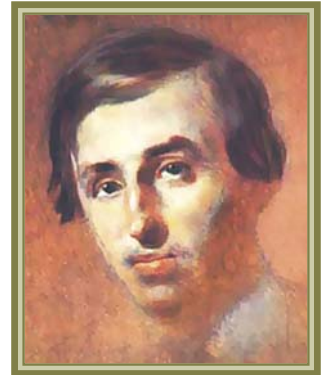
Пантелеймон Олександрович Куліш народився 26 липня (7 серпня) 1819 року на хуторі поблизу містечка Вороніж на Чернігівщині в сім'ї заможного козака. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті. Літературою захопився ще в гімназії, уже тоді мріяв стати письменником. Працював викладачем у Луцьку, Києві, Рівному.

У 40-х роках П. Куліш познайомився з Тарасом Шевченком, Миколою Костомаровим, іншими учасниками Кирило-Мефодіївського товариства. На той час він уже був автором низки прозових і поетичних творів. Доля привела його до Петербурга, де він викладав у гімназії та в університеті. У 1847 році Петербурзька академія наук відрядила П. Куліша за кордон для вивчення слов'янських мов та культур.

У Варшаві його заарештували за причетність до Кирило-Мефодіївського товариства й повернули до російської столиці. Після кількох місяців ув'язнення письменник потрапив на заслання до Тули, де провів понад три роки. У цей час він багато працював, писав нові твори. Після заслання П. Куліш спочатку жив у Петербурзі, згодом був чиновником у Варшаві.

Письменник брав активну участь у громадському житті, провадив широку культурну й освітню діяльність. Водночас він намагався осмислити ситуацію в українському суспільстві, визначити перспективи подальшого культурного розвитку.

Останні роки життя П. Куліш провів на хуторі Мотронівка на Чернігівщині, помер 2 (14) лютого 1897 року.

Пантелеймон Куліш
(Т. Шевченко, 1847)

..... Опрацюємо прочитане .....

1. Коли й де народився Пантелеймон Куліш?
2. Де він навчався?
3. За що він був заарештований?
4. Які факти біографії письменника вас зацікавили?

ОРГАНІЗАТОР ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ

Пантелеймон Куліш був людиною дуже енергійною. Він не лише сам писав поезію та прозу, а й займався організацією українського літературного життя. Високо цінуючи талант Тараса Шевченка, активно поширював його твори. «Народні оповідання» Марка Вовчка побачили світ за діяльної підтримки П. Куліша.

Письменник співпрацював із журналом «Основа», підготував і видав літературний збірник «Хата». Свій інтерес до літератури П. Куліш передав дружині, яка писала оповідання під псевдонімом Ганна Барвінок. П. Кулішеві належить також авторство однієї з кращих біографій Миколи Гоголя, творчістю якого він захоплювався. Особливу роль відіграли літературно-критичні праці Пантелеймона Куліша. У них автор дає точні оцінки творів українських письменників, робить спроби визначити орієнтири літературного розвитку. Саме П. Куліша вважають першим професійним критиком у нашій літературі.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

Розкажіть про діяльність П. Куліша, пов'язану з організацією українського літературного життя. Оцініть його внесок у розвиток літератури в межах 10 балів. Поясніть свій вибір.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ПРАЦЯ

Переконання Пантелеймона Куліша формувались під впливом просвітницьких ідей. Він розумів, що слід виховувати своїх читачів, навчати їх цінувати справжнє мистецтво. Письменник добре усвідомлював значення народної освіти й потребу залучення українців до кращих надбань світової культури. Це спонукало його підготувати й видати українські буквар і читанку, необхідні для поширення освіти рідною мовою. Він також створив перший український фонетичний правопис — «кулішівку».

Високо цінуючи західноєвропейську культуру, Пантелеймон Куліш знайомив із нею українців. Він переклав українською мовою майже всі твори славетного англійського поета й драматурга Вільяма Шекспіра. Завдяки П. Кулішеві українські читачі познайомились із «Чайльд-Гарольдовою мандрівкою» та «Дон-Жуаном» видатного англійського поета-романтика Джорджа Байрона. Наприкінці життя П. Куліш уклав окрему збірку перекладів «Позичена кобза», яка вийшла у світ після його смерті. Разом з Іваном Нечуєм-Левицьким та Іваном Пулюєм письменник здійснив переклад Біблії українською мовою.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Що зробив П. Куліш для поширення народної освіти?
2. Назвіть західноєвропейських авторів, твори яких П. Куліш переклав українською мовою.
3. Яку назву має збірка його перекладів?
4. Хто допомагав П. Кулішу перекладати Біблію?
5. За допомогою мережі Інтернет підготуйте повідомлення про історію створення, особливості та значення «кулішівки».

СВОЄРІДНІСТЬ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

Куліш є автором багатьох поетичних, прозових і драматичних творів. Іван Франко вважав його «одним із корифеїв нашої літератури». Перу поета належать збірки «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін». На думку П. Куліша, за відсутності

власної держави об'єднувати націю покликані культура й література. Ідеалом письменника було повернення українців до європейської «сім'ї культурників». Це шлях тривалої поступової праці над собою — розвитку освіти, культурного збагачення, морального й духовного вдосконалення.

У більшості творів П. Куліша переважає романтична світоглядна основа. Це стосується як поезії, так і прози. Козацька історія, героїка давніх часів, символічна образність — ці ознаки свідчать про інтерес письменника до романтизму. З особливою виразністю романтичні риси представлені в етапному творі П. Куліша «Чорна рада».

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Назвіть поетичні збірки П. Куліша.
2. Яким був його погляд на роль літератури й культури в житті народу? Чи згодні ви з цим поглядом?
3. До якого літературного напрямку належать твори П. Куліша? Доведіть це.
4. Узагальніть свої знання про життєвий і творчий шлях П. Куліша, склавши план розповіді про письменника.

Українська історія в «Чорній раді»

ТЕОРЕТИЧНИЙ КОМЕНТАР

Заслугою Пантелеймона Куліша стало створення першого в нашій літературі роману. У чому ж полягають особливості цього жанру? Запам'ятайте його основні риси:

- великий епічний твір (більший за обсягом за оповідання й повість);
- зображує широку картину дійсності, звертається до багатьох важливих проблем;
- має значну кількість персонажів;
- відзначається сюжетною складністю, може містити декілька сюжетних ліній;
- частіше написаний прозою, але може мати й віршову форму.

Отже, це великий і складний за своєю будовою епічний твір, у якому зображено життя багатьох персонажів, а сама дійсність представлена широко й різномібно. Роман має такі різновиди: соціально-психологічний, інтелектуальний, біографічний, пригодницький, історичний тощо.

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. Який епічний жанр має найбільший обсяг?
2. Складіть схеми, що відобразатимуть:
  - особливості роману як жанру;
  - різновиди роману.

..... **Ділимося читацьким досвідом** .....

3. Які романи ви вже читали? Поясніть, чому ви вважаєте, що названі твори належать до цього жанру.

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН-ХРОНІКА

В історичному романі розповідається про події минулого. Це не наукове дослідження історії, а художній твір. Тому історична правда в ньому поєднується з художнім вимислом. Персонажі такого роману можуть мати реальних історичних прототипів, однак письменник керується у їх змалюванні власними ідейними переконаннями, віддає перевагу художній правді. Історичний роман — це великий епічний твір на історичну тему, що поєднує історичну правду з художнім вимислом.

Повна назва роману П. Куліша — «Чорна рада. Хроніка 1663 року» — містить жанрове уточнення. Хронікою називають літературний твір, у якому послідовно розкриваються події за певний проміжок часу. Якщо у звичайному історичному романі на передньому плані перебувають характери та стосунки дійових осіб в історичних обставинах, то в хроніці організуючою силою сюжету виступає сам хід часу, якому підпорядковані дії та долі персонажів. П. Куліш надав своєму роману рис хроніки — у часовій послідовності розповів про основні події важливого в українській історії року.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. У чому полягають особливості історичного роману?
2. Чи обов'язково в ньому діють реальні історичні особи?
3. Якою є повна назва роману П. Куліша?
4. Розкрийте особливості жанру роману-хроніки.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Роботу над романом П. Куліш розпочав у середині 40-х років. Перші розділи твору були надруковані в 1845 році в журналі «Современник». Арешт 1847 року завадив подальшій роботі письменника. На публікацію його творів була накладена заборона. Лише в 1857 році П. Куліш підготував до друку й видав повну версію роману. Появу твору привітав Тарас Шевченко. У листі до Куліша він писав: *«Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки і, особливо, спасибі тобі за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що подарував “Чорну раду” по-нашому».*

..... Опрацьовуємо прочитане .....

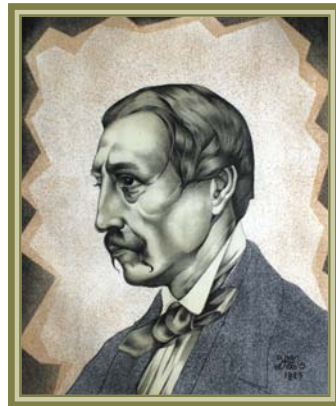
1. Розкажіть про історію створення та видання роману «Чорна рада».
2. Як оцінив роман Тарас Шевченко? Як ви гадаєте, що у творі могло привабити видатного поета?

ДЖЕРЕЛА «ЧОРНОЇ РАДИ»

Появі роману передувала копітка підготовча праця. Історичні відомості П. Куліш запозичив із наукових досліджень та козацьких літописів Самовидця й Григорія Грабянки. Щоб заглибитись у настрої козацької епохи, він ознайомився з народними думами, історичними піснями, переказами. На задум автора відчутно

вплинула повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба», однак П. Куліш мав намір у змалюванні минулих часів посилити історичну конкретику. У побудові свого роману він використав досвід шотландського письменника Вальтера Скотта, автора відомих творів «Роб Рой», «Айвенго», «Квентін Дорвард».

Характеризуючи «Чорну раду», Дмитро Чижевський писав: *«За традицією В. Скотта, змальовуючи масові сцени, Куліш дає картину різноманітних соціальних інтересів і конфліктів, що на цих інтересах базуються. В цих конфліктах беруть участь люди різної поваги, характеру, вдачі. Замість ідеалізованого образу дістаємо образ народу з різноманітним, широким життям. Історичні сили, козацтво понизове та городове, міщани, старшина, селянство змальовані Кулішем на підставі його студій методом Вальтера Скотта — з окремих реплік, заміток окремих людей складається суцільна картина наростання та зміни настрою натовпу; Куліш малює, а не витлумачує та освітлює, — в цьому мистецька сила роману».*

Пантелеймон Куліш
(М. Куліш, 1925)

..... **Опрацюємо прочитане** .....

1. До яких джерел звертався автор під час роботи над романом?
2. Який твір Миколи Гоголя вплинув на задум П. Куліша?
3. Твори якого західноєвропейського романіста мали вплив на письменника? Які з них ви читали? Яке враження вони на вас справили?

ІСТОРИЧНА ОСНОВА

Увагу письменника привернули події, що відбувалися в добу Руїни. Після смерті видатного гетьмана Богдана Хмельницького козацька верхівка вела боротьбу за владу. Деякі претенденти на гетьманську булаву зверталися по підтримку до інших держав. Унаслідок безвідповідальних дій козацької старшини козацька Україна втратила свою колишню міць. Запекла боротьба за владу, що точилася між козацькою верхівкою, знекровлювала народ. За таких умов біля Ніжина в червні 1663 року відбулась рада, у якій, окрім старшини, брали участь найнижчі верстви суспільства, переважно біднота, «чернь». Серед претендентів на гетьманство Лівобережної України вирізнялись переяславський полковник, наказний гетьман Яким Сомко та кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький, якого підтримувала Росія. Під час виборів гетьманом обрали Брюховецького — велика кількість «черні», спокушеної облудними обіцянками, переважила прихильників Сомка. Захопивши владу, Брюховецький наказав запорожцям розігнати простолюд і стратити Сомка та інших старшин із кола своїх суперників. Події 1663 року увійшли в історію як чорна рада. Звідси походить і назва роману П. Куліша.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Події якої епохи стали основою сюжету роману П. Куліша? Розкажіть про ці події. Які наслідки вони мали для подальшої історії України?
2. Поясніть походження назви роману.

ХУДОЖНІЙ ЗАДУМ

Куліш був активним учасником українського національного руху, підтримував контакти з Кирило-Мефодіївським товариством. Ця організація прагнула осмислити історичну долю українського народу й визначити місце України у світі, передусім у колі слов'янських народів.

Шукаючи відповіді на гострі питання сучасності, кирило-мефодіївці зверталися до вивчення попередніх епох. Вони розуміли: хто не враховує уроків свого минулого, той не матиме майбутнього. Тому й шукали відповідь на важливе питання: чому український народ утратив козацьку автономію й допустив запровадження кріпацтва?

Щоб визначити шлях національного відродження, слід було проаналізувати колишні помилки й зробити висновки щодо причин загальнонаціональної кризи. Кирило-мефодіївці хоч і просувались у своїх пошуках різними шляхами, але приходили до дуже схожих висновків.

Тарас Шевченко в посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» головною умовою українського відродження вважав духовну свободу, відповідальність, єдність і злагоду всього народу. До тієї самої думки прийшов у своїх художніх пошуках і Пантелеймон Куліш: він указав на необхідність подолати розбрат — головну причину національного занепаду.

..... Досліджуємо самостійно .....

3. Що споріднює Т. Шевченка й П. Куліша в осмисленні української історії?

Чорна рада

Повість

(Скорочено¹)

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий «козарлюга». Коні в їх потомлені, одежа й тороки запилювані: зараз було знати, що ідуть не зблизька.

---

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони ідуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські. Замість ушул — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

[Подорожні — це козацький полковник Шрам, колишній священник, і його син Петро. Гості й господар Черевань обговорюють ситуацію в Україні: нинішнього гетьмана Якіма Сомка не всі визнають і вимагають для обрання гетьмана зібрати раду, у якій візьмуть участь усі козаки. Ще один претендент на гетьманську булаву — Іван Брюховецький, якого підтримують запорожці.]

Шрам збирався їхати до Сомка, але, щоб приховати це, вдає, що їде до Києва на прощу. Петро закохується в Череваневу доньку Лесю, але вона вже має іншого нареченого — Якіма Сомка. Усі разом вирушають до Києва, там зустрічаються із Сомком. У Сомка познайомилися з козаком Кирилом Туром, який спробував викрасти Лесю, але йому завадив Петро. Нарешті всі вирушили на чорну раду, яка мала відбутися на околицях Ніжина.]

Ось уїжджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірі червону стрічку: усе повипустили голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувся до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

Кадр з х/ф «Чорна рада»
(реж. М. Засєєв-Руденко, 2000)

А той похитав головою да тільки:

— Ох, Боже правий, Боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму пер-
ву лаву, між полковники, сотники да
осаули, судді полкові да обозні з хо-
рунжими. Тут і писарі стояли з кала-
марями й білим папером. Посеред ко-
леса, — а колесо одзначили таке, що
з одного краю до другого ледве можна
було що почути, якби перекликнути-
ся, — так посеред колеса стояв стіл під
турецьким килимом. На столі лежа-
ла булава Брюховецького з бунчуком
і короговою. Сам Брюховецький стояв
у голубому жупані перед своїх запо-

рожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо,
по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Але ось кризь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною —
усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках
Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі
і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його
з срібними бубнами.

«Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро. — Да
на кого ти опираєшся, коли б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив
од тебе вірнії душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль
мені тебе, золота голово, хоть ти й перепинив мені дорогу!»

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом радного ко-
леса крик і гомін такий, мов Чорне море грає. Однак почув Сомко, як
закричали йому брюховці:

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, переяславський
крамарю!

Сомко звелів ударити своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи
галас. Він тоді голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив:

— Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо
на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між
козацьке лицарство!

Боже! Як схопитись гвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бій; бо січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, да припасли по кийку під полою. Може б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, батьки січовії, стоячи перед братчиків, зупинили.

— Стійте, — кажуть, — діти, стійте, ладу ждiте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у первій лаві, поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, да й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойні ж сі буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до панотця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів задалегідь пристати до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама з червоними стрічками. Да вже не можна було тепер жодним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії окаянні зрадці у блакитних стьожках да в голубих жупанах і вже, не боючись, голосно розмовляють.

— Ну, брате, — каже один, — дождали ми свого празника; будемо паннами на Україні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким же ми пануватимем, — питає другий, — коли всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бовваніють, наче гриби в траві, товстопикії бургомістри од міщан. А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. «Один, — каже, — тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як пороса на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку».

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корошов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі послы, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблукы на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патлы, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати

царське ім'я. Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

— Не діжде крамар козацтвом орудовати!

— Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. — Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втікаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отее ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

— Ей, — каже, — годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців під добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, да назад до намету. А інші там же покладали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, да московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе скрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоячи між нашими? — крикнуть на його заporожці.

— А що ж, — каже, — бгатці? Я свого зятя на всякому місті оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман. — Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав, — пугу. Головешка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлись! — каже той, пізнавши Василя. — Угамуйте, братчики, — каже до своїх, — багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держучи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шикун! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табір, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Вкраїні!

Кадр з х/ф «Чорна рада»
(реж. М. Засєєв-Руденко, 2000)

Ще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він рушай, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підпремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскачівши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.

— Якого, — кажуть, — чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з заporожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на radoщах. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати! Давай мені свою воеводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім, що хотя роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко. — Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордосьт! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани.

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милії! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькії пункти ознаймує людям, радючи царського величства одступати. А князь Гагін собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

XV

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насилу оддыхавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю! — каже. — Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторий, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопе!

— Де оце в нечистого мій Василь занастивсь?.. Бгатику, — каже до Петра, — не кидай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радує собі хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників;

потім і другі сомківці рушили до табору. Тільки запорожці іграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, да простий люд селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвала Богу! Хвала Богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатку!

[Спочатку селяни раділи перемозі Брюховецького, гадаючи, що тепер вони будуть рівними з запорозькими козаками і зможуть поживитися панським добром. Однак запорожці нападали і на старшину, і на селян. Багато хто приїхав на раду з усім добром та з сім'ями, сподіваючись знайти добру пару для своїх доньок. Тепер і багатші козаки, і простий люд як могли рятувалися від грабунку та сваволі запорожців. В околицях, де відбувалася рада, панував великий безлад.]

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще півдесятка міщан. Побачивши Сурмач Череваня:

— Ге-ге! — крикне. — Отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Під'їхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмистра Колодія кубки, коновки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщане, із столу порозхватували. Став бурмистер їх докоряти, злодіяками, розбишаками звивати, дак і самого трохи не вбили: «Не звивай козака злодієм! Тепер, — кажуть, — минулось: се моє, а се твоє, — усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розібрали братчики по кишенях!» Отакіі! Ще ж це не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту та давай коло крамних комор поратись. Усе з комор порозволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, дак той сміється: «Ви ж хіба, — каже, — вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!..» Так-то підійшли нас оманю січові братчики! Я оце з своїми бурмистрами забравсь та швидш додому, щоб і в Києві в нас не показайствовали низові добродії.

— Бгатці! — каже Черевань. — У прокляту годину виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.

— Рятуй же їх боржій, добродію, — каже Сурмач, — бо вже я чув що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж іде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— Чорта з два, — каже, — просватає! Уже кому що, а Череванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко. — Кирило Тур, чи чуєш? А той йому, ідучи:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур зостався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тільки не Туром.

— Да годі, Бога ради! — каже Петро. — Чи тепер же до вигадок? Скажи на милость Богу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур. — А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остуджений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і полинув за запорожцями; як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди се ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хотя. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклъовала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвое розрізано!

Аж ось гукає Черевань:

— Бгатику! Постривай, дай хоч подивитись на тебе.

Зупинився Шрам.

— Де се ти, бгате, був у сю заверюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, бодай ніхто вже не діждав так радувати! Що ж із того вийшло? Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам. — Їдь собі з Богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі амінь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні, — каже Шрам. — Барабашів тепер повна Україна.

— Їй-богу, бгате, я кричав «Сомка!» так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почувє про сю раду? Підождіть же! Куди ж оце ви, бгатці?

— Куди ми їдемо, — одвітує Шрам, — там тобі не бувати.

— Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обїдавши. А бідолаха Сомко! Що то він тепер?

— Ну, їдь же собі обїдати, — каже Шрам, — нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздїть, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам. — Тепер про нас хїба тїлько почувєш. Прощай навїки!

Да й обнялись обоє перш із Череванем, а потїм і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той, мов догадавсь, да й каже:

— Ой бгатику! Чи не лучче б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на Козелецький шлях; Черевань із Василем Невольником вернувсь до своякового хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

[Брюховецький тим часом бенкетував у Ніжині разом із князем Гагїним і думними дяками. Провївши князя, гетьман побачив двох січових дїдів, які вели козака Олексу Сенчила. Вони пояснили, що цей чоловік ходив до чужої дружини, і за це треба його покарати киями. Гетьман наказав скликати раду. Він оголосив, що за такі провини не варто карати козаків. Старі запорожці обурились, що Брюховецький зневажає січові звичаї, і залишили раду. А гетьман думав про те, як звести зі світу Сомка. У цей час до нього прийшов Кирило Тур і зголосився допомогти в цїй справі. Гетьман дав йому перстень, з яким Кирила мали пропустити до темниці. Потрапивши до Сомка, Кирило пропонує залишитись замість нього, помїнявши одягом. Але той не бажає рятувати своє життя, жертвуючи чужим.

Кирило Тур передав цю сумну звістку Шрамові та його сину. Розпрощалися на тому, що Тур поїхав знову викрадати Череванївну, а Шрами — у Паволоч на смерть. Наостанок Петро просив Кирила передати Лесі, що він її не забуде й на тому світі.]

XVIII

Тепер би то отее треба нам їхати слїдом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповїдати; тїлько ж, якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотїв достати

і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скончив своє оповідання. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря, окаянний, не усумнився його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнився, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав таки свого, хоч послі й прийняв слухну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами. Тут би мені й скончити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману; да хочеться ще озирнутись на тих, що послі тої біди остались живі на світі.

Одправивши по панотцеві похорони, поплакавши да пожурившись, Петро недовго загаєвся у Паволочі. Думав був піти на Запорожже і розпродав усе своє добро, да якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтпив, однак, да й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені: не стеріг їх Василь Невольник. «Мабуть, ніхто не вернувся у Хмарище!» — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали і позаростали бур'яном. Як ось чує — наче хто співає стиха. «Боже мій! Чий же се голос?»

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! І Леся, й Череваниха — обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з міста не зворухнеться. Да вже Череваниха почала Петра обнімати; тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілював її, як брат сестру; а вона аж слізеньками вмилась. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали і одне одному перебивали.

Як ось — у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радості; тільки «бгатику!» — да й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки «бгатику!» — да й замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тоді Череваниха посадила Петра на лавці і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) да й каже:

— Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отее тебе Бог спас од смерті. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем Богові душу.

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв да й сів напротив його долі, підобгавши під себе ноги.

— Ну, — каже, — бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймалися усі плакати. Як же дійшло до прощання з панотцем, то Черевань так і зарюмав да одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху да про Лесю що вже й казати! Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно.

— Розкажіть же, — каже Петро, — і ви тепер, як ви викрутились од запорожця да добрались до Хмарища?

— Ні, — каже Череваниха, — хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братик мій узяв нас був добре в свої руки. Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком їде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців у двір. Показав братові якийсь перстень: «Оддавай, — каже, — мені Череваня з усім його кодом». — «Нащо? Куди?» — «Звелів гетьман забрати да везти просто до Гадяча. Мабуть, Череванівні на роду написано бути гетьманшею».

— Так, так, бгатику! — каже Черевань. — Я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.

— Стали просити, — знов веде річ Череваниха, — стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двору. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище». Ми давай дяковати, а він: «Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуете, як на рушнику з вашою кралею стану». Ми знов так і похололи: із одного лиха да в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці. Да вже як привезли нас у Хмарище, тоді вразький запорожець сміється та й каже: «А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога».

— Куди ж се їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, бгатику, — каже Черевань. — Додержав-таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився Чорною горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились вразькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: «Я, — каже, — з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі! От, — каже, — бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові і в сто голів помощи не вдумуєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так от же, — каже, — нечистий підсунув під ніс вашу кралю. Тепер уже співайте, — каже, Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...» Так чи піймеш ти, бгатику, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так отес він, — каже Петро, — і сестру, й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: «Як же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старості?» — «Що, — каже, — козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шабля! Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця Господь сотворив не для запічка!» Отакий химерник!

Так, розпитуючись да розмовляючи, і незчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник і веде за собою слідом Божого чоловіка. Ходив старий на торг у Київ да, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І Божий чоловік зрадів: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра. Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щибегала, як ластівочка. Послі обіду Божий чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу.

— Смутно мені, — каже Божому чоловікові, — що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!

— Не кажи так, синку, — дав одвіт Божий чоловік, — усякому єсть своя кара і награда од Бога.

— Як же? — каже Петро. — Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм панотцем гіркуу випили.

А Божий чоловік:

— Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча от моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою? Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добра, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь, і всі задумались од його речі. Далі поклонивсь Божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сем'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілле. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як от інколи схопиться заверюха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно; поламле старе дерево, повиворочує з коріннем дуби й берези; а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

1857

..... **Аналізуємо художній твір** .....

1. Чи сподобався вам прочитаний твір? Чому?
2. Хто з персонажів справив на вас найбільше враження? Чому?
3. Які почуття викликала у вас розв'язка твору? Чи хотіли б ви, щоб роман завершувався інакше? Як саме?

..... **Порівнюємо твори різних видів мистецтва** .....

4. Розгляньте ілюстрацію на с. 220 — кадр із фільму «Чорна рада» за романом П. Куліша. Режисер М. Засєєв-Руденко запросив на роль Івана Брюховецького славетного українського актора Богдана Ступку. А яким ви уявляли героя?

СУТНІСТЬ КОНФЛІКТУ

Змальовуючи раду 1663 року, П. Куліш засудив безвідповідальність людей, які живуть одним днем, легко піддаються впливу й маніпуляціям. Для автора чорний колір не лише позначає соціальну належність учасників ради, а й виступає символом руйни й анархії, що зводить нанівець державотворчі задуми кращих представників козацької еліти. Стихія й порив юрби не творять державу, їм властиві мінливість і непередбачуваність. Натомість далекоглядний розум та копітка наполеглива праця — головні умови успішного розвитку.

Змалювавши різні українські сили, що не змогли дійти згоди, письменник указав на загрозу розбрату. Запорозька стихійність, дрібний егоїзм простолюду, амбіції козацької еліти та втручання російського імперіалізму — усе це призвело до загальнонаціональних утрат. За Кулішем, українська історія ніби приречена на фатальний рух по колу — доки не вдасться подолати «чорний колір» роз'єднання.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Що символізує чорний колір у романі? Доведіть свою думку прикладами з тексту.
2. Як ставиться автор до дій запорожців і простолюду? Доведіть свою думку за допомогою цитат із роману. Чи поділяєте ви авторські погляди? Чому?

СЮЖЕТ І КОМПОЗИЦІЯ

Роман складається з окремих фрагментів, які послідовно розкривають усе нові й нові суперечності в українському суспільстві. Так формується атмосфера напруженого чекання кульмінації — зображення самої чорної ради. У творі поєдналися дві сюжетні лінії — історична й особистісна. Перша розповідає про події в Україні напередодні, під час та після ради 1663 року. Автор малює широку панораму українського життя, представлену передусім у складних соціальних процесах. Особистісна сюжетна лінія розкриває історію кохання Петра Шраменка і Лесі Череванівни, що розвивається в драматичному доланні перешкод на шляху до особистого щастя: спочатку Петро дізнається, що його обраниця вже має нареченого, потім її викрадає запорожець Кирило Тур. Щоб завоювати серце дівчини, Петро самовідданими вчинками доводить щирість своїх почуттів. Розвиток подій досить динамічний. Викрадення героїні, двобій Петра й Кирила Тура — усе це посилює романтичну основу твору.

Письменник дотримується групування головних персонажів у два табори. Авторські симпатії на боці виразників державницьких поглядів — гетьмана Якіма Сомка і старого Шрама. Їм протиставлено хитрого авантюриста Івана Брюховецького з його егоїстичними амбіціями та запорожців, які не завжди замислюються над наслідками своїх дій.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Які сюжетні лінії поєднуються в романі «Чорна рада»? Перекажіть основні події кожної з них.

2. З якими персонажами пов'язана особистісна сюжетна лінія?
3. Як групуються персонажі за їхніми політичними симпатіями?
4. Якій із цих груп симпатизує письменник? Доведіть це цитатами з твору.

ПЕРСОНАЖІ РОМАНУ

У романі зображено багато персонажів. Частина з них, як-от Яким Сомко та Іван Брюховецький, мають історичні прототипи, інша частина — це вигадані герої, представники різних соціальних груп тогочасної України.

Козацька еліта

Із великою симпатією в романі змальовано старого Шрама. Про нього є лише одна згадка в літописі Самовидця, тож важко судити, наскільки відповідає створений у романі образ реальній особі. Автор дає йому таку портретну характеристику: *«По одежі і по сивій бороді, сказать би, ніп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга»*. Загальнонародні інтереси Шрам ставить понад усе. Основні надії він покладає на гетьмана Якіма Сомка. На думку Шрама, саме цей гетьман може сприяти створенню сильної соборної України. Як і Шрам, Сомко є далекоглядним політиком. Він високо цінує козацьку честь, бойове побратимство, втілює в собі ініціативність, лицарські й моральні чесноти. Носіям ідеї державотворення протиставляється Іван Брюховецький, який думає лише про гетьманську булаву. Заради влади він не гребує обманом і підкупом, навіть готовий пожертвувати інтересами батьківщини.

Запорожці

Автор не дає запорожцям однозначної оцінки. Поряд зі справжніми лицарями й патріотами, серед запорожців з'явилося чимало випадкових осіб, про що й говорить старий Шрам: *«Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба»*.

Носієм вільного запорозького духу виступає Кирило Тур. Його зовнішня безтурботність приховує складну й суперечливу натуру. Ось що говорить про нього Сомко: *«Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса!»*

В особистості цього героя найбільше виявились романтичні риси. Говорячи про очі Кирила Тура, автор підкреслює, що вони *«так і грають»*, але *«враг його знає — глянеш раз: здається, спить; глянеш вдруге: моргне довгим вусом так, наче зараз і підніме тебе на сміх»*. Поведінка Кирила Тура часто непередбачувана й нелогічна: спочатку підтримує Брюховецького в боротьбі за владу, а потім ризикує життям, щоб урятувати Сомка. Усі запорожці виступають на боці

Брюховецького, бо вірять його обіцянкам. Характеризуючи авторський погляд на запорожців, Микола Зеров писав: *«Запорожжя саме по собі не було ні зле, ні добре. Але воно було кульмінацією української племінної вроди та народної вдачі. Через те там воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувалися, козацькі предковичні пісні до посліду днів не замовкали, і було те Запорожжя, як у горні іскра: який хочеш, такий і розідми з неї вогонь».*

Пошук приватного ідеалу

Ідеал спокійного хутірського життя в романі представлений образом Череваня. Його бажання прості: достаток, родинний затишок, веселе товариське застілля. Він господар свого маленького затишного хутірського світу — добродушний, миролюбний, м'який серцем. Психологія хуторянина дещо віддаляє його від загальнонародної справи. Цей персонаж схильний уникати складних проблем, зосереджуючись на підтриманні «домашнього вогнища». Петро Шраменко — хоробрий козак, який знаходить своє кохання і зрештою приймає схожий ідеал. Він і Леся — пара закоханих, котрі обирають сімейну ідилію.

Образ бандуриста

Особливе значення в розкритті позиції самого П. Куліша має образ сліпого бандуриста, який утілює народні ідеали гуманізму, мудрості, моральної досконалості. *«Ходив він у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені»*, — таким зображує його автор. Старий бандурист збирав гроші й визволяв із полону козаків, а своїми піснями надавав людям моральну підтримку. Він не закликав до боротьби, а проповідував добро й милосердя, шукав миру й злагоди, порозуміння в суспільстві. Чоловіку Божому вдається піднятися над дрібними амбіціями й оцінити ситуацію з позиції, у якій поєдналися християнська релігійність і досвід народної моралі.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Назвіть персонажів роману, які мають реальних прототипів.
2. Оберіть одного з названих персонажів і проаналізуйте його: риси характеру, роль у творі, авторське і ваше ставлення до нього.
3. У чому особливість зображення в романі запорозьких козаків? Поясніть на прикладах з тексту.
4. Схарактеризуйте образ Кирила Тура. Доведіть, що його можна вважати романтичним персонажем.
5. Які ідеали сповідує Черевань? Порівняйте його життєві погляди з поглядами Шрама. Який зі світоглядів вам ближчий? Чому?
6. Що зробив Петро, аби завоювати прихильність Лесі? Як склалася їхня доля?
7. Яку роль у творі відіграє Божий чоловік? Як ставиться до нього автор?
8. Поміркуйте, за якими принципами можна згрупувати персонажів роману. Складіть відповідну схему. Порівняйте свою схему з результатами роботи інших груп. За потреби внесіть виправлення.

..... Виявляємо творчі здібності .....

9. Напишіть есе, у якому схарактеризуйте одного з персонажів «Чорної ради» (на вибір), його роль у творі та своє ставлення до нього.

ПРОБЛЕМА ГРОМАДСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ АКТУАЛЬНІСТЬ

Поряд із визначенням причин минулих утрат автор «Чорної ради» ставить важливу проблему соціальної відповідальності. Вона стосується як влади, так і кожної окремої людини. У романі дуже добре показано, з якою легкістю через відсутність чіткої громадянської позиції, надмірну довірливість або просто байдужість звичайні люди стають розмінною монетою в боротьбі авантюристів за владу. Атмосфера суспільної недовіри, небажання шукати миру й злагоди провокують анархію й безлад, роблять народ вразливим для зовнішніх загроз. Письменник наголошує на потребі єдності, яка зміцнює суспільство й дозволяє всім разом долати життєві перешкоди.

..... Досліджуємо самостійно .....

1. Порівняйте запорожців у «Чорній раді» та в повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». Чим подібні ці образи, чим вони відрізняються?
2. Доведіть, що «Чорна рада» має ознаки історичного роману-хроніки.
3. Порівняйте роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада» з романом Вальтера Скотта «Айвенго», який ви вивчали на уроках зарубіжної літератури. Запишіть у таблицю імена історичних і вигаданих персонажів обох творів, а також історичні й вигадані події. Про що вам цікавіше читати в таких творах: про історичні події чи перипетії особистого життя вигаданих героїв?

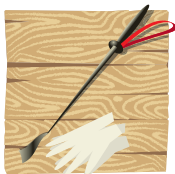
..... Виявляємо творчі здібності .....

4. Підготуйте повідомлення на тему «Актуальність ідей автора «Чорної ради» в наш час».

5. Об'єднавшись у групи, створіть кілька варіантів буктрейлера до роману «Чорна рада». Проведіть конкурс на кращий буктрейлер.

Марко Вовчок

(1833—1907)

Літературний псевдонім Марко Вовчок належить Марії Вілінській, авторці прозових творів на теми з народного життя. Народилась Марія Олександрівна Вілінська 10 (22) грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське Орловської губернії в небагатій дворянській сім'ї. Освіту одержала в приватному пансіоні в Харкові, потім деякий час провела в Орлі у своєї тітки як вихователька її дітей. Там вона зустріла українського фольклориста і етнографа Опанаса Марковича, засланоного в Орел за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, і згодом вийшла за нього заміж. Разом із чоловіком письменниця переїхала до України, жила в Чернігові, Києві, Немирові. Перебуваючи в Україні, зацікавилась українською історією й фольклором. Невдовзі її інтереси поширились на літературу. У 1856 р. Марія Олександрівна розпочала літературну діяльність під псевдонімом Марко Вовчок.

Здобувши перше літературне визнання, Марко Вовчок не припиняла своєї творчості. Вона виїхала до Петербурга, а потім за кордон. Побувала в Німеччині, Швейцарії, Італії, надовго зупинилась у Франції. У Парижі письменниця співпрацювала з літературними часописами, входила до редакції юнацького журналу. Декілька її казок та оповідань вийшли в цьому виданні.

Повернувшись до Російської імперії, письменниця оселилась у Петербурзі, працювала в журналі «Отечественные записки», вела рубрику зарубіжної літератури. У цей час вона багато перекладала. Їй належать переклади творів Жуля Верна, Ганса Крістіана Андерсена, Болеслава Пруса та інших видатних майстрів слова.

Наприкінці 70-х років Марко Вовчок залишила Петербург, жила в різних регіонах Російської імперії. Померла письменниця 28 липня (10 серпня) 1907 року в місті Нальчику.

Марія Вілінська
(Марко Вовчок)

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли народилась Марія Вілінська?
2. Де вона навчалась?
3. Хто зацікавив її українською літературою?
4. Які твори вона перекладала?
5. Які факти біографії письменниці вас зацікавили?

ТЕМИ З НАРОДНОГО ЖИТТЯ

Перші твори авторки склали збірку «Народні оповідання». Псевдонім Марко Вовчок, під яким було видано збірку, утворено від прізвища письменниці за чоловіком — Маркович. Значну підтримку в підготовці збірки надав Пантелеймон Куліш. Він написав до книжки передмову, у якій зазначив: «...ви бачите перед собою сам народ, чуєте народ, знаєте, як він живе, розумієте, як він почуває».

Появу «Народних оповідань» привітав Тарас Шевченко. Для поета ці твори були як «джерело істини і краси». Свій вірш «На панщині пшеницю жала...» Т. Шевченко присвятив авторці «Народних оповідань». На пам'ять про їхнє особисте знайомство він створив поезію «Марку Вовчку», у якій назвав письменницю «кротким пророком». У цій піднесеній характеристиці відбилосся враження, яке справила на багатьох читачів проза Марка Вовчка. Її українські оповідання відзначаються м'яким ліризмом і простотою викладу, але поряд із цим вони гостро засуджують соціальну несправедливість.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Яку назву має перша збірка оповідань Марка Вовчка?
2. Чому вона обрала такий псевдонім?
3. Хто написав передмову до її першої книжки?
4. Який вірш Тарас Шевченко присвятив письменниці?
5. Як він назвав її в поезії «Марку Вовчку»? Що спонукало Тараса Шевченка дати письменниці таку характеристику?
6. Чи виникло у вас бажання почитати твори авторки? Чому? Чого ви від них чекаєте?

ПОВІСТЬ «ІНСТИТУТКА»: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Над повістю «Інститутка» Марко Вовчок почала працювати в 1858 році, а завершила її наступного року в Петербурзі. Свій твір вона присвятила Тарасові Шевченку. Ця присвята не була випадковою: автор «Кобзаря» послідовно й безкомпромісно критикував кріпосників. У повісті «Інститутка» Марко Вовчок виступила ідейною союзницею Т. Шевченка, розкриваючи потворну сутність кріпосної системи.

Що ж таке кріпацтво і в чому полягала його руйнівна дія? Кріпацтво — це особиста залежність кріпака від поміщика, що закріплювалась законом. Воно мало різні форми й прояви, але в усіх випадках трималося на жорстокому й несправедливому ставленні до людини, позбавляло її можливості самостійно розпоряджатися власним життям. У більшості європейських країн кріпацтво пішло в небуття ще до кінця XVIII століття. На західноукраїнських землях його скасували в 1848 році. І лише в Російській імперії цей ганебний устрій існував до 1861 року.

..... Опрацьовуємо прочитане .....

1. Коли була написана «Інститутка»?
2. Кому авторка присвятила свій твір?
3. Яке соціальне явище викриває письменниця?

ТЕОРЕТИЧНИЙ КОМЕНТАР

У творчості Марка Вовчка переважають риси реалізму. Це літературний напрям, який прийшов на зміну романтизму. Письменники-реалісти вважали своїм основним завданням правдиве й точне відображення дійсності. Реалісти зверталися до змалювання типових конфліктів і характерів. Вони прагнули досягти максимальної правдоподібності в описі окремих деталей і в зображенні побуту. Для представників реалістичного напрямку важливим було показати як негативні, так і позитивні прояви життя. Найбільшого поширення в реалізмі набули соціальні теми, а коло основних проблем визначалося взаєминами між людиною й суспільством. До всесвітньовідомих письменників-реалістів належать Чарлз Діккенс, Вільям Теккерей, Оноре де Бальзак, Гюстав Флобер, Гі де Мопассан. В українській літературі визнаними майстрами реалістичного мистецтва є Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Карпенко-Карий, Іван Франко.

..... Опрацюємо прочитане .....

1. До яких тем найчастіше звертались реалісти?
2. Як вони зображували дійсність?
3. Які письменники-реалісти здобули всесвітню славу? Пригадайте, які реалістичні твори ви вивчали на уроках зарубіжної літератури.
4. Хто з українських письменників належить до реалістів?

..... Досліджуємо самостійно .....

5. Порівняйте реалізм і романтизм. Укажіть на спільні й відмінні риси.

Інститутка

Повість

(Скорочено¹)

Т. Г. Шевченку

I

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать!) — не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи — і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що, сумирна собі, — може, тому, що вже блаґенька була, ледве ноги волочила,

¹ На електронному освітньому ресурсі interactive.ranok.com.ua ви знайдете повний текст твору.

а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! Не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде — охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі і в неї... та треба ж колись і перестати.

За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. «Розволочитесь, — було, каже пані гніваючись, — не пуцу!.. Не той ще вік ваш, щоб Бога пильнувати: ще матимете час, — не зараз вам умирати».

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані заоха або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає, — аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших чуємо.

А як коли, то, було, звеселиємо не знать чого. Веселенько нам, — аж серце трепече! Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало... Не всмілимось!.. Изглядуємось, та сміх нас так і бере. То одна моргне бровою, а друга їй одморгує; то прив'яжуть тую до стільчика косою; інша зскочить та почне вистрибувати дибки-дибки, щоб пані не почувала, — крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май... Чого, було, не виробляємо!

У старій пані не було роду, окрім мала собі унучечку, — у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті... Було частенько до старій листи шле; а стара тії листи щодня вичитує, — і попоплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати Божа! Увесь будинок зворухнувся: білити, мити, приборати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде!

Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожне віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказати, нажилися. Шлють, то біжимо-летимо... Весело зочити степ, поля красні! Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко... Любо на волі дихнути!

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає; цілує, й милує, та любує. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: «Може, тобі того з'їсти? може, того спити?» Наїдків, напитує понастановлювала; сама сіла коло неї, — не надивиться. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, — чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось-то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого.

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Вчили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!

— Голубочко моя!.. Звісно вже — чужі люди: обижали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна?.. Зараз дознаються.

— Відолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко! І морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

— Та нащось же учаться люди, моє золото. От і наші панночки — на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

— Е, бабуню!.. — защебетала панночка. — До французької мови і до музики добре і я бралась, — до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше — тільки морока... Учись та й забудь! І тим, що учать — нуда, і тим, що вчать — біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же оце? Погано вчать?

— Кажу ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі і все позабуваєш?

— Чи подоба ж се, бабуню? Бог із вами! Як же б то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе спитає, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люди й осудять зараз: вчилася, та й не тямить!

— Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошимраються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затягла, — наче теє срібло пересипається. Стара її цілувати: «Серденько мое! Втіхо моя!» А панночка до неї ласиться та просить:

— Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших!

— Про се не турбуйся, дитя мое. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено! А найбільш, бачця, людей туманити!

III

— Ходім лишень, голубко, — говорить стара пані, — я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину. Та й веде її до нас. Ми од дверей та в куток, та купую в куточку й збилися.

— Се ваша панночка, — промовляє до нас пані. — Цілуйте її в ручку.

Панночка, чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати. Стара всіх нас показує, — се Ганна, а се Варка, а се Домаха...

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши: — Чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?

Стоїть і руки заложила, і дивиться на нас.

— Чому? — каже стара. — Зуміють, серце. А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка та, не слухаючи мене, до панії: — Ся буде мені!

— Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ся. Гляди ж, Устино (на мене), служи добре, — панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню; годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась і перехилилась набік, і очі чогось заплющуює, і з місця зривається, — от стеменний кіт, як йому з люльки в вуса пихкають...

— Треба ж, голубко, — каже стара, — її на розум навчити: се дурні голови. Я скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.

Та й говорять собі, наче про коней, абощо.

— Ой, Устечко! — журяться дівчата, — яково-то буде тобі, що вона така непривітна!

— А що ж, — кажу, — дівчата! Журбою поле не перейдеш, та й од долі не втечеш. Яково буде — побачимо.

Та й собі задумалась.

Із прибуттям інститутки в панському домі мало не щодня готувалися до прийому гостей: панночка бажала обрати собі жениха. За порядком у домі наглядала сама інститутка, не давала слугам і хвилини перепочинку. Найбільше мусила терпіти Устина: панночка була лиха і примхлива, а розбілвшись, могла і вдарити. Із часом життя Устини стало нестерпним.

Панночка зрештою закохалася в полкового лікаря. Устина спостерігала за коханням панночки, і їй здавалося, що ця любов якась дивна й нещира. Інститутка ніби була закохана, однак водночас обмовляла свого обранця перед подругами, весь час нарікала на його бідність. Вона дуже зраділа, коли довідалась, що в лікаря є свій, хоч і невеликий, хутір. Зустріла його після цього весело й привітно. Лікар був дуже втішений: «...не знає, що то вітають не його, — хуторець вітають!»

На Різдво закохані заручилися, невдовзі по тому відгуляли весілля. Молоді зібралися на хутір до лікаря. Мусила їхати з ними й Устина. Подолавши частину шляху, подорожні зупинились на перепочинок у місті. Пани пішли обідати, а про Устину забули. Коли молоді дісталися на нове місце, їм назустріч вийшли дворові слуги з хлібом-сіллю. Інститутка тільки подивилась люто на людей — і одразу в будинок, навіть не привіталася. Дуже не сподобалось їй людяне ставлення чоловіка до своїх кріпаків, вона вважала це неприпустимим панібратством.

У пана була лише одна покоївка, старенька бабуса. Вона по доброму прийняла Устину, запросила її на вечерю. Там дівчина побачила й молодого парубка Прокопа, який припав їй до серця. Минуло півроку. На хуторі «люди прокидалися і лягали плачучи». Усе через інститутку. Усім вона знайшла важку роботу, навіть калікам та дітям не давала спочинку. Пан був хоч і добрий, та проти жінки не міг і слова сказати, у всьому їй поступався. Не стало вже чути сміху в панському дворі. Сумно Устині, єдина її розрада — кохання до Прокопа.

Одного разу в Катрі, дружини візника Назара, занедужала дитина. Її треба було добре доглядати, та пані загадувала матері все нову й нову роботу. Катря була змушена ночами сидіти біля дитини, а вдень важко працювати. Одної ночі втомлена молодиця задрімала біля колиски, а коли прокинулась, дитина була вже мертвою. Відтоді Катря не змогла працювати, як раніше. Розлючена інститутка вигнала її з двору, відправила на панщину. Але Катря вже не хотіла жити після втрати дитини. Довго блукала вона околицями села і врешті втопилася. Назар, чоловік Катрі, після того вирішив утекти від панів.

Минув час. Інститутка народила сина. На хрестини зібралося чимало гостей, кумом запросили поважну особу. Skorиставшись нагодою, Прокіп попросив пана дозволити йому одружитися з Устиною. Пан одразу ж дав згоду, привів Устину та Прокопа до найпочеснішого гостя — полковника, розповів про намір своїх слуг. Хоч як

не подобалося це інститутці, та перед гостями вона мусила стримати свій гнів і дозволила слугам обвінчатися.

Вийшовши заміж, Устина так і лишилася в служницях. Пані й далі з неї знущалася, та дівчині було легше, бо чоловік завжди її вислуховував і заспокоював. Однак восени сталася прикра пригода. Тоді дворові слуги збирали в панському садку яблука. Селянські діти випросили в бабусі-покоївки по яблучку. Це побачила пані. Вона розігнала дітей, обізвала бабусю злодійкою, вдарила стареньку в обличчя. Коли Устина кинулась на допомогу, інститутка вчепилася вже в неї, сама себе не тямлячи від люті. Прокіп був змушений заступитися за дружину. Тут і здійнявся гвалт, збіглися люди. Інститутка поскаржилася чоловікові, обмовила слуг, прикинулася скривдженою. Повіривши їй, пан вирішив віддати Прокопа до війська. Устина переїхала до міста, де служив Прокіп, і пішла в найми.

Подружжя винаймало житло за поденну плату в доброї жінки. Устина і Прокіп почувались щасливими і вільними. Одного дня до них завітав Назар. Він розповів, що в панському маєтку все як раніше. Пані лаяла чоловіка за те, що через його поблажливість вони втратили двох робітників. Назар приніс Прокопові трохи грошей.]

XLVI

Господи милий! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідю, хоч і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посиджу і поговорю, — нікого не боюся; робитиму чи ні, — ніхто мене не присилує, ніхто не заїме. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так навесні чутка: москалі виходять у поход!

— Неправда сьому! — вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда. А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокіп мене розважає, доводить мені, що се лихо дочасне, що повернусь, каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу. — Так, мій голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко ж моя люба! А я її здалеку на вздвір'ї пізнала, а пізнавши, заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну.

— Чого ти плачеш, моя голубко? — питає мене стиха.

— Оце ви тут зостаєтесь, у сьому пеклі!

— Та вже ж тут, пташко. Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вмру, моя дитино.

— Та до смерті терпітимете?

— І терпітиму, пташко.

Поблагословила вона нас, як дітей рідних, обділила, чим мала. Попрощалися ми, пішли... Та й не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє вишне промінясте сонечко...

XLVII

Провела я чоловіка аж до Києва. У Києві служити зосталась, а він з військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слізьми, серденько! — приказував. — Я вернусь... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене!

Дожидаю... Що яка ти, служба, довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не була. Перечула через люди, що всі живі. Ведеться так, як і перш велося. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла, — зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки — і року добуду. Якимось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. «Це лихо дочасне, не вічне!» — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й Бог забуде! Він чоловік мій і добродій мій. Поздоров його, Мати Божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі!

1859

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яке враження справив на вас твір?
2. Про що розповідається в повісті «Інститутка»?
3. Хто є головними героями повісті?
4. Чому твір має таку назву?

ЖАНР І КОНФЛІКТ ТВОРУ

Увага реалізму до соціальних тем і конфліктів виявилась у творі Марка Вовчка. Продовжуючи тему народного життя, розпочату в «Народних оповіданнях», авторка звернулася до більшої жанрової форми — соціальної повісті. В «Інститутці» представлена значно ширша картина дійсності, ніж в оповіданнях, зображено більше персонажів. В основі твору гострий соціальний конфлікт між кріпаками й поміщиками, що ґрунтується на типових явищах української дійсності. Авторка досягла високого рівня достовірності в змалюванні підневільного життя кріпаків

та панської сваволі. Усе це дозволяє визначити «Інститутку» як реалістичну соціальну повість.

Викриваючи кріпацтво, авторка звертає увагу на моральні проблеми. Вона відзначає деградацію представників вищої верстви, вказує на втрату людяності, нехтування моральними нормами. Духовно звироднілим поміщикам протиставлені кращі представники селянства, людяні та щирі носії народної моралі. Письменниця зіставляє два різні світи, щоб читач міг побачити відмінності між ними. У світі панів зовнішні благопристойність і достаток поєднуються з моральною ницістю, освіченість сусідить із дикунством, а закоханість супроводжується лицемірством і розрахунком. Натомість у світі простих людей бідність не змушує кривити душею, власні страждання людини не заважають їй зі співчуттям ставитися до ближнього. Представникам цього світу властиві краса і щирість емоцій.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. У чому полягають особливості соціальної повісті? Доведіть, що твору Марка Вовчка «Інститутка» властиві риси реалістичної соціальної повісті.
2. Який конфлікт покладено в основу «Інститутки»?
3. Які моральні проблеми порушено в повісті? Завдяки яким персонажам ці проблеми розкриваються?
4. Визначте наявні у творі риси реалізму. Запис у робочий зошит зробіть у зручній для вас формі (плану, таблиці, схеми).

ОСОБЛИВОСТІ СЮЖЕТУ І КОМПОЗИЦІЇ

Сюжет «Інститутки» визначається конфліктом між селянами й поміщиками. Знайомство з кріпачкою Устиною та приїзд панночки до маєтку становлять експозицію й зав'язку. Розвиток дії складають численні випадки знущань панночки зі слуг. Особливо виділяється трагедія родини кріпаків Назара й Катрі, які через сваволю панів втрачають дитину. Зображення особистих стосунків також підпорядковане викривальним завданням. Авторка зіставляє почуття інститутки до полкового лікаря і почуття Устини до Прокопа. Кульмінацією твору стає випадок, коли Прокіп захищає Устину від розлюченої поміщиці. За це його віддають у солдати. Вирушивши за чоловіком, Устина нарешті позбувається панських знущань. Розв'язка твору має оптимістичне забарвлення.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Як пов'язані сюжет і конфлікт повісті?
2. Визначте експозицію і зав'язку.
3. Як розвиваються події твору?
4. Який епізод є кульмінаційним?
5. Що є розв'язкою повісті?

..... Запрошуємо до дискусії .....

6. Чи вважаєте ви, що розв'язка твору є щасливою для головної героїні Устини?

ПЕРСОНАЖІ ПОВІСТІ

Антитеза як головний композиційний прийом визначає групування персонажів. У творі протиставляються дві групи персонажів: поміщики й селяни, поневолювачі й поневолені. Авторська симпатія цілком на боці простих людей, які морально вищі за своїх гнобителів.

Оповідачка Устина втілює найкращі риси людини з народу. Вона не має освіти, однак розуміється на людських взаєминах набагато краще, ніж панночка-інститутка. Дівчина долає життєві випробування, але при цьому не черствіє душею. Вона вміє цінувати все добре, що дає їй не дуже прихильна доля. Устина дотримується приписів народної моралі, зберігає вірність у коханні до свого обранця. У її почуттях немає й сліду того егоїзму та лицемірства, на яких тримаються стосунки інститутки з полковим лікарем.

Образ інститутки навмисне спрощений, схематизований. У творі не названо її імені, вона не зображена як індивідуальність. Перед нами втілення всіх найгірших рис, які могли бути притаманними кріпосникам. Письменниця прагнула зобразити типовий негативний образ, який би викликав відразу в читачів, змушував замислитись над згубністю такого соціального явища, як кріпацтво.

Не всі поміщики в повісті позбавлені людських рис, але вони не викликають особливої симпатії. Стара пані не знущається зі своїх слуг, але не залишає їм і вільної хвилини, змушуючи працювати. Чоловік інститутки під впливом дружини поступово деградує, втрачає залишки людяності. На тлі панів набагато привабливішими видаються прості трудівники, які над усе цінують добрі людські взаємини, мріють про родинне щастя й волю.

..... Аналізуємо художній твір .....

1. Яку роль у групуванні персонажів виконує антитеза?
2. Хто є головною героїнею повісті?
3. Якими рисами наділена Устина?
4. Як складається її доля після приїзду панночки?
5. Як ставиться інститутка до кріпаків?
6. Чи назване у творі ім'я панночки?
7. Чому авторка схематизувала цей образ?
8. Як складаються стосунки інститутки з чоловіком?
9. Чому вона погодилась на шлюб Устини й Прокопа?
10. Які типові риси втілились в образі інститутки?

..... Виявляємо творчі здібності .....

11. Яке враження справив на вас образ інститутки? Порівняйте її з Устиною. Чому дві жінки приблизно однакового віку мають настільки різні натури? Запишіть порівняльну характеристику у вигляді таблиці або схеми.

..... ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО .....

1. Який твір відкриває нову українську літературу? Коли його вперше надрукували?
2. Скільки частин має «Енеїда» І. Котляревського?
3. Які персонажі складають «любовний трикутник» у «Наталці Полтавці» І. Котляревського?
4. Назвіть представників українського романтизму.
5. Які народні вірування використав П. Гулак-Артемівський у баладі «Рибалка»?
6. До якого збірника входить повість М. Гоголя «Тарас Бульба»?
7. Чому син Тараса Бульби Андрій перейшов до польського табору?
8. Коли вийшла перша поетична збірка Т. Шевченка?
9. Звідки Т. Шевченко взяв епіграф до поеми «Сон»?
10. Кому автор присвятив поему «Кавказ»?
11. У яких поетичних творах Т. Шевченко розробляв тему жіночої долі?
12. До кого звертається автор послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»?
13. У якому жанрі написаний вірш Т. Шевченка «Доля»?
14. Яку назву має Шевченків цикл переспівів біблійних псалмів?
15. Яке пророцтво містить поезія «Ісаія. Глава 35»?
16. Назвіть персонажів роману П. Куліша «Чорна рада».
17. Чи є серед них ті, які мають реальні прототипи?
18. До якого літературного напрямку належить повість Марка Вовчка «Інститутка»?
19. Установіть відповідність між назвами творів та жанрами.

1 «Енеїда» І. Котляревського	А Історична повість
2 «Рибалка» П. Гулака-Артемівського	Б Історичний роман-хроніка
3 «Тарас Бульба» М. Гоголя	В Бурлескно-травестійна поема
	Г Балада
20. Установіть відповідність між назвами творів і літературними напрямами, до яких вони належать.

1 Романтизм	А «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка
2 Сентименталізм	Б «Інститутка» Марка Вовчка
3 Реалізм	В «Катерина» Т. Шевченка
	Г «Ой летіла стріла»
21. Установіть послідовність подій роману П. Куліша «Чорна рада».

А Одруження Петра з Лесею	
Б Чорна рада	
В Іван і Петро Шрами приїжджають на хутір Хмарище	
Г Кирило Тур викрадає Лесею Череванівну	

22. Розташуйте в послідовності події життєвого шляху Т. Шевченка.
- А Звільнення з кріпацтва
  - Б Вихід «Кобзаря»
  - В Арешт і заслання
  - Г Мандри Україною в складі археографічної комісії
23. Розташуйте в послідовності сюжетно-композиційні частини поеми Т. Шевченка «Сон».
- А Зустріч оповідача із «землячком»
  - Б Монолог гетьмана Полуботка
  - В Картини страждань в Україні та Сибіру
  - Г Роздуми про устрій суспільства від імені оповідача
  - Д Сцена «генерального мордобиття»
- i** 24. На сайті interactive.ranok.com.ua пройдіть тест 4 в розділі «Нова українська література».

..... **Запрошуємо до бібліотеки** .....

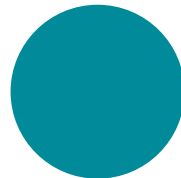
- Ваше уявлення про нову українську літературу розшириться, якщо ви прочитаєте твори Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», М. Старицького «Оборона Буші», балади Т. Шевченка.
- i** ● Цікаві завдання щодо змісту, художніх особливостей цих творів ви знайдете на сайті interactive.ranok.com.ua.

Пригадайте, які завдання ви ставили перед собою, починаючи вивчення теми «Нова українська література». Запишіть, які з них ви змогли виконати, а які потребують подальшої роботи. Чи задоволені ви результатом своєї праці?

Словник термінів і понять

Автор — творець книжки, неповторного художнього світу.

Алегорія (інакомовлення) — втілення певної абстрактної ідеї в конкретному образі тварини, рослини або предмета.

Алюзія — натяк, що відсилає до певного сюжету чи образу, культурного явища, історичної події в розрахунку на проникливість читача, який може цей натяк зрозуміти.

Афоризм — лаконічний влучний вислів.

Байка — віршове або прозове алегоричне оповідання повчального змісту.

Балада — ліро-епічний поетичний твір фантастичного, історико-героїчного чи соціально-побутового змісту з драматичним напруженим сюжетом.

Бароко — література й мистецтво епохи, у якій панували ідеї мінливості світу, декоративна пишність.

Бурлеск — стиль, в основі якого лежить контраст між серйозною темою і комічним характером її трактування.

Вічні образи — літературні образи, до яких у різні часи зверталися представники різних національних літератур. Наприклад: Прометей, Ісус Христос, Богородиця.

Вічні теми — літературні теми загальнолюдського значення (життя і смерть, добро і зло, любов і ненависть, людина і природа).

Гіпербола — художнє перебільшення якостей людини, явища, предмета.

Громадянська поезія — поетичні твори, у яких розкриваються соціальні й національні мотиви.

Гротеск — літературний прийом, який будується на поєднанні несумісних явищ: фантастичного й реального, прекрасного й потворного, правдоподібності й карикатури.

Гумор — відображення смішного в людині й житті. Гумор частіше відображає добродушне ставлення, не містить різкої критики об'єкта висміювання.

Діалог — розмова двох осіб у літературному творі.

Драма — один із літературних родів, що змальовує дійсність у дії. Драма тісно пов'язана з театром, вона призначена для сценічного втілення.

Драматизм — загострена напруженість дії в художньому творі.

Дума — ліро-епічний твір, що виконується речитативом народними співцями — бандуристами, кобзарями, лірниками.

- Езопівська мова** — мова, яка передає думки в замаскованій формі, за допомогою натяків, алегоризму.
- Елегія** — сумна лірична поезія.
- Епіграф** — цитата, уміщена перед текстом твору або його розділами, яка визначає основну ідею чи тему твору, вказує на авторську позицію.
- Епізод** — відносно самостійний фрагмент сюжету твору.
- Епітет** — художнє означення.
- Епос** — рід літератури, організуючою рисою якого виступає оповідь.
- Естетика** — наука про прекрасне, про загальні закони краси й художньої творчості.
- Запозичення** — використання автором уже відомих мотивів, образів, ідей, художніх засобів і прийомів.
- Ідея** — основна думка художнього твору.
- Інтер'єр** — змалювання з художньою метою внутрішніх приміщень помешкання.
- Іронія** — вид зображення, що передає глузливо-критичне ставлення до предмета зображення.
- Історичні пісні** — ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події та історичних осіб.
- Історичний роман** — великий епічний твір про минуле, який поєднує історичну правду з художнім вимислом.
- Комедія** — драматичний твір, у якому за допомогою гумору та сатири висміюються негативні явища дійсності.
- Композиція** — побудова твору.
- Контраст** — різка протилежність, протиставлення.
- Конфлікт** — зіткнення протилежних інтересів і поглядів у художньому творі.
- Кульмінація** — момент найвищого емоційного напруження, загострення дії.
- Куплет** — назва строфи в народній пісні.
- Ліризм** — піднесено-емоційне переживання події чи явища.
- Лірика** — рід літератури, в основу якого покладено емоції, переживання людини.
- Ліричний відступ** — прийом у літературному творі, коли автор безпосередньо висловлює свої думки й почуття з приводу подій чи героїв твору.
- Ліричний герой** — носій думок, переживань у ліричному творі.
- Ліро-епічний твір** — літературний твір, у якому поєднались зображально-виражальні засоби лірики й епосу.
- Літопис** — літературно-історична пам'ятка часів Київської Русі та козацької доби.
- Медитація** — жанр ліричної поезії, герой якої розмірковує над складними питаннями сенсу життя, власної долі.

- Метафора** — образний вислів, що розкриває ознаки одного явища чи предмета через перенесення на них ознак іншого предмета чи явища.
- Монолог** — розгорнуте висловлювання, що належить одній людині й виражає її думки та переживання. Від діалогу монолог відрізняється тим, що є самодостатнім висловлюванням, не вимагає відповіді.
- Мотив** — тема ліричного твору або неподільна смислова одиниця сюжету.
- Оповідання** — невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на одному або кількох епізодах із життя небагатьох персонажів.
- Паралелізм** — художній прийом, що передбачає зіставлення людського життя з описами природи з метою повнішого розкриття психологічного стану героїв.
- Пародія** — комічне наслідування іншого художнього твору.
- Пейзаж** — опис природи в літературному творі.
- Персонаж** — дійова особа літературного твору. Виділяють головних, другорядних, епізодичних персонажів.
- Персоніфікація** — уподібнення неживих предметів чи явищ природи людським якостям.
- Підтекст** — прихований зміст твору.
- Повість** — епічний твір частіше з однолінійним сюжетом, який за широтою зображення дійсності посідає проміжне місце між оповіданням і романом.
- Поема** — ліро-епічний чи епічний твір, у якому зображено значні події та яскраві характери.
- Порівняння** — пояснення одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою сполучників *як, мов, немов, наче, ніби* та ін.
- Послання** — ліричний твір, написаний як звернення до певної особи чи багатьох осіб.
- Портрет** — зображення зовнішності людини в літературному творі.
- Притча** — філософсько-алегоричний повчальний твір.
- Прототип** — реальна особа, життя й діяльність якої покладено в основу створеного письменником образу персонажа.
- Псалми** — духовна лірика, пісні релігійного змісту.
- Псевдонім** — вигадане ім'я та прізвище письменника.
- Публіцистика** — твори, що висвітлюють актуальні суспільні проблеми.
- Реалізм** — літературний напрям, який прийшов на зміну романтизму. Письменники-реалісти вважали своїм основним завданням правдиве й точне відтворення дійсності.
- Ремарка** — авторське пояснення в драматичному творі, яке стосується умов дії, вигляду чи поведінки дійових осіб.

- Ренесанс** — епоха в європейській культурі, що настала після Середньовіччя. Представники Ренесансу орієнтувались на гуманістичні ідеали, відродження античного ідеалу гармонійної краси.
- Рима** — співзвучне закінчення рядків у поетичному творі.
- Роман** — великий епічний твір, що має кілька сюжетних ліній і зображує життя багатьох персонажів.
- Романс** — ліричний твір із наспівною інтонацією, який виконується під музичний акомпанемент.
- Романтизм** — літературний напрям, у світоглядній основі якого лежить розбіжність між дійсністю і мрією. Він віддзеркалює розчарування людини в щоденних про-вах життя й розбудовує сферу фантазії та мрії.
- Сатира** — гостре викриття негативних явищ.
- Сентименталізм** — літературна течія, представники якої в осмисленні людини і світу на перше місце ставили почуття.
- Синоніми** — слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за змістом.
- Строфа** — повторювана сполука рядків у поетичному творі.
- Сюжет** — подія чи система подій у літературному творі.
- Тема** — коло подій, явищ, зображених у творі.
- Травестія** — жартівлива поетична переробка, яка «перелицьовує» оригінал, надає йому іншого історичного, культурного, національного забарвлення.
- Трагедія** — драматичний твір із гострим непримиренним конфліктом, який завершується загибеллю героя.
- Умовність** — порушення правдоподібності зображення з художньою метою.
- Усна народна творчість** — словесна частина мистецьких явищ народної культури.
- Характер** — образ людини з властивими їй індивідуальними рисами, що зумовлюють її поведінку, ставлення до інших людей.
- Хроніка** — твір, у якому виклад подій ведеться в хронологічному порядку.
- Художні засоби** — сукупність прийомів, способів діяльності письменника, за допомогою яких постає художній світ твору.
- Шкільна драма** — п'єси навчального призначення, що складала репертуар давніх українських театрів.

Зміст

Дорогі дев'ятикласники та дев'ятикласниці,
запрошуємо до творчого діалогу! 3

Вступ 5

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ 9

Родинно-побутові ліричні пісні 13

Місяць на небі, зіроньки сяють... 16

Цвіте терен, цвіте терен... 18

Сонце низенько, вечір близенько... 20

Ой під вишнею, під черешнею... 22

Народні балади. 24

Ой летіла стріла 26

Ой на горі вогонь горить 28

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА 31

Українська середньовічна література XI—XV століть 32

Перекладна література 34

Буття 11:1–9. 36

Вихід 3:1–10. 38

Від Луки 15:11–32. 39

Оригінальна література княжої Русі-України 41

«Слово о полку Ігоревім»:
історичні події в художньому викладі 46

Слово о полку Ігоревім 47

Ренесанс і Бароко в українській літературі 57

Григорій Сковорода 63

Всякому місту – звичай і права 66

De libertate 67

Бджола та Шершень 69

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 73

Іван Котляревський 77

Українська «Енеїда» 78

Енеїда 79

Вірне кохання в «Наталці Полтавці»	102
Наталка Полтавка	102
Григорій Квітка-Основ'яненко	116
Маруся	119
Література українського романтизму	134
Петро Гулак-Артемівський	140
Рибалка	142
Євген Гребінка	144
Човен	145
Микола Гоголь	147
Козацька епоха в повісті «Тарас Бульба»	148
Тарас Бульба	149
Тарас Шевченко	163
До Основ'яненка	168
Висміювання устрою Російської імперії в поемі «Сон»	170
Сон	173
Викриття російських колонізаторів	
у поемі «Кавказ»	176
Кавказ	177
Послання поета до свого народу	
(«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»)	180
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм	
в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє	180
Жіноча доля в поезії Т. Шевченка	186
Катерина	188
Наймичка	193
«У нашім раї на землі...»	198
Ліричні роздуми поета	201
Доля	204
«Росли укупочці, зросли...»	205
Вплив Біблії на творчість	
і світогляд Тараса Шевченка	206
Ісаія. Глава 35	209
«Злоначинаючих спина...»	211
Пантелеймон Куліш	213
Українська історія в «Чорній раді»	215
Чорна рада	218
Марко Вовчок	237
Інститутка	239
Словник термінів і понять	250

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

БОРЗЕНКО Олександр Іванович

ЛОБУСОВА Олена Вікторівна

«УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *І. Л. Столій*. Редактор *О. О. Якименко*.

Технічний редактор *А. В. Плisko*.

Комп'ютерна верстка *О. В. Сідельникової*.

Художнє оформлення *В. І. Труфена*.

Коректори *Н. В. Красна, І. В. Ткаченко*.

Ілюстрація на обкладинці *О. С. Юхтмана*.

В оформленні підручника використані зображення, розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 15.06.2017. Формат 70×90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 18,72. Обл.-вид. арк. 23,40. Тираж 27111 прим. Зам. № 80-06.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

Пам'ятка №7. ЯК ПИСАТИ ТВІР-РОЗДУМ (БУДУВАТИ УСНЕ МІРКУВАННЯ)

1. У творі-роздумі необхідно продемонструвати здатність не лише розмірковувати, а й пояснювати та переконувати. Тому міркування варто будувати за схемою:

основна думка (теза) → аргументи (докази) → висновок

2. Обміркуйте і сформулюйте тезу та аргументи. Складіть план твору, враховуючи в ньому кількість і зміст аргументів.
3. Напишіть (продумайте) міркування. Дотримуйтесь складеного плану.
4. Слідкуйте за вживанням займенників для зв'язку речень у текст. Як аргументи використовуйте цитати.
5. Дотримуйтесь поділу тексту на абзаци.
6. Зробіть короткий висновок, узагальнивши написане (сказане).

Пам'ятка №8. ЯК ПІДГОТУВАТИ ПРОЕКТ

Проект — це індивідуальна або колективна конкретна практично-творча справа, поетапний рух до мети, прийнятої та усвідомленої учнем.

Етапи роботи

I. Планування.

1. Визначення теми, мети проекту, форми кінцевого продукту.
2. Визначення джерел інформації, способів її збирання та аналізу, способу презентації продукту, процедур та критеріїв оцінки результатів.

II. Дослідження.

1. Збір інформації.
2. Аналіз інформації, формулювання висновків.

III. Подання результатів.

1. Оформлення кінцевого продукту.
2. Звіт або презентація продукту.

IV. Оцінка результатів.

Пам'ятка №9. ЯК ОЦІНИТИ ВИСТУП (ПОВІДОМЛЕННЯ, ПРЕЗЕНТАЦІЮ ПРОЕКТУ) ОДНОКЛАСНИКА/ОДНОКЛАСНИЦІ

1. Визначте, чи відповідає виступ заявленій темі.
2. Установіть, наскільки раціонально дібрано матеріал: чи немає непотрібних фактів, невідповідних темі деталей.
3. Зверніть увагу, чи визначена головна думка виступу.
4. Оцініть форму виступу: чи послідовно викладено факти, чи доведено запропоновані положення, чи достатньо багатим є словниковий запас доповідача.
5. Відзначте особливості мовлення (темп, емоційне забарвлення).

Пам'ятка №10. ЯК СКЛАСТИ КОНСПЕКТ ТЕКСТУ

1. Уважно прочитайте весь текст. Виділіть слова, речення, що передають основну думку тексту.
2. Розділіть текст на частини.
3. Прочитайте першу частину, виділіть у ній головне. Сформулюйте головну думку уривка двома-трьома реченнями. Запишіть їх.
4. Ту саму роботу виконайте з іншими частинами тексту.
5. Перевірте себе. Прочитайте конспект, переконайтеся, що він відображає основні положення тексту й допомагає пригадати, відтворити його зміст.

Пам'ятка №11. ПАСПОРТ ТВОРУ

- Автор/авторка твору:
- Назва твору:
- Вид літератури, до якого належить твір (епос, лірика, драма, ліро-епос):
- Жанр твору:
- Тема твору:
- Ідея твору:
- Образи-персонажі:
  - головні образи-персонажі —
  - другорядні образи-персонажі —
- Інші види образів (образ-пейзаж, образ-портрет, образ-інтер'єр; зорові, слухові, тактильні образи тощо):
- Особливості мови твору, приклади засобів художньої виразності:

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. 9 клас

Особливості підручника:

- ▶ створює умови для активної діяльності на уроці та свідомої самостійної роботи учнів
- ▶ містить теоретичний матеріал та художні твори для текстуального вивчення
- ▶ дає змогу втілювати компетентісно орієнтований підхід до навчання через систему компетентісно орієнтованих завдань до теоретичного матеріалу та художніх творів

Інтернет-підтримка дозволить:

- ▶ здійснити онлайн-тестування за кожною темою
- ▶ скористатися віртуальною бібліотекою; віртуальною картинною галереєю, де зібрані твори образотворчого мистецтва, що розширять уявлення про мистецтво певної доби; матеріалами віртуальної відеотеки, що розкривають зв'язок літератури з іншими видами мистецтва

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-3374-4

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

